

ІСТОРІЯ, ОГЛЯДИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНДІВ

С. О. Булатова

кандидат історичних наук

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського

м. Київ

ДО ВИТОКІВ ІСТОРІЇ КНИЖКОВОГО КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО РОДУ МАГНАТІВ ЯБЛОНОВСЬКИХ

Приватне зібрання магнатів Яблоновських формувалося як фамільне і тісно пов'язане з історією цього давнього польського роду герба "Прус III", що походив з с. Яблонова в Плоцькому повіті Млавського воєводства¹. Уподобання усіх представників кількох поколінь Яблоновських у XVII–XVIII ст. не могли тією чи іншою мірою не позначитися на характері та історичній долі бібліотеки, але все ж центральною фігурою у формуванні її основного складу був Юзеф Олександр Яблоновський (1711–1777), новогрудський воєвода. Разом з тим і його попередники та найближчі родичі зробили свій внесок у становлення та розвиток зібрання, що нині є одним з найцінніших в історичних фондах НБУВ, визначили його тематичний склад, заклали традиції колекціонування. Серед них прадід, дід і дядько Юзефа Олександра – Ян Станіслав Яблоновський (?–1647), Станіслав Ян Яблоновський (1634–1702), Ян Станіслав Яблоновський-дядько (1669–1731), батько та матір Юзефа Олександра – Олександр Ян (1671–1723) і Теофіла (?–1745) Яблоновські.

Всупереч поширеній у книгознавчій літературі думці, що засновником родової бібліотеки був Станіслав Ян Яблоновський², аналіз складу зібрання дозволяє стверджувати, що власне підґрунтя бібліотеки було створене його батьком, Яном Станіславом Яблоновським, коронним мечником, наприкінці 30–40-х років XVII ст. З його особою пов'язане зародження традицій колекціонування книг у шляхетському роді Яблоновських, віднесене до середини XVII ст.

Ян Станіслав Яблоновський народився в одному з успадкованих маєтків (у Белзькому або Руському воєводствах) у родині Мацея

Яблоновського (1569–1619), королівського ротмістра, який брав участь у військових походах проти шведів і росіян. Мацей Яблоновський походив з Прус, але згодом з Плоцького повіту переселився на українські землі, а саме – на Покуття³. Його дружиною і матір'ю Яна Станіслава була Катарина, у дівочтві Кломницька. Дата народження Яна Станіслава за різними джерелами наводиться неоднозначно. Вірогідніше, що він народився у 1606 або у 1607 рр. (за відомостями М. Вагнера)⁴, а не біля 1600 р. (за даними з Польського Біографічного словника). Остання дата викликає сумнів, оскільки його батьки одружилися у 1606 р.⁵ Згідно з відомостями Юзефа Олександра Яблоновського з його рукопису “*Raprtularz domu*”, присвяченого історії власного роду, Я.С. Яблоновський народився в 1606 р. у с. Лучі – родинній маєтності Яблоновських⁶. Закінчив єзуїтський колегіум у Львові, після чого певний час подорожував країнами Західної Європи⁷. Перебуванням у європейських країнах пояснюється досконале знання Яном Станіславом Яблоновським іноземних мов, що підкреслював Ю.О. Яблоновський⁸. Однак не лише студіювання мов (що передбачало поряд із сучасними також і вивчення латини) та обов'язкових для дворян того часу наук, але у цілому знайомство з пам'ятками старожитностей та науково-культурними традиціями Західної Європи мали значний вплив на подальші захоплення Яна Станіслава, у тому числі й на формування його бібліофільських пристрастей.

Згодом Я.С. Яблоновський, за родинною традицією, брав участь у війнах 1624–1629 рр. зі шведами і татарами, а також з росіянами у 1632–1634 рр., здобувши чин ротмістра (1634)⁹. Свою громадську діяльність Я.С. Яблоновський розпочав на сеймі 1633 р. Особистий зв'язок магната з Владиславом IV визначив високий соціальний стан Яблоновського, зміцнення позицій і зростання сфер впливу роду на українських землях Речі Посполитої. За слушним зауваженням історика Ю. Дзієнгелевського, в епоху короля Владислава IV вирішальною умовою для піднесення окремих представників шляхетських родів у воєводствах цього регіону було, передусім, почуття відповідальності за долю Речі Посполитої, саме тому за часів царювання Владислава IV і за його підтримки до суспільно-політичної еліти країни увійшли Яблоновські¹⁰. Я.С. Яблоновський був близьким до кіл прогресивного магнатства у сеймі, до якого належали його друзі Якуб Собеський (пом. у 1646 р.) – освічений гуманіст, бібліофіл, мандрівник, а також Миколай Остророг (пом. у 1652 р.) – маршалок посольської ізби, блискучий оратор, гуманіст. Для них була властивою перевага інтересів

держави над приватними, навіть над шляхетськими вольностями¹¹, саме цей напрям у Сеймі репрезентував й Я.С. Яблоновський¹². До близьких Яблоновському осіб належали також і члени впливової аристократичної родини Сенявських гербу “Лелива”, протягом певного часу він листувався з Миколаєм Сенявським (пом. у 1683), волинським воєводою, польним коронним гетьманом¹³. До факторів щодо зміцнення соціального статусу слід віднести й шлюбно-родинні стосунки Яблоновського. Близько 1633 р. він одружився з Анною Остророг (бл. 1600 – після 1648) гербу “Наленч”, дочкою Яна Остророга і його другої дружини Софії Заславської, завдяки чому заволодів маєтностями Острогських. Зауважимо, що батько Анни Ян Остророг (1565–1622) був однією з яскравих постатей на зламі XVI–XVII ст. – познанський воєвода, письменник, гуманіст, вихідець з лютеранської сім’ї, він отримав ґрунтовну освіту у Страсбурзі, перебував в Англії, Франції, Італії, Швеції, але приятелював і з видатними вченими-єзуїтами свого часу – Петром Скаргою та Яном Конарським та згодом навернувся до католицизму¹⁴.

Подальші етапи життя та діяльності Я.С. Яблоновського склалися так: спочатку він – королівський дворянин, підचाший польської королеви Цецилії Ренати – у 1638 р., маршалок посольського кола – у 1638 і 1640 рр., коронний мечник із 1642 р. Я.С. Яблоновський залишив помітний слід у політичній історії Речі Посполитої, особливо у період засідання польського сейму в травні 1647 р., коли запропонував новаторські політичні проекти стосовно поправок до голосування, що викликало бурхливу негативну реакцію депутатів¹⁵.

Я.С. Яблоновський помер у червні 1647 р. у Варшаві (на думку сучасників, під впливом драматичних для нього подій останнього сейму) і був похований у костьолі єзуїтів у Львові. Зазначимо, що цей біографічний факт переконливо підтверджує духовну прихильність Я.С. Яблоновського до ордену єзуїтів, протекцію якому він виказував й за життя. Ця духовна традиція пізніше розвивалася у наступних поколіннях роду, але підвалини її були закладені саме Я.С. Яблоновським. За даними Каспра Несецького, єзуїта, історика, геральдиста, він був, зокрема, благодійником єзуїтського колегіуму в Кам’янці-Подільському. Водночас Несецький відзначає, посилаючись на працю історика XVI ст. Шимона Окольського “*Russia Florida*” (1646), що він також був благодійником конвенту домініканців у Коломиї. Останній історичний факт пояснюється тим, що Коломия була столицею Покуття, краю, де здавна розташовувалися величезні латифундії Яблоновських, і вплив цієї

магнатської родини в різних сферах був досить великим, отже, зрозуміло, що Я.С. Яблоновський брав участь у найважливіших заходах духовного й культурного життя цього регіону¹⁶.

З особи Яна Станіслава вже у першій половині XVII ст. починаються літературно-гуманістичні традиції роду Яблоновських. Сам Я.С. Яблоновський був освіченим магнатом, мав ораторські здібності, про що свідчить його промова "*Oratio salutatoria ad Regem Vladislaum IV nomine totius 3. Ordinis 1640*", присвячена королю Владиславу IV¹⁷. До речі, впродовж досить бурхливої суспільно-політичної діяльності Я.С. Яблоновський залишив ряд промов політичного змісту, які згодом Юзеф Олександр Яблоновський згадував у бібліографічному творі "*Museum Polonum*" (Coll. Jabl. 1851) (fol. 255), у рубриці, присвяченій працям прадіда¹⁸. Скоріше за все, враховуючи трепетне ставлення Ю.О. Яблоновського до історико-архівної спадщини представників власного роду, він не просто володів відомостями щодо цих промов свого предка, але й ретельно зберігав їх у фамільному архіві чи бібліотеці.

Постать Я.С. Яблоновського, державного діяча нового типу за часів Владислава IV, привертала до себе увагу й авторів-сучасників, й згодом – польських історіографів наступних поколінь. Заслуги Яна Станіслава, поруч з іншими достойними суддями Коронного Трибуналу, прославив Йоганн Янссон, парох із Собкова, в своїх поезіях "*Maiestas utriusque politicae ad Tribunal Regni deputatorum gentilitiis effigiata ceris humillimo submissionis obsequio adoratur*" (Люблін, 1643)¹⁹. Криштоф Вціщліц, бакалавр вільних наук у Краківській Академії, присвятив йому свій твір "*Rozsadek ...na rok Pański 1643*", доданий з окремим титулом до друку розміром у 16-ку "*Kalendarz swiät rocznych obrotow niebieskich ... na rok Pański 1643*" (Краків, 1642)²⁰. Пізніше його політичні та громадянські чесноти були висвітлені польським істориком Павлом Потоцьким в екскурсі, присвяченому видатним вітчизняним діячам XVII ст. "*Saeculum Bellatorum et Tohatorum seu Centuria Elogiorum Clarissimorum Virorum Polonorum et Lithuanorum*" (Краків, 1702) (Coll. Jabl. 1088)²¹.

Цілком закономірно, що риси Я.С. Яблоновського як польського аристократа-гуманіста першої половини XVII ст. відбилися й на його бібліофільських нахилах. Нині у фондах НБУВ збереглося лише одне видання з космографії з власницьким записом Я.С. Яблоновського, що дозволяє пов'язати витoki родової бібліотеки з його особою²². Видання з його власницьким записом – це твір у трьох книгах кельн-

ського теолога Георга Брауна “*Civitates orbis terrarum in aes incisae et excusae, et descriptione topographicas morale et politica illustrata... Lib. I–III*” (Кельн, 1577)²³, що оцінюється бібліографами, як раритет. Фоліант оздоблений розкішними мідьоритами з видами і планами європейських міст роботи Франца Хогенберга і Симона Новеллануса. Це видання за своїм друкарським і художнім рівнем перевершило популярну в XVI ст. “*Cosmographie oder beschreibung aller lander*” (Базель, 1550) Себастьяна Мюнстера, а мідні гравірувальні дошки для “*Civitates*” згодом були використані в інших відомих видавничих проектах²⁴. Отже, незважаючи на те, що нині виявлений лише один примірник-раритет із зібрання Я.С. Яблоновського, він яскраво свідчить про його бібліофільські інтереси.

Відповідно до тексту власницького запису, книга надійшла до Я.С. Яблоновського до 1638 р, коли він був у званні королівського дворянина. Власницькі записи польською мовою Яна Станіслава “*Jan Stanisław z Jabłonowa Jabłonowski dworzanin Jego krolewskiey Mci.*” зафіксовані у фоліанті Г. Брауна “*Civitates orbis terrarum*” (Кельн, 1577) (Coll. Jabl.175)²⁵, розміщені на форзаці книги та на маргінесі сторінки (арк. 328 зв.). Судячи з суперекслібрису, відтиснутого сріблом на верхній і нижній кришках книги, первісним власником видання був невідомий польський бібліофіл з родини гербу “Кораб” з ініціалами “S.S.C.P.”. Маємо підстави вважати, що воно належало Станіславові Собоцькому (1556–1589), гербу “Кораб”, королівському постільничому, мальтійському кавалеру, командору у костьолі св. Яна в Познані у 1586–1589 рр.²⁶ С. Собоцький, будучи високоосвіченою особою, володів латиною, німецькою, італійською мовами, досяг успіхів у вивченні історії, математики. У молоді роки він тривалий час перебував у закордонних подорожах по Турції, Іспанії, Італії, Нідерландах, Німеччині, Угорщині, Мальті, де, очевидно, й був прийнятий до мальтійського ордену. С. Собоцький прославився також завдяки своїм військовим заслугам й відданості королю, що відповідало кодексу честі польського шляхтича тієї доби²⁷. Імовірно, така високоосвічена людина мала власну збірку книжок, оправи яких позначалися гербовим суперекслібрисом. Шлях надходження цього стародруку до зібрання Яблоновського невідомий, але можна передбачити, що він потрапив до Яна Станіслава або у період його перебування в королівському оточенні, оскільки, як відомо, близьким до цього середовища був і С. Собоцький ще за часів короля Стефана Баторія, або мігрування книжки здійснилося через познанський культурний осередок і пов'язане з одруженням у 1633 р. Я.С. Яблоновського з Анною Остророг – дочкою

познанського воєводи, а С. Собоцький у Познані у 1586–1589 рр. виконував функції командора костюлу св. Іоанна Єрусалимського.

Пізніше доля цього раритетного видання зі збірки С. Собоцького склалася так, що після приналежності Янові Станіславові його успадкував від батька до бібліотеки в Ляховцях С.Я. Яблоновський²⁸, а від нього – через покоління – Ю.О. Яблоновський. Бібліографічний опис видання з літерою “L” (“Lachowse”) біля позиції зафіксований у каталозі “Bibliotheca Jablonoviana” (Лейпциг, 1755), укладеному німецьким бібліографом Фрідеріком Сигізмундом Віцлебенем на замовлення власника Ю.О. Яблоновського²⁹. Отже, шлях видання переконливо підтверджує, по-перше, мігрування стародруку протягом XVI – XIX ст. у збірках польських бібліофілів у межах Речі Посполитої та, по-друге, спадкоємність в історії родової бібліотеки Яблоновських та провідну роль її фундатора – Яна Станіслава.

Висвітлюючи первісний етап родового бібліофільства за часів Я.С. Яблоновського, слід звернути увагу на ряд відкритих питань, розв'язання яких за браком документальних матеріалів, на жаль, є проблематичним і досліджується лише у контексті історико-книгознавчої реконструкції зібрання. До таких питань, необхідних для вивчення історії книгозбірні, відносяться: час фундації бібліотеки, її місцезнаходження, кількість книжок, тематичний репертуар тощо.

Для встановлення часу зародження бібліофільства Я.С. Яблоновського, тобто періоду існування бібліотеки, документальним свідомством залишається його єдиний власницький запис на сторінках видання із зібрання. Запис у книзі доводить, що книжка належала Я.С. Яблоновському до 1638 р. (року надання наступного звання підчасного королеви Цецилії Ренати), тобто маємо підстави вважати, що зацікавлення Я.С. Яблоновським книжками проявилось ще з молодих років, тому й заснування родової бібліотеки гіпотетично можна датувати 20-и – серединою 30-х років XVII ст.

В якому з численних маєтків Яблоновського розміщувалася бібліотека за браком даних у архівних джерелах складно з'ясувати. Проте можемо передбачити, що конкретне місцезнаходження збірки слід пов'язувати, передусім, з двома головними резиденціями – з с. Лучею, успадкованим 1615 р. за королівською згодою від батька Мацея Яблоновського³⁰, де здавна знаходилася родинна садиба, або з Перегінсько, наданим лише у 1638 р.³¹ У цьому зв'язку зазначимо, що оскільки час заснування бібліотеки відносимо до досить раннього біографічного періоду її власника – 20 – середини 30-х років XVII ст., збір-

ка мала знаходитися у с. Луча в Галицькій землі – єдиному маєтку Яблоновських, де у той період знаходився шляхетський двір³².

У випадку наступного можливого переміщення фоліанта з Лучі – наприкінці 30 – середині 40-х років XVII ст. він міг би зберігатися й у Перегінсько, де також був двір для родини. Очевидно, якщо б у Перегінсько і знаходилася бібліотека, то вона не мала спеціального приміщення. Це впливає з пізніших даних, які наводяться Ф Марковським: плану будинку та люстрації Перегінська у 1661 і 1662 рр., за часів володіння помістям Станіславом Яном – сином Я.С. Яблоновського³³. Згідно з цим джерелом, навіть після перебудови будинок був досить скромним, типовим польським шляхетським двором епохи бароко зі східних рубежів Речі Посполитої. За відомостями названої люстрації, “у тим дворі покоїв є п’ять ...”, що, враховуючи потреби сім’ї, виключає можливість пристосування одного з нечисленних приміщень під бібліотеку³⁴. Отже, розміщення невеличкої за обсягом збірки у спеціальному покої не було доцільним і, найвірогідніше, у середині XVII ст. вона знаходилася у шафах “під рукою” у власника, в його покоях. Імовірно, подібна відсутність спеціального бібліотечного приміщення була характерною також і для резиденції в Лучі (про яку даних не збереглося), оскільки архітектонічні особливості шляхетських маєтків у приграничних рубежів Речі Посполитої в XVII ст. були досить типовими та обумовлювалися, насамперед, оборонною функцією.

Щодо обсягу зібрання Я.С. Яблоновського у першоджерелах не збереглося жодної інформації, яка б проливала світло на цей аспект. Таким чином, залишається лише передбачити його кількість, керуючись подібними даними стосовно обсягу бібліотек магнатів відповідного соціального стану в даний період. На підставі цих відомостей, у 1-й половині XVII ст. магнатська бібліотека у середньому (не йдеться про значні фамільні збірки Потоцьких, Радзивілів, Сапег та ін.) нараховувала щонайменш 200–300 томів³⁵.

Можемо припустити, що збірка Я.С. Яблоновського нараховувала не більше цієї середньої кількості, а, ймовірно, була й меншою, оскільки навіть ляховецька бібліотека його сина Станіслава Яна, заснована на підґрунті батьківської та поповнена, сягала за життя власника 346 бібліографічних позицій назв (за даними каталогу Ф.С. Віцленбена, де зафіксовані позиції видань до 1702 р. – року смерті Станіслава Яна)³⁶. Спробуємо на підставі даних каталогу Ф.С. Віцленбена приблизно змодельовати склад ляховецьких книжок до 1647 р., які могли

належати Я.С. Яблоновському. Звичайно, подібна реконструкція через виокремлення ляховецьких книжок за формальною хронологічною ознакою – до 1647 р. має свої недоліки: наприклад, у певних випадках неможливо визначити, які з друків до 1647 р. належали Янові Станіславу, а які його сину Станіславові Яну. Варто також пам'ятати, що у родовій бібліотеці, сформованій кількома поколіннями та розташованій у різних маєтках, мали місце процеси змішання книжок, тому виокремлення їх у каталозі XVIII ст. мало дещо формальний характер і, зрозуміло, не відображало, з якої збірки вони походять. Так, до речі, праця друга Яна Станіслава Якуба Собеського “*Commentariorum Chotinensis belli*” (Гданськ, 1646)³⁷ та дослідження Д. Уффано “*Archelia albo artilleria*” у перекладі А. Цисвицького (Лешно, 1643)³⁸ за походженням, очевидно, пов'язані з ім'ям Яна Станіслава та пізніше у каталозі Ф.С. Відлебена позначені літерою “Р”, що свідчить про зберігання у бібліотеці правнука Яна Станіслава – Ю.О. Яблоновського в Підгірцях, оскільки Підгорецька бібліотека у 40-х роках XVIII ст. була своєрідною творчою лабораторією Ю.О. Яблоновського, де знаходилися історичні джерела з родової успадкованої частини збірки. Однак, незважаючи на умовність, такий спосіб залишається єдиним можливим у зв'язку з відсутністю архівних матеріалів щодо бібліофільства Яна Станіслава. Отже, за тематикою його книжки охоплювали історію європейських держав – Франції (П. Емілій “*De rebus gestis Francorum*” (1569); Англії, країн Сходу (Прокопій “*De rebus Gothorum, Persarum et vandalorum*” (1653); історію Речі Посполитої, яка була представлена досить ґрунтовно (А. Гваньїні “*Sarmatiae Europaeae descriptio*” (1631), Я. Гербурт де Фульштин “*Chronica seu historiae Polonicae*” (1609); географію, хронологію, космографію (П. Апіан, Птолемей); праці класичних авторів (Максим, Тацит, Плутарх “*Opuscula varia*” (1531), Геродот, Ксенофонт, Юлія Цезар з коментарями Альда Мануція), Ю. Лінцій “*Miscellanea epistolarum selectarum*” (1605); філософії (Р. Гоглена “*Lexicon Philosophicum*” (1613), Р. Франсуа “*Essay des Merveilles de Natur*” (1629); теологічні твори (біблії, Фома Аквінський, А. де Ескобар). Досить репрезентативними були розділи права, зокрема, польського (М. Яскерський “*Juris provincialis quod speculum saxoniucum vulgo nuncipatum*” (1602), Ф. Дреснер “*Processus Judiciarius Regni Poloniae*” (1601), А. Ліпський “*Observationes de jure civilis et Saxonis*” (1619); медицини (І. Саванарола “*Practica major*” (1561), І. Меркуріаліс “*Medicina practica*” (1623); військового мистецтва (Ж. Жак “*L'Art Militaire pour l'Infanterie*” (1615), П. Кара-

ціолло “La gloria del Cavallo” (1606), Д. Уффано “Archelia albo artilleria” у перекладі А. Цисвицького (1643). Вірогідно, що у бібліотеці зберігалися також і власні рукописи Я.С. Яблоновського, зокрема, його промови у сеймі і вітальні промови, присвячені Владиславу IV. Аналіз складу ляховецьких книжок (видань і рукописів) до 1647 р. та їх тематика дають змогу стверджувати, що батьківська збірка Яна Станіслава максимально обмежувалася 192 томами³⁹.

Отже, на нашу думку, власне зі збірки Я.С. Яблоновського у 30–40-х роках XVII ст. почалися родові традиції колекціонування книжок, які згодом визначили особливості їх подальшого розвитку у бібліофільстві наступних поколінь Яблоновських наприкінці XVII – на початку XIX ст.

¹ *Jabłonowski* // Niesiecki K. Herbarz polski: W 10 t. / Wyd. Bobrowicz J.N. – Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1839. – Т. 4. – С. 415.; *Jabłonowscy h. Prus III* // Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich: w 16 t. – Warszawa, 1905. – Cz. I – Т. 8. – С. 107.

² *Chwalewik E.* Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku. – Wrocław: Ossolineum, 1955. – С.106; *Jabłonowscy* // Encyklopedia wiedzy o książce. – Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971– Kol. 1041.

³ *Rodzina.* Herbarz szlachty polskiej / Opr. S.H. Uruski. – Warszawa, 1908. – Т. 5. – С. 295.

⁴ *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski. (1634–1702) Polityk i dowódca. cz.I. – Siedlce, 1997. – С. 32.

⁵ *Cynarski S.* Jabłonowski Jan Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa ; Krakow: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydaw-wo Polskiej Akademii Nauk, 1962–1964. – Т. 10/2. – З. 45. – С. 220–221.

⁶ Biblioteka Czartoryskich, Krakow: Rp. 1162, p. 463.

⁷ М. Вагнер стверджує, що він супроводжував королеви́ча Владислава Вазу (1624–1625) у його закордонній подорожі, проте не підтверджує цей факт, оскільки у наведених посиланнях про те не йдеться, див.: *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski. (1634–1702) Polityk i dowódca. cz. I. – Siedlce, 1997. – С. 32. Також не згадується Я.С. Яблоновський у документальній праці А. Пшибоця про поїздку по Європі Владислава Вазу, де названі польські дворяни, які супроводжували королеви́ча: *Podróż krolewiczka Władysława Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624–1625 w świetle ówczesnych relacji.* / Opr. A. Przyboż. – Krakow : W-wo literackie, 1982.

⁸ Biblioteka Narodowa, Warszawa: Rp. 1162, p. 492.

⁹ *Cynarski S.* Jabłonowski... – С. 220; *Wagner M.* Stanisław... – С. 32.

¹⁰ *Dzięgielewski J.* Posłowie na Sejmy czasów Władysława IV. – Warszawa, 1992. – С. 95.

¹¹ *Ibid*, S. 131–132.

- ¹² Szajnocha K. Miecznik koronny Jabłonowski. Szkice historyczne. – Lwow, T. 3, 1861, S.153–171; Długosz J. Jakub Sobieski 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz // Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, N 11721. – Wrocław, 1989. – S. 175–177.
- ¹³ B. Czart. 5839, N 15949.
- ¹⁴ Wielkopolscy Ostrorogowie / Opr. W. Dworzaczek, Jo. Dworzaczkowa, J. Dziegielewski i in. – Ostrorog, 1998. – S. 147.
- ¹⁵ Cynarski S. Jabłonowski... – S. 220.
- ¹⁶ Jabłonowski // Niesiecki K. Herbarz polski: W 10 t. / Wyd. Bobrowicz J.N. – Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1839.– T. 4.–S. 417.; див. про це “Russia Florida” (Львів, 1759) (Coll. Jabl. 988), арк. 114.
- ¹⁷ Estreicher K. Bibliografia polska. Ser. 1–3: w 34 t. – T. 18.– Krakow, 1901. – S. 341.
- ¹⁸ Jablonowski J. A. Museum Polonum...– Leopoli : Typis Collegii Societatis Jesu, 1752. – 298.
- ¹⁹ Estreicher K. Bibliografia polska. – T. 18. – S. 468-469.
- ²⁰ Estreicher K. Bibliografia polska. – T. 32. – S. 270.
- ²¹ Potocki P. [Saeculum Bellatorum et Tohatorum seu Centuria Elogiorum Clarissimorum Virorum Polonorum et Lithuanorum]. – Cracoviae, 1702. – P. 412–416.
- ²² ІУК НБУВ, ВСПВ, Р. 2087–2089 (Coll. Jabl. 175).
- ²³ Там само.
- ²⁴ Książka naukowa dawna // Encyklopedia wiedzy o książce. – Kol. 1275.
- ²⁵ ІУК НБУВ, ВСПВ, Р. 2087–2089 (Coll. Jabl. 175).
- ²⁶ У допомозі при атрибуції особи власника суперекслібриса дякуємо польській дослідниці – доктору Аліні Дзенчул, директорів бібліотеки Королівського Замку у Варшаві.
- ²⁷ Niesiecki K. Herbarz polski. T.8 Lipsk, 1841. – S. 437–448; Karwowski S. Komandorya i kościół św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu. – Poznań, 1910. – S. 49–52; Baranowski J., Libicki M., Rottermund A., Starnowska M. Zakon Maltański w Polsce. – Warszawa, 2000. – S. 47.
- ²⁸ Lachowce // Słownik geograficzny krolestwa polskiego i innych krajow słowiańskich: W 15 t. / Wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa: Druk: Wieku, 1884. – T. 5. – S. 53–54.
- ²⁹ Witzleben F.S. Bibliotheca Jablonoviana. – Lipsiae: Breitkophia, 1755. – Vol. 1. – P. 273.
- ³⁰ Jabłonowscy h. Prus III // Bonecki A. Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich : W 16 t. – Warszawa, 1905. – Cz .I. – T. 8. – S. 108.
- ³¹ У 1637 р. королівським привілеєм від 18 жовтня Я.С. Яблоновському надане було с. Перегінсько – фортеця з прилеглими угіддями, на яке також виказували права базиліани на чолі з Григорієм Балабаном, трембовельським старостою. У спорі за Перегінсько виявився рішучий військовий характер Я.С. Яблоновського, який здійснив озброєний заїзд на Перегінсько, але Владислав IV скаргу Балабана відхилив, завдяки чому у 1638 р. ці володіння оста-

точно відійшли до Яблонівських, див.: *Perehińsko* // Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich: W 15 t. / Wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W., Walewskiego – Warszawa: Druk: Wiek, 1886. – T. 7. – S. 951–954; *Markowski F.*, Fortalicium w Perehińsku. Zabytek staropolskiego budownictwa na Pokuciu. – Stanisławów, 1938. – S. 6–7.

³² Lustracja województwa Ruskiego, 1661–1665. Cz. III. Ziemia Halicka i Chełmska / Wyd. Em. i K. Arłamowscy i W. Kaput. – Wrocław: Ossolineum, 1976. – S. 73–75.

³³ *Markowski F.*, Fortalicium w Perehińsku. Zabytek staropolskiego budownictwa na Pokuciu. – Stanisławów, 1938. – S. 22–23, 56.

³⁴ Lustracja województwa Ruskiego, 1661–1665. Cz. II. Ziemia Lwowska / Wyd. Em. i K. Arłamowscy – Wrocław: Ossolineum, 1974. – S. 101–103.

³⁵ *Czapliński W., Długosz J.* Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. – S. 153–154

³⁶ *Witzleben F.S.* Bibliotheca Jablonoviana. – Lipsiae: Breitkopf, 1755. – Vol. 1. – 360 p.; Vol. 2. – 196 p.; Vol. 3. – 288 p.; Vol. 4. – 194 p.

³⁷ *Witzleben F.S.* Bibliotheca Jablonoviana. – Lipsiae: Breitkopf, 1755. – Vol. 1. – P. 185.

³⁸ *Ibid.* – P. 173.

³⁹ *Witzleben F.S.* Bibliotheca Jablonoviana. – Lipsiae: Breitkopf, 1755. – Vol. 1. – 360 p.; Vol. 2. – 196 p.; Vol. 3. – 288 p.; Vol. 4. – 194 p.

С. В. Сохань
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**РОДИННЕ ЛИСТУВАННЯ М. І. ПЕТРОВА У ФОНДАХ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Вивчення українського суспільно-політичного та культурного життя ХІХ – початку ХХ ст. неможливе без використання епістолярію видатних громадсько-культурних діячів України, цього цінного історичного джерела, що відображає побутовий, емоційний, опосередкований людською особистістю погляд на сучасність.

Микола Петров – професор Київської духовної академії (КДА), доцент кафедри теорії словесності, представник історико-церковної школи КДА широко відомий в Україні і поза її межами своїми фундаментальними дослідженнями з історії давньої і нової української літератури, історії, археографії, етнографії, славістики, іконографії, нумізматики, храмовбудівництва. На жаль, через брак або фрагментарність досліджень життя і творчості вченого ми не маємо повної, всебічної характеристики, яка б охопила багатогранний внесок М. Петрова в українську культуру, особливо той аспект його археографічно-бібліотечної діяльності, що був пов'язаний з організацією і формуванням колекції Церковно-археологічного музею (ЦАМ) при КДА, передусім, розшуком, вивченням та збереженням пам'яток культури минулого України.

Цю інформаційну прогалину має, хоча б частково, заповнити епістолярна спадщина М. Петрова, яка відкладалася в особовому фонді вченого (ф. 225 – 150 листів) та в колекційному ІІІ фонді (2527 листів) Інституту рукопису (ІР) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Хронологічно листи охоплюють період від 1872 до 1919 р.

Серед існуючих видів класифікації листів, в основу якої покладено, як правило, датування листа та соціальну приналежність

автора, найприйнятніший зводиться до таких чинників: 1) за соціальною приналежністю та суспільним станом автора і адресата; 2) за ознакою взаємовідносин автора і адресата: рідні, друзі, знайомі, колеги; 3) за функціональним завданням, яке переслідував автор листа: ділові, традиційно-протокольні, інтелектуальні; 4) за ступенем зв'язку листів з епістолярним етикетом даної епохи і даного суспільного ладу¹.

Виходячи з мети нашого дослідження, кожний лист з епістолярної спадщини М. Петрова за змістом розглядається, як цілісне джерело до вивчення певного періоду життя і творчості видатного вченого. Епістолярій М. Петрова поділяється на офіційний і приватний. Листи окремих приватних кореспондентів, зокрема, листування з рідним братом М. Петрова І. Вознесенським² разом з інформацією на побутовому рівні ілюструють основні події, які відбувалися у громадсько-політичній, службовій, збирацькій і археографічно-бібліотечній сферах життя вченого означеного періоду.

Серед приватних кореспондентів М. Петрова, природно, – найближчі родичі (мати, брати, сестри, дочка, племінниці, онуки), колеги та друзі, серед яких – видатні (П. Батюшков, М. Біляшівський, О. Бобринський, О. Вікторов, Ф. та П. Лебединцеві, арх. Макарій (Булгаков), арх. Філарет (Філаретов), арх. Димитрій (Ковальницький), М. Оглоблін, С. Шубинський) та менш відомі особистості. Офіційне листування висвітлює діяльність М. Петрова на посадах секретаря Церковно-археологічного товариства і завідувача ЦАМ КДА, його зв'язки з різними просвітницькими товариствами, комісіями, об'єднаннями.

Родинний епістолярій М. Петрова представлений листами матері Олександри Іванівни³, сестер – Євдокії та Аполінарії⁴, братів Федора⁵ та Івана, доньки – Олександри Науменко, онуків – Ліди Адосовської, Віти, Миколи⁶. Щиро турбуючись про рідню, М. Петров постійно підтримував їх матеріально, не забував надсилати богослужбову літературу матері, яка була дуже набожною, допомагав доньці Олександрі⁷ при переїзді з Петербурга до Вінниці.

Листи племінниць М. Петрова – Катерини⁸, Олени⁹, Єлизавети¹⁰ і Марії¹¹ розповідають, в основному, про побутові новини, проте іноді торкаються й досить серйозних тем. У листах-відповідях відчувається тепле ставлення дядька до молодого покоління, родинна прихильність і водночас наставницькі інтонації. Єлизавета, викладач російської і церковно-слов'янської мов у жіночій вчи-

тельській семінарії, збираючись на з'їзд словесників у 1916 р. у Москву, пише М. Петрову: "Дуже хотілося б послухати питання відносно викладання російської мови в середній школі"¹². Листи Марії, також учительки, з Вознесенська за 1891–1911 рр. пройняті захопленням науковими публікаціями дядька, особливо його роботою "Очерки истории украинской литературы"¹³. Цікавий лист до М. Петрова племінниці Олени, яка була послушницею Олексіївського монастиря в Москві та завідувала лікарнею. Її захопленням було ще й малювання, зокрема, іконопис. У листі до дядька вона пише про позитивний відгук відомого художника В. Васнецова, з яким підтримувала ділові стосунки, на роботу М. Петрова "Типик о церковном и о настенном письме епископа Нектария из сербского града Велесса 1599 г. и значение его в истории русской иконописи"¹⁴. За її словами, Васнецов так зацікавився книгою, що збирався написати М. Петрову листа з проханням надіслати йому примірник¹⁵.

Важливе місце в епістолярії М. Петрова займає комплекс листів його старшого брата І. Вознесенського¹⁶, в яких докладно і правдиво висвітлено певні життєві ситуації та історичні факти, прослідковуються спільні наукові інтереси в дослідженні писемних джерел, колекціонуванні, формуванні музейного зібрання, розшуку старожитностей.

З дитячих та юнацьких часів братів пов'язувала міцна дружба і спільність інтересів. Ще з останнього року навчання М. Петрова в Костромській духовній семінарії старший брат виступає радником для молодшого у подальшому виборі життєвого шляху. Мати наполягала на тому, щоб Микола після закінчення семінарії став священником, але наполягання І. Вознесенського на тому, щоб брат продовжував навчання в Академії, відіграли не останню роль в обранні М. Петровим роду діяльності. Коли І. Вознесенський поїхав вчитися до Московської духовної академії, М. Петров був призначений замість брата бібліотекарем до Костромської духовної семінарії. В організації бібліотечно-бібліографічної роботи, а саме у формуванні та комплектуванні фонду учнівської бібліотеки, молодому семінаристу знадобився досвід, перейнятий від старшого брата, коли той очолював бібліотечний комітет у Костромській духовній семінарії.

З матеріалів М. Петрова¹⁷ ми дізнаємося, що І. Вознесенський зберігав листи та щоденники інших осіб, у яких ішлося про заворушення в московських та Санкт-Петербурзьких духовних акаде-

міях і університетах у 60-х роках XIX ст., через що цей блок епістолярію є цінним джерелом до вивчення громадсько-політичного життя того часу. При написанні своїх спогадів “Воспоминания и переписка к разным лицам. 1840–1882”¹⁸ М. Петров репрезентував їх у повному обсязі. Піднімаючи злободенні на той час соціально-політичні питання громадського життя, листування М. Петрова з І. Вознесенським торкається проблем слов’янофільства і західництва, звільнення селян від кріпацтва та ін.

У деяких листах висвітлювалися окремі події в суспільно-політичному житті України кінця XIX ст. Так, М. Петров описує свої враження від єврейських погромів у Києві, свідком яких він був у квітні 1881 р.: “На вулиці важко було відшукати нерозграбований будинок, лавку чи магазин. Це розбій серед білого дня, з криками, свистом, гиканням”¹⁹.

Після закінчення Московської духовної академії І. Вознесенський повертається до рідної Костромської духовної семінарії, де викладає грецьку мову і церковний спів. На цей період припадає найактивніше листування двох братів, які підтримували один одного у будь-яких життєвих ситуаціях.

Незважаючи на зайнятість різноманітними громадськими справами (член будівничого комітету семінарії, член педагогічних зборів, бібліотекар Костромської семінарської бібліотеки, член розпорядчого засідання Правління, гласний по місту, присяжний засідатель в Костромському Окружному суді), І. Вознесенський одночасно займався ще й науковою роботою, зокрема, вивченням техніки церковного співу²⁰. Результатом цієї багаторічної праці стала монографія, за яку він отримав Макаріївську премію і яка була запропонована як навчальний посібник для вчителів співу. Високо оцінили цю працю Д. Розумовський і С. Миропольський – фахівці з теорії церковних піснеспівів, які порадили І. Вознесенському надрукувати її в Санкт-Петербурзі. З листів до М. Петрова дізнаємося, що І. Вознесенський брав участь у проекті С. Миропольського при складанні програми з церковного співу в духовних навчальних закладах. М. Петров також добре знав С. Миропольського, стосунки з яким зав’язалися під час його ревізування у 1885 р. Київської семінарії. І. Вознесенський пропонує братові запропонувати Д. Розумовському членство у Церковно-археологічному товаристві як фахівцю з “церковно-співочої археології”²¹.

За порадою М. Петрова, праця І. Вознесенського була пред-

ставлена для розгляду в Академію на отримання звання магістра. Але рада Академії відхилила цю справу, посилаючись на те, що у них немає таких фахівців. З цього приводу М. Петров пише: "... у таких працях, окрім спеціальної технічної характеристики співу, для оцінки якої дійсно потрібен фахівець, є суто історичний аспект, який може бути оцінений літургістами та істориками. Дивно, що працю, яка має безпосереднє відношення до духовної науки, відмовляються читати в Академії, посилаючись на те, що не мають фахівця з техніки духовного співу"²².

Захоплення обох братів старовиною стало основою їх спільних проектів з розшуку та збереження пам'яток культурного минулого України, залучення їх до наукового обігу. На характер збирацької діяльності І. Вознесенського не міг не вплинути досвід М. Петрова як завідувача і головного хранителя ЦАМу. Проте, захоплюючись музикою, основну увагу у своїй науковій діяльності старший брат М. Петрова приділяв народним пісням. Розуміючи недостатній стан розробки музичного фольклору, зокрема, запису пісень та перекладання їх на ноти, він пише М. Петрову: "На жаль, якщо це і роблять, то переважно іноземці, які використовують західний жанр гармонізації"²³. Результатом збирання пісень став "Словарь заглавий песен и романсов, собранных в Костромской губернии" (понад 1 тис. зразків), який він надсилає до Костромського археологічного комітету²⁴. Крім збирання суто музичного фольклору, І. Вознесенський протягом багатьох років займався вивченням й усної народної творчості рідного краю, записавши понад 20 тис. пам'яток різних жанрів. Як результат з'явився рукописний збірник у 2-х частинах "Народные пословицы, поговорки, поверья и сказания Костромской и смешанных с нею губерний"²⁵, на жаль, так ніколи і не надрукований.

Маючи тісні зв'язки з багатьма редакціями періодичних видань, такими, як "Труды" КДА, "Волынские епархиальные ведомости", "Киевские епархиальные ведомости", "Киевлянин", "Исторический вестник", "Московские ведомости" тощо, М. Петров допомагав брату публікувати свої наукові розробки з церковного співу. Завдяки цій підтримці деякі роботи І. Вознесенського побачили світ на шпальтах "Руководства для сельских пастырей" та "Христианского чтения"²⁶.

Тісні контакти між братами склалися й на царині археографічно-бібліотечної діяльності М. Петрова, пов'язаної з формуванням однієї з унікальних колекцій старожитностей ЦАМу. Листи І. Возне-

сенського містять основні відомості про склад та зміст виявлених ним пам'яток культури, які могли б стати в нагоді для колекції ЦАМу. Наприклад, в одному з листів М. Петров просить брата поцікавитися подальшою долею рукописної колекції місцевого збирача Н. Троїцького: "Що хоче робити із зібраними рукописами Н. Троїцький? Не думає він подарувати в наш Музей? Якщо так, то наше товариство пропонувало б йому звання члена ЦАТ"²⁷. А от від давніх атласів першої половини XIII ст. латиною, запропонованих І. Вознесенським для музейної колекції, М. Петров відмовляється, аргументуючи це тим, що згадані матеріали не мають ніякого відношення до Музею²⁸.

Листи свідчать, що спільним захопленням двох братів була і нумізматика. Вони обмінювалися інформацією про давні монети, детально описуючи їх. Наприклад, у 1882 р. І. Вознесенський повідомляє брата про знайдений на березі Волги під час прокладання каналів для фабрики давній срібний скарб, який був пограбований робітниками²⁹. М. Петров зацікавився цим фактом, і вже в наступному листі І. Вознесенський представив йому повний науковий опис, а саме – дату знаходження, написи, конфігурацію та розміри бачених ним 3-х срібних монет з "костромського скарбу"³⁰. Протягом усього життя І. Вознесенський збирав колекцію давніх монет, яка в цілому налічувала понад 200 предметів³¹.

Після переведення І. Вознесенського з Костромської до Ризької духовної семінарії він стає організатором Ризького товариства любителів церковного співу³². Листи цього періоду репрезентують цікаві відомості про подальшу долю особистої бібліотеки преосв. Філарета, якою цікавився М. Петров і яка була придбана для Ризької духовної семінарії на кошти почесного блюстителя семінарії купця Климова за 1 тис. крб.³³

Постійно дбаючи про розвиток наукових досліджень брата, М. Петров надсилав йому нотні рукописи з фондів Музею, які складали джерелознавчу базу досліджень І. Вознесенського. Так, наприклад, працю "Церковное пение православной Юго-Западной Руси по нотным ирмологиям XVII–XVIII века"³⁴ І. Вознесенський написав на основі ґрунтовного вивчення нотних рукописів з ЦАМу – Ирмологіонів 1646 та 1709 рр.³⁵

Докладні відомості про рукопис кінця XVII ст., який належав церкві с. Братської Борщагівки під Києвом і надійшов до Музею в 1892 р., надає в одному із своїх листів до брата М. Петров. Працю-

ючи півтора місяці над вивченням нотних рукописів ЦАМу, болгарський дослідник церковного співу О. Шулаговський знайшов у цьому рукопису літургію болгарського наспіву. М. Петров відразу ж складає братові коротку історичну довідку щодо походження цього рукопису: “в с. Братська Борщагівка на початку царювання Катерини II поселилося декілька болгарських сімей. Рукопис, мабуть, був привезений ними з батьківщини”³⁶.

Останній комплекс з родинного епістолярію М. Петрова тісно пов'язаний з попереднім і складається з листів дружини І. Вознесенського – Надії³⁷. Вона ділиться з М. Петровим своїми турботами про подальшу долю архіву чоловіка після його смерті, адже кореспондентами І. Вознесенського були такі видатні музичні діячі, як Д. Розумовський, С. Миропольський, В. Металов, С. Смоленський, професура Санкт-Петербурзької консерваторії. Один із московських колег І. Вознесенського – О. Карасьов вирішив написати його біографію і звернувся до Надії Вознесенської з проханням надіслати йому листування покійного. За порадою удова звернулася до М. Петрова. Чим ця справа закінчилася – невідомо, але після переїзду Н. Вознесенської в 1913 р. до Москви, вона, на прохання М. Петрова, надіслала йому 24 листи до покійного чоловіка³⁸, які доповнили епістолярну спадщину видатного вченого і відклалися в його особовому фонді.

Родинне листування М. Петрова є унікальним історичним джерелом для фахівців, які вивчають його життя та діяльність, репрезентуючи наукові уподобання вченого, його громадські справи і поточну роботу по розбудові ЦАМу.

¹ Кучина Т.Г. К вопросу об изучении эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX в. // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. Статьи и материалы. – М., 1984. – С. 45.

² Музыка. Большой энциклопедический словарь. – М., 1998. – С. 113.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України В.І. Вернадського, ф. III, № 12568–12587, 14192–14196. – (Далі – ІР).

⁴ Там само, № 12588–12589.

⁵ Там само, № 12733–12743.

⁶ Там само, № 13407–13446.

⁷ Всього у М. Петрова було три дочки – Олександра, Віра й Маня.

⁸ ІР, ф. III, №12590.

⁹ Там само, № 12591–12592.

-
- ¹⁰ Там само, № 12593–12596.
¹¹ Там само, № 12597–12602.
¹² Там само, № 12595.
¹³ Там само, № 12597–12602.
¹⁴ *Петров Н.* Типик о церковном и о настенном письме епископа Нектария из сербского града Велесса 1599 г. и значение его в истории русских иконописей. – СПб., 1899. – 52 с. – (Зап. Ист. рус. археол. о-ва.; Кн. 4, вып. 1/2).
¹⁵ IP, ф. III, № 12591–12592.
¹⁶ Там само, № 12604–12732.
¹⁷ Там само, № 12655–12656.
¹⁸ Там само, ф. 225, № 1.
¹⁹ Там само, № 14180.
²⁰ Там само, ф. III, № 12637.
²¹ Там само, № 12665.
²² Там само, № 14190.
²³ Там само, № 12647.
²⁴ Там само, № 12670.
²⁵ Там само, № 12724.
²⁶ Там само, № 12663.
²⁷ Там само, № 14177.
²⁸ Там само.
²⁹ Там само, № 12642.
³⁰ Там само, № 12644.
³¹ Там само, № 12722.
³² Там само, № 12702.
³³ Там само, № 12656.
³⁴ Церковное пение православной Юго-Западной России по нотным ирмологионам XVII–XVIII века. – М. ; Лейпциг, 1898–1899.
³⁵ IP, ф. III, № 12673, 12681.
³⁶ Там само, № 14191.
³⁷ Там само, № 12604–12608.
³⁸ Там само, № 12607.

І. В. Клименко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ЧАСОПИС “РАДА” ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

У сучасних умовах становлення та розвитку української державності проблеми вивчення і використання національної рукописної та архівної культурної спадщини набули особливої актуальності. Без включення нових архівних документів, комплексного дослідження джерельної бази не можна реконструювати минуле в усій його повноті і багатогранності, повернути забуті імена, а також розглянути витoki та корені сучасного розвитку науки і культури. Дослідження джерел з історії редакційно-видавничої діяльності українських часописів в їх розмаїтті дозволяють з високим ступенем достовірності реконструювати процеси діяльності не лише власне редакцій, а й відобразити розвиток історико-культурного процесу в Україні взагалі і, зокрема, національної видавничої справи. Отже, архівні фонди часописів є надзвичайно важливим об'єктом історичного аналізу: періодика завжди вважалася одним із найважливіших чинників духовного та громадсько-політичного життя суспільства.

Незважаючи на складні соціально-економічні та політичні умови, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні було створено досить розгалужену мережу преси, і кожне періодичне видання, як правило, мало власні напрям, “обличчя” і переконання. Рівень популярності періодичного видання обумовлювався його автурою й, відповідно, змістом та сприятливими умовами передплати, що разом забезпечували наявність широкого кола читачів.

Одним з основних центрів видавничої діяльності був Київ, який за розвитком національно-свідомої преси, створенням культурно-освіт-

ніх громад, товариств української інтелігенції, гуртків посідав чільне місце на терені Російської імперії. У київських часописах співробітничали такі видатні вчені, літератори, митці, педагоги, політики, прогресивні промисловці та землевласники, як М. Максимович, М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Лебединцев, В. Наumenко, В. Смирненко, Є. Чикаленко, О. Пчілка, М. Грушевський, Б. Грінченко та багато інших. Їхні публікації формували основні напрями розвитку історико-культурного процесу, що відбивався на сторінках таких відомих часописів, як “Рада”, “Рідний край”, “Сяйво”, “Літературно-Науковий Вістник” тощо.

Як зазначалося, провідні видання у Києві були пов’язані з талановитими і непересічними особистостями. Таким був, наприклад, землевласник Є. Чикаленко, який увійшов в українську історію як агроном-популяризатор, меценат, громадський діяч і політик, видавець. Ще у 80-х роках ХІХ ст. В. Антонович та М. Лисенко залучили його до роботи, що була пов’язана з упорядкуванням матеріалів для українського словника, який готувала київська “Громада”. Ця праця дозволила йому зав’язати дружні стосунки з представниками передової української інтелігенції Д. Багалієм, О. Русовим, М. Костомаровим, М. Драгомановим. До речі, за участь у драгоманівському радикальному гуртку він був заарештований і перебував певний час під наглядом поліції. Переїнявшись ідеями українського національного руху, Є. Чикаленко як міг підтримував важливі національні справи. Будучи свого часу членом одеської “Громади”, він брав активну участь у її діяльності, допомагав видавати часопис “По морю и по суше”, фінансував видання “Словаря російсько-українського в 4-х томах” (Львів, 1893). Є. Чикаленко був меценатом різних культурних починів. Так, він запровадив премію розміром в одну тисячу карбованців за найкраще написану національною мовою популярну історію України (це був внесок до редакції журналу “Киевская Старина”); доплачував гонорари за кращі твори; виділив кошти на львівську “Українсько-руську видавничу спілку” (1898). Згодом Є. Чикаленко навіть повністю взяв на себе оплату авторських гонорарів у часописі “Киевская Старина”, фінансово підтримуючи редакцію у скрутні часи. Приймав він участь також і в організації при НТШ у Львові фонду ім. Мордовця для допомоги українським письменникам, фундації львівського “Академічного Дому”¹.

З переїздом у 1900 р. до Києва починається новий етап у житті Є. Чикаленка: він вступає до “Старої Громади”, активно та продук-

тивно працює в редакції її часопису “Киевская Старина”, долучається до справи впорядкування великого українсько-російського словника, матеріали до якого постійно збирали громадівці і який побачив світ у 1907 р. в 4-х томах за редакцією Б. Грінченка. Розвою української літератури сприяла і підтримка Є. Чикаленком її талановитих представників. Його допомогу отримували В. Винниченко, А. Тесленко, М. Коцюбинський, О. Олесь, М. Вороний, деякі інші письменники та поети.

1905 р. змінив ситуацію в імперії: не оминули буржуазно-демократичні реформи й Україну. На терені політики найважливішим для українців було скасування заборони національного друкованого слова. Вільніше почало розвиватися письменство, і, передусім, з'явилася українська преса. На порядку денному постало завдання формування національної ідеї, виховання національної свідомості, нарешті випала нагода втілити в життя національну самобутність, емпірично декларовану (з об'єктивних причин) раніше передовою українською інтелігенцією. Користуючись послабленням, українські видавці активно запроваджували рідну мову, допомагали своїм читачам побачити Україну очима її патріотів. Конфіскаціями, грошовими карами, судовими процесами, переслідуванням передплатників, закриттями російська адміністрація намагалася знищити українські видавництва, але, незважаючи на всі перепони, преса існувала і продовжувала “сіяти розумне, добре, вічне”.

Наприкінці 1905 р. було отримано дозвіл на вихід української щоденної суспільно-політичної, економічної та літературної газети “Громадська думка”, видавцями якої були Є. Чикаленко, В. Смирненко та В. Леонтович, редактором – Ф. Матушевський. Обравши радикальний напрям, газета відразу викликала цензурні заборони, що призвело до конфіскації першого ж номера і, як наслідок, – до закриття видання.

Поновити цей часопис вдалося через рік, проте під назвою “Рада”. Незважаючи на лояльність редакції газети, вона проіснувала лише до 1914 р. У пояснюючому листі співробітників газети “Рада” до Головнокомандуючого військами Київського військового округу говорилося: “Сознавая, что нынешний ответственный момент требует от нас удовлетворения потребности наших читателей в спокойном и регулярном ознакомлении с событиями, честь имеем просить Ваше Высокопревосходительство разрешить продолжать издание газеты “Рада”, приостановленное 21-го июля с.г. Мы всегда стояли на совершенно лояльной позиции по отношению к целостности и безопасности Российского Государства”². Але газета “Рада”, як і всі інші українські періодичні видання, з вступом Росії у Першу світову війну була

заборонена. “Рада” була єдиною щоденною газетою українською мовою, що виходила в Україні. Єдиним її видавцем був Є. Чикаленко. Редакторами в різні періоди працювали Ф. Матушевський (1906), М. Павловський (1907–1913) та А. Ніковський (1913–1914). Слід відзначити, що газета “Рада”, не маючи ніякої партійної приналежності, відстоювала на своїх шпальтах ідею, покладену в основу діяльності “Товариства українських поступовців”: повну українізацію життя населення Малоросії. Вона висвітлювала життя українських земель і була спочатку орієнтована на широку аудиторію читачів, але пізніше через брак коштів переорієнтувалася на українську інтелігенцію. Редакція газети складалася з О. Кузьминського, Л. Пахаревського, Є. Чикаленка, Г. Шерстюка, С. Єфремова, Ф. Матушевського, М. Гехтера, М. Вороного, М. Павловського, О. Олесь та ін. Газета мала ряд відділів, якими керували Д. Дорошенко (огляди по Україні), М. Лозинський (закордонний відділ), Л. Старицька-Черняхівська (огляди по Росії), Г. Шерстюк (школа і виховання), М. Гехтер (соціально-економічні справи), Б. Ярошевський (В. Липинський) (польські справи). Секретарями редакції були С. Петлюра та В. Королів. Співробітниками газети працювали О. Хотинський, С. Черкасенко, П. Гай, О. Панасенко, М. Синицький та ін. Активними дописувачами газети стали М. Грушевський, І. Франко, М. Вороний, О. Олесь, В. Винниченко, М. Левицький, Б. Дурдуківський. Отже, навколо “Ради” згуртувалися визначні діячі української інтелігенції.

Постійні переслідування царського уряду, доволі часті конфіскації номерів і готових матеріалів позначалися на періодичності виходу газети. Необхідно було пильнувати кожне надруковане слово. Накладалися грошові штрафи, більшу частину яких сплачував Є. Чикаленко. У листі до В. Винниченка він писав: “Рада” повинна жити. Я се вважаю обов’язком особистої своєї честі”³.

На початку свого існування “Рада” мала від 1 до 3 тис. читачів, а наклад газети становив 3–5 тис. прим. З часом рівень видання поступово підвищувався, що призвело до зростання її авторитету у суспільстві і, головне, до збільшення кількості постійних передплатників майже до 4 тис.

У рекламному оголошенні на передплату української газети “Рада” на 1913 р., яке було вміщене у виданні “Украинская Жизнь”, ще раз підкреслено, що газета має широку суспільну програму. Вона дає огляди життя політичного, громадського, економічного в Україні, у Росії та за кордоном; друкує фельетони, критичні статті та твори

“красного письменства”. Зостаючись і далі позапартійною газетою, декларувалося у відозві, “Рада” відстоюватиме рух за поширення прав людини і органів громадського самоврядування, звертатиме увагу на справи народної просвіти, на потреби вчителства і питання культурно-просвітнього характеру. Поліпшення матеріального добробуту суспільства, економічний розвиток країни, на думку газети, – є основним ґрунтом для зростання і розвитку національної культури. Отже, на сторінках газети мали підніматися питання з кооперативної справи взагалі, а на Україні – особливо. “Рада” буде подавати анонси і статті про життя культурне, економічне і політичне, про здобутки і втрати українства, яке проживає поза кордоном Росії: в Галичині, на Буковині, в Канаді, в Америці; про долю українських переселенців у Сибіру, на Кавказі тощо. У відозві 1913 р. читачів “Ради” запевняли, що газета буде друкуватися виразним і стислим шрифтом, що дасть змогу вмістити більше матеріалу, і виходитиме щодня, крім понеділоків і днів після великих свят. Передплатити “Раду” у Києві можна було в “Українській книгарні”, у книгарні “Літературно-Наукового Вістника”, в книгарні Череповського та у “Часі”. Також давалися точні адреси інших книгарень, де проводилася передплата газети.

Архів “редакційного портфеля” газети “Рада” та її фонд зберігаються в Інституті рукопису НБУВ у фонді № 44 та у складі I фонду (Літературні матеріали). Хоча до цих матеріалів досить часто звертаються дослідники, однак вони, як правило, зупинялися на окремих питаннях з історії журналістики і не розглядали сукупну архівно-бібліотечну спадщину часопису.

Фонд архіву складається з 913 од. зб. і охоплює період від 1896 до 1918 рр. Матеріали розкривають складну редакційно-видавничу діяльність газети та особистий внесок Є.Чикаленка у цю справу.

Серед документів, що збереглися у фонді, великий інтерес становить група документів, яка відображає форми організації та проведення передплати. Так, з документів дізнаємося, що на 1912–1914 рр. передплата оформлена у вигляді великих рекламних оголошень. Ці оголошення містили повну інформацію про спрямування газети – позапартійне і демократично-поступовське; відзначалось в них також, що особливу увагу “Рада” звертає на життя провінції; що до співробітництва в “Раді” запрошені найвизначніші літературні і наукові сили⁴.

Газета мала власних кореспондентів в Державній Думі, в Держав-

ній Раді, в політичних центрах Європи: в Лондоні, Парижі, Римі, Відні, Празі, Львові, Чернівцях та в усіх великих містах України. Передплата приймалася тільки на повні місяці, з 1-го до 1-го числа кожного місяця. Річну передплату газети, яка становила 6 крб., можна було виплачувати частинами – в 2 строки чи 3 терміни. Закордонна передплата газети становила 11 крб., але якщо “Рада” передплачувалася через поштові відділення, тоді газета коштувала дешевше. В цьому проявлялася турбота і зацікавленість редакції у збільшенні кола своїх передплатників. Ці ж оголошення пропонували нові видання, які виходили у Києві, наприклад, “Словник української мови” за редакцією Б. Грінченка. Його примірники редакція надсилала своїм передплатникам за нижчою ціною, ніж у книгарнях. На оголошеннях друкувалися портрети Г. Барвінок, А. Тесленка, М. Шашкевича, види церков та історичних пам’яток України. В передплатному оголошенні на 1914 р. контора газети, зважаючи на столітні роковини народження Т. Шевченка, запропонувала придбати по зменшеній ціні альбом його малюнків.

Редакцію газети завжди цікавив якісний склад своїх передплатників. Матеріали зі статистичного аналізу читацького контингенту газети “Рада” знаходяться в архіві редакції⁵. Автор розвідки докладно вивчив масив передплатницьких карток, які, без сумніву, є носіями інформації про те, хто передплачує газету, куди вона надсилається і як саме отримується. Все це дає можливість мати повну характеристику передплатників “Ради”, – як правило, представників української інтелігенції.

Статистичний аналіз карток дозволяє згрупувати їх в три основні групи. Перша – за територіальними ознаками: губернія, місто, село. Друга група визначає професійну приналежність передплатників. Їх умовно можна поділити на категорії: 1) колективні абоненти: публічні бібліотеки та кооперативи; 2) особи вільних професій: земська служба, медицина, агрономія, статистика; 3) учителі; 4) духовенство; 5) особи казенної служби: залізниця, пошта, телеграф і офіційної служби: канцелярії, військо; 6) особи, зайняті у сільському господарстві, у комерції (магазини, торгові дома), у промисловості (шахти, цукрові заводи, рудники); 7) особи без професії; 8) особи, що приїздить ненадовго: артисти, учні. Третя група визначалася за способом передплати. Цю групу складали: 1) регулярні передплатники, які платять в один термін 6 крб. або в два чи три – по 3 і по 2 крб.; 2) нерегулярні перед-

платники, що платять в різні терміни менше, ніж по 2 крб. або разові не менш 3 крб.; 3) разові передплатники – менш, ніж 3 крб. і які більше не поновлюють передплату.

Основними районами передплати були Правобережна і Лівобережна Україна, практично всі губернії Російської імперії. Про це свідчить “Список передплатників газети “Рада” за губерніями та областями (кількісний і частково персональний)”⁶.

Ось деякі дані про кількість передплатників: Полтавська – 465, Київська (без Києва) – 295, Подільська – 259, Катеринославська – 242, Харківська – 214, Херсонська – 194, Чернігівська – 167, Волинська – 120, Санкт-Петербург – 90.

За професіями передплатники розподілялися так: майже половина їх була пов’язана з Україною: обивателі і підприємці, чиновники, духовенство, вчителі. Можна прослідкувати реальну еволюцію передплати газети “Рада” від 1906 до 1911 р.: це спочатку її зниження в перші роки виходу газети, а потім, внаслідок активної боротьби за передплатників, – повільне зростання.

В архіві міститься значний масив матеріалів, які надсилалися до редакції від різних установ та видавництв. Так, львівське видавництво “Жало” надіслало лист з проханням надрукувати свою рекламу на журнал, в якій у стислій формі розкривається зміст журналу: це – сатирично-гумористичний часопис, що виходить з періодичністю раз на тиждень; його передплата для читалень “Просвіти”, товариств “Сокіл” та “Січ” складає 12,26 крб., а передплата для селян і міщан знижена, якщо у них оформлена наперед половина передплати. Новим передплатникам висилалися всі числа, які раніше вийшли. В обмін на свою рекламу видавництво “Жало” зобов’язувалося друкувати анонси газети “Рада”⁷. Катеринославська редакція і контора сільсько-господарського журналу “Южное хозяйство” надіслала лист з пропозицією обміну виданнями та оголошеннями на 1913 р. Редакція просила надрукувати надіслане нею оголошення три рази після тексту і обіцяла зробити те ж саме у своєму журналі⁸. Редакція журналу “Український студент” також надіслала лист до редакції “Ради” з проханням вмістити на шпальтах газети публікацію-анонс про вихід першого номеру журналу протягом грудня 1912 та січня 1913 р., декларуючи “Українського студента”, як орган, який передусім присвячується культурно-просвітнім, організаційним та інформаційним потребам українського студентства у Санкт-Петербурзі. Замість цього редакція журналу зобов’язалася публікувати якнайширшу інформацію про

газету “Рада” і сприяти поширенню передплатницької діяльності газети серед членів українських гуртків⁹.

Архів редакції “Ради” також містить списки обміну виданнями і оповістками про видання за 1910–1913 рр.¹⁰ У цих списках відображалася щоденна редакційно-видавнича праця співробітників газети. Співробітники фіксували у формі таблиці дані про назву видання, повну його адресу, позначку про обмін, про розсилку плакатів, про оповістки газети “Рада”, нотатки про згоду на обмін чи відмову від нього, про зміну адрес передплатників, про припинення виходу видання. Окремими списками зберігаються реєстри видань, з якими контора газети “Ради” вступала в обмін тільки оповістками про передплату, реєстри видань, з якими контора “Ради” вступала в обмін лише виданнями (“Русское слово”, “Новое время”, “Наша нива”, “Русская мысль”, “Театральный день”, “Справочная газета” та ін.); реєстр газет, яким необхідно вислати замовлені номери (адреса і назва газети, номери газет, номер по ряду); реєстр українських часописів, журналів і видань (“Дніпрові хвилі”, “Руслан”, “Дзвінок”, “Діло”, “Свобода”, “Сніп”, “Каменярі”, “Український студент”, “Літературно-Науковий Вістник”, “Дзвін”, “Жало” тощо). Адресатами цих видань були усі великі міста України, Російської імперії та зарубіжжя: Київ, Харків, Львів, Житомир, Ялта, Чернівці, Одеса, Москва, Санкт-Петербург, Воронеж, Томськ, Курськ, Кишинів, Вільно, Прага, Краків, Варшава, Відень.

Є в архіві газети і щоденні звідомлення¹¹. Це, переважно, бланки контори газети “Рада”, у яких відмічалися число, рік і кількість надрукованих примірників. Також у них фіксувалось, скільки примірників отримали розповсюджувачі газети. До речі, у “Раді” їх було шестеро. Фіксувалась кількість примірників, які були відправлені кур’єрами, місцевою та закордонною поштою, багажем та через поштамт. Газета мала свої кіоски в різних установах: у магазині “Киевской Старини”, на вокзалі, у “Літературно-Науковому Вістнику” в Державній Думі, у “Часі”. Комісійні витрати містилися в окремому списку. Наприкінці обов’язково підраховувалися примірники, які пішли на потребу друкарні, були вислані безкоштовно та ті, які були отримані конторою. Всі ці матеріали розкривають копітку щоденну працю співробітників газети “Рада”.

Важливими є звернення до редакції “Ради”: це були листи членів гуртків студентів і гімназистів з проханням відкривати українські школи,¹² вчителів – про необхідність упровадження української мови

у шкільному навчанні.¹³ Деякі крайові шкільні союзи міст України прохали висилати до їх канцелярій хоча б один безкоштовний примірник газети, наприклад, директор Кубанського Олександрівського реального училища просив вказати друковані видання, завдяки яким він міг би ознайомитись з українським життям¹⁴.

Офіційно писали до газети “Рада” і редакції інших періодичних видань: наприклад, редакційний комітет газети “19 февраля” звертався з проханням допомогти в заснуванні їх газети. Цікаво, що ця газета повинна була виходити від 9 до 20 лютого з метою “...подняты общественный интерес к великому историческому событию и объединить на своих страницах писателей, художников и сценических деятелей, которым дорого воспоминание о дне, положившем начало освобождению русского народа”¹⁵.

Окрему частину архіву складають твори (оповідання, нариси, нотатки, переклади, статті) українських письменників М. Колбасенка, М. Мандрики, А. Остаповича, К. Поліщука, М. Черненка, Д. Яворницького¹⁶.

Значна частина архіву – офіційне та особисте листування Є. Чикаленка. Тут містяться офіційні листи з Комітету щодо видання книжок для народу, який був у складі “Общества распространения в народе грамотности”, стосовно статті Чикаленка “Розмова про сільське господарство”¹⁷; правління Полтавського товариства сільського господарства повідомляло, що воно випустило в світ п’яту частину брошури Є. Чикаленка “Розмова про сільське господарство” і словіщало, що згідно з бажанням автора 3 тис. прим. брошури було надіслано до редакції “Хуторянина” для безкоштовного розповсюдження серед полтавського населення, яке цікавиться сільським господарством; у свою чергу редакційний комітет “Хуторянина” у своєму листі висловив щире подяку за матеріальну підтримку видання, яке є важливим органом поширення такої інформації тощо¹⁸.

Отже, структура архіву часопису “Рада” відображає, передусім, організацію його діяльності: передплату, щоденні звідомлення, рекламну роботу, листування з іншими часописами та газетами, листи Є. Чикаленка до різних осіб з приводу публікацій, обміну виданнями, фінансування, матеріали “редакційного портфеля” тощо.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що, незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови, українська преса існувала і своєю діяльністю активно допомагала розвитку національного руху на Україні, еднаючи українське громадянство і захищаючи його інтереси.

¹ Хорунжий Ю. Українські меценати.– К., 2001.– С. 55–86.

² ІР НБУВ, ф. 44, № 13, с. 1.

³ ЦДАВОВ України, ф. 1823, оп. І, спр. 35, арк. 46–47.

⁴ ІР НБУВ, ф. 44, № 5–7, арк. 1.

⁵ Там само, № 9, арк. 1–10.

⁶ Там само, № 10, арк. 1–2.

⁷ Там само, № 73, арк. 1.

⁸ Там само, № 177, арк. 1.

⁹ Там само, № 214, арк. 1.

¹⁰ Там само, № 8, арк. 1.

¹¹ Там само, № 11, арк. 1–4.

¹² Там само, № 50–51, арк. 1–2.

¹³ Там само, № 77, арк. 1–2.

¹⁴ Там само, № 93, арк. 1.

¹⁵ Там само, № 176, арк. 1.

¹⁶ Там само, № 83–84, 144, 161–167, 120, 229, 258.

¹⁷ Там само, № 465, арк. 1.

¹⁸ Там само, № 632, арк. 1–2.

Н. Р. Миронець
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Ф. Р. ШТЕЙНГЕЛЯ У ФОНДАХ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ЙОГО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ**

Сучасний розвиток історичної науки потребує переосмислення багатьох етапів вітчизняної історії та дослідження тих проблем, що раніше вважалися неактуальними. Останнім часом простежується чітка тенденція до поглиблення інтересу до минулого окремих регіонів, міст, конкретних пам'яток, а також до маловідомих діячів української науки, культури, громадського і просвітницького руху.

Федір (Теодор) Рудольфович Штейнгель (26.11.(08.12) 1870 – 11.02.1946, Дрезден, Німеччина) – громадсько-політичний, культурний діяч України, археолог, краєзнавець, музеєзнавець, дипломат, меценат; барон. На жаль, ця непересічна постать, реальний внесок якої у розвиток українського суспільства важко переоцінити, ще не зайняла належного їй місця в пантеоні кращих синів Вітчизни, тому то дослідження і встановлення основних віх життя та діяльності Ф.Р. Штейнгеля, пошук і реконструкція його творчого спадку є надзвичайно актуальним завданням на сучасному етапі розвитку історичної науки. Виняткове значення для даного історико-біографічного дослідження має особовий фонд барона Штейнгеля № 109, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Цей фонд – це сукупність різних видів документів: листи Штейнгеля до осіб та установ, матеріали творчої діяльності фондоутворювача, записні книжки, діловодна документація, офіційні, особисті документи, листи від різних осіб тощо.

Зрозуміло, що в межах однієї статті неможливо зробити змістовний аналіз такого великого за обсягом фонду. Тому деякі питання,

зокрема, господарська діяльність, приватне життя особи, генеалогія роду, нами не розглядаються, оскільки вони вимагають окремого дослідження. В основному в статті акцентується увага на діяльності Федора Рудольфовича як науковця, громадського діяча, політика, мецената.

Важливе місце в цьому комплексі джерел займає приватне листування, яке представлене у фонді особистими, офіційними і діловими листами як, власне, Штейнгеля-кореспондента, так і Штейнгеля-адресата.

Пильної уваги заслуговують листи Федора Рудольфовича до дружини Віри Миколаївни¹. Хронологічно вони охоплюють період 1901–1907 рр. Структурно листи відповідають загальноприйнятим нормам оформлення особистої кореспонденції, які побутували в кінці XIX – на початку XX ст., і включають назву міста (села), в якому перебуває автор; дату написання та час; звернення до адресата; власне лист; підпис автора.

Цей блок документів є надзвичайно цінним як біографічним, так й історичним джерелом, адже в цих листах описуються події наукового, громадського, політичного життя тогочасного суспільства, яскравим представником якого був барон Штейнгель. Поетичність висловів-звернень до дружини та дітей характеризує внутрішній світ Федора Рудольфовича – чоловіка та батька. Поряд з емоційністю почуттів ці документи відзначаються масштабністю і глибиною у висвітленні конкретних історичних подій. Власне фактологічний зміст листування дає змогу охарактеризувати саме цей епістолярій як різновид документів особового походження, дещо змінивши традиційний підхід. У цьому випадку зустрічаємо синтез принаймні двох головних різновидів: приватного листування та особистих щоденників-хронік, фотографій, роздумів. Ніяка наукова, популярна, навіть художня література не спроможна викликати того душевного трепету, який несе правда історії, подана безпосередньо з “перших рук”. У контексті хронік, зафіксованих у листах (історичне джерело), отримуємо можливість виявити місце і конкретну роль автора у подіях, що описуються, а, значить, і ступінь дійсної поінформованості у них (біографічне джерело). Таким чином, аналіз листів Федора Рудольфовича до Віри Миколаївни подає нам цінну інформацію до виявлення основних етапів діяльності Штейнгеля як науковця, громадського діяча, політика. В листі від 21.12.1901 р. він пише: “Съезд мне много

дає: все ново, цікаво – я весь окунувся в зоологію, в цей світ науки, членом якого я вперше осмислював себе почувствовав...”². “Вчора ввечері я був в готелі, де було зібрання всіх членів з’їзду ..., познайомився з хранителем музею в Кишиневі, знаменитим Остерманом. Говорять – Насонов не приїде з-за студентських беспорядків. Детальний розпис занять з’їзду у мене є”³. Цінність таких листів як джерела збільшується завдяки влучним спостереженням. Як політик барон ФР. Штейнгель реалізує себе у 1906 р. Член ЦК кадетської партії, – він подає стислу хроніку деяких засідань: “Сьогодні в три години дня було перше засідання. Спершу були доповіді про діяльність партії та її відділів до цього часу. Потім доповідь Милюкова та Гессена про закон 11 грудня та про відношенні нашої до цього питання...”⁴. “Вчора за пропозицією Струве послали телеграму прем’єру Англії та представникам ліберальної партії, одержавши жахливо велику перемогу на виборах”⁵. Але Штейнгель не обмежується сухими фактами, а намагається знайти своє істинне місце і призначення в оточуючому його світі політики: “... я незадоволений собою, взагалі сумніваюсь в собі, в своїх здатностях, в можливості зробити в житті дійсно щось корисне. Звідки такі думки? Як я почав останній час займатися партійними справами, я як-то, не роздумуючи, віддався цьому справу, так як відчував неможливість сидіти, склавши руки. Приїхав звідси і буваю кожен день на службі, я зрозумів, що призначення наше інше: передо мною в обличчях окремих людей вся Росія. Кожен з нас – це куточок Росії. Я, наприклад, значу представителем Волині”⁶. “Крім того, доводиться все час приховувати всередині себе свої переконання і приносити їх в жертву інтересам народу”⁷. Така ж емоційна насиченість, боротьба зі своїми сумнівами, орієнтація на життєві цінності простежується і в подальших листах, датованих 1907 р. За змістовим акцентом їх можна класифікувати, як листи-роздуми, “документи душі”. Вони мають велике значення для вивчення найменш дослідженої досі проблеми – ролі людського фактора в історії. Ці зразки епістолярію барона Штейнгеля створювалися ним далеко від батьківщини – під час перебування на лікуванні в санаторії у Німеччині. Лист, датований 10 квітня 1907 р., є своєрідним резюме, філософським осмисленням власного життя: “Я болен хронічною хворобою, яку, на жаль, вилікувати зовсім неможливо, цьому як фатуму доведеться підкоритися. Необхідно тільки стежити, щоб періо-

ды ухудшения были возможно короче, а периоды светлые более длительны. В зависимости от всего этого будет всегда: в светлые периоды порывистая лихорадочная деятельность, общественная, политическая, научная. ... Я убежден, что можно в жизни принести много пользы и прожить не даром. Я не могу согласиться, что до сих пор жизнь моя была ни к чему, и я убежден, что еще многое сделаю. ... Это не каприз, не упрямство, а громадные, ужасные мучения, это болезнь: "тоска по родине". Я не могу в настоящее время нигде в мире найти полный покой. Во-первых, так как вообще мне не дают покоя социальные вопросы, а во-вторых, события в России, о которых хоть бы я и не читал газет, день и ночь думаю"⁸.

Великий обсяг в особовому фонді Штейнгеля займає приватне листування, яке висвітлює його діяльність як громадського діяча, мецената, науковця. Представлене воно особистими, діловими та офіційними листами, де барон є адресатом. Різноманітність сфер його діяльності визначила і багатоаспектність змістового призначення документів, які, в свою чергу, надають досліднику унікальної можливості всебічно висвітлити проблему. Використання епістолярних творів цього блоку для дослідження діяльності Ф.Р. Штейнгеля передбачає попередню класифікацію. Для зручності та ймовірнішої об'єктивності аналізу пропонуємо об'єднати в окремі групи джерела, які висвітлюють певні напрями діяльності особи, а зокрема: членство в громадських організаціях, підтримка наукових проєктів і участь у них, організація школи та лікарні, створення музею та бібліотеки, благодійництво, господарська діяльність.

Зрозуміло, що грані такої класифікації є не зовсім чіткими, проте цей поділ дає можливість необхідної концентрації великої за обсягом інформації в більш локальних межах. У процесі ознайомлення з документами фонду та їх аналізу нами було виявлено ряд унікальних і цікавих джерел, які влучно репрезентують кожну групу.

У листі, датованому 21 квітня 1897 р., дядько, Штейнгель Максим Васильович, нагадує Федору Рудольфовичу про те, що він належить у Києві "к общественному собранию Максимовского Товарищества помещиков". А далі пише про терміни засідань та важливість його присутності. Цей документ дає можливість прослідкувати еволюцію поглядів молодого поміщика на аграрні та фінансові справи. Інформацію про членство барона в інших організаціях отримуємо з офіційних листів. Розглянемо:

“М.Ю.

Съезд Мировых судей

Ровенского округа Волынской губернии

Января 10 дня 1898 г.

№223

г. Ровно

Г. Почетному

Мировому Судье

сего округа

Барону Федору Рудольфовичу Штейнгелю

Съезд Мировых Судей уведомляет Ваше Высочорodie, что судебные заседания его в настоящем январе месяце позначены 26, 27, 28 и 29 числами”⁹.

“Государственный Банк

Ровенское отделение

Апреля 10 дня 1906 г.

№6208

г. Ровно

Члену Учетно-ссудного комитета по сельскохозяйственным кредитам барону Федору Рудольфовичу Штейнгелю

Ровенское отделение имеет честь препроводить Вам, Милостивый Государь, грамоту за № 527 на 1 января с. г. Орден Св. Станислава III степени”¹⁰.

Лист № 2 цього документа містить грамоту про присудження нагороди, підписану імператором Миколою II. Все це свідчить про авторитет і значимість особи Федора Рудольфовича в тогочасному суспільстві. Подібні мотиви ми зустрічаємо в листах, які репрезентують II класифікаційну групу. В листі студента-випускника Ризького політехнічного інституту від 15 червня 1898 р. читаємо: “Мне было бы очень и очень приятно, если бы Вы, Многоуважаемый Господин Барон, разрешили мне приехать к Вам в имение на несколько дней для собирания данных, тем более, что Ваше имя пользуется особым почетом у многих наших немецких профессоров”¹¹. Подібні прохання про можливість наукової роботи в Городоцькому маєтку барона ми зустрічаємо неодноразово серед документів фонду. Пильної уваги, на нашу думку, заслуговує лист, датований 17 січня 1915 р. від А. Ксентопольського з Житомира, відомого ентомолога: “В бытность мою в

с. Городок летом 1914 года я затрагивал вопрос о возможности получения от Вашего Сиятельства на вегетативный сезон текущего года одного из студентов-практикантов Бюро в целях производства некоторых энтомологических исследований и наблюдений, на что Вы ответили, что такой вопрос может быть решен ... В настоящее время обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой сообщить, возможно ли будет поместить названного студента в Вашем имении на 2–2,5 месяца¹². Маємо ще одне підтвердження того, що Штейнгель у своєму маєтку створює всі умови для наукових досліджень, адже наука в його житті займала особливе місце. Дещо суб'єктивне підтвердження цієї думки читаємо в листі п. Радзівського, який був особистим лікарем барона: “Я Вас понял как натуру с философским направлением. Такая натура не удовлетворилась бы одной внешней жизнью хоть бы нашего современного помещика, традиционно поверхностно экспериментирующего над природой. Мне кажется, что именно одна наука – Ваша прямая задача”¹³. Ці слова стали деякою мірою пророчими і визначили певні пріоритети в житті та діяльності барона. Людина інтелігентна, яскравий представник свого покоління, він не зацікавлюється на вузькому сприйнятті проблеми, а діє більш масштабно, співчуючи не лише науці, а й освіті як її першооснові. Тому то, можливо, він створює за власний кошт двокласне сільське училище в с. Городок. Проект цього закладу був складений особисто Федором Рудольфовичем і вміщував 14 пунктів, які фактично визначили основні правила діяльності школи¹⁴. З часом Городоцьке двокласне сільське училище стає відомим далеко поза межами Рівненського повіту. В листі К. Адамовича із Чернігова до Ф. Штейнгеля читаємо: “В газете “Неделя” есть заметка по поводу Вашей школы”¹⁵. Ймовірно газета висвітлювала і роботу лікарні св. Бориса, яка успішно функціонувала в маєтку. Сільський вчитель Меркурій Іванов у своєму листі до барона від 21.11.1896 р. дає влучне висловлення про призначення цього медичного закладу: “Страдая зубной болью, изыскивая способ избавления от оной, я посетил больницу св. Бориса, Вашим Сиятельством для страждущих устроенную...”¹⁶. Повну інформацію про діяльність лікарні, її забезпечення медикаментами та необхідним обладнанням можемо почерпнути із листів лікаря Федора Пилиповича Ріхтера, адресованих власнику маєтку в с. Городок. В особовому фонді № 109 вони охоплюють справи № 227–299 і об'єднані на замовлення Штейнгеля в єдиний збірник. Свідченням цього є напис на звороті титульного аркуша, який вказує на особу, для якої виконана оправа. Підтверджує

високу репутацію лікарні як медичного закладу офіційний лист від Волинського губернського лікарського інспектора з проханням надати допомогу лікарям-окулістам, відрядженим “попечительством императрицы Марии о слепых” у Волинську губернію: “Зная Ваше просвещенное внимание к больным, я позволяю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, не признаете ли Вы возможным избрать первым пунктом Ваше имя Городок, с тем, чтобы прием глазных больных производился бы в больнице св. Бориса и чтобы в распоряжение врача Грегуревича были даны 4 кровати – для оперативных случаев”¹⁷. Варто зауважити, що цей лист певною мірою характеризує й особисті якості Федора Рудольфовича як людини щедрої і милосердної. У фонді № 109 зберігається велика кількість листів, які є джерелом для дослідження саме благодійницької діяльності барона. Ініціатива Федора Рудольфовича в цій сфері продовжує глибокі і давні традиції родини Штейнгелів. Аналізуючи документи, які представляють п’яту класифікаційну групу, постійно натрапляємо на листи-прохання про грошову допомогу до Федора Рудольфовича як до нащадка і спадкоємця Рудольфа Васильовича. А з листа Володимира Рудольфовича Штейнгеля до брата Федора дізнаємося, що їх батько запровадив ряд стипендій для талановитих дітей, батьки яких не спроможні забезпечити їм здобуття освіти, і зобов’язав своїх синів продовжувати цю традицію¹⁸. Проте Федір не обмежується виконанням лише батькового заповіту, а активно бере участь у багатьох благодійницьких проектах¹⁹, не залишаючи в щедрості своїй простих обездолених людей. Найкращим підтвердженням цього є слова вдячності, які ми читаємо на сторінках листів: “Всемиловитейший покровитель и благодетель нас бедных, безсильных и бездомных!”²⁰, “Такого божественного милосердия и такого участия к людям – в людях я положительно не наблюдал. До сих пор я сталкивался преимущественно с христианами только по внешности. Вы же идею христианства носите в себе, она Вам свята в Вашем жизненном пути!”²¹ До благодійницької діяльності справедливо було б віднести і організацію ним у маєтку вищеописаних нами школи та лікарні, а також бібліотеки та музею, створення і діяльність яких цілком залежали від його капіталовкладень.

Фінансова спроможність була невід’ємною умовою для реалізації задумів барона Штейнгеля в плані створення наукового центру по вивченню Волині. Конкретну інформацію про мету і завдання такого осередку надає нам чернетка опису “Городоцкий музей Волынской

губернии барона Ф.Р. Штейнгеля”, автором якого був сам барон. “Хотя многое собрано, многое уже сделано различными лицами для изучения нашего края, но весь этот богатый материал так разбросан, что пользоваться им является почти невозможным. Объединить все это, собрать отдельные предметы, относящиеся к истории Волыни, значительно дополнить все, что еще мало или совсем не разработано, мог бы только областной музей Волынской губернии”²². В цьому описі зустрічаємо і твердження про те, що одним із тематичних розділів музею буде бібліотека. В особовому фонді Штейнгеля знаходиться і ряд листів, які відносяться до четвертої групи пропонованої нами класифікації. Цінність цих документів визначається, перш за все, тим, що, з одного боку, вони є джерелом для дослідження діяльності Федора Рудольфовича, а з іншого – джерелом для дослідження, об’єктом якого є власне музей та бібліотека, зокрема, історія їх створення, структура і зміст, історична доля. В листі Гродського до Штейнгеля повідомляється: “Читал в “Новом Времени” про основанный тобою в Городке музей и с нетерпением жду возможности посетить его”²³. Аналіз документів цього блоку дає можливість зробити висновки, що за час свого функціонування музей постійно поповнюється новими експонатами²⁴, удосконалюється модерним обладнанням²⁵. Також зустрічаємо у фонді документи, які свідчать про реальну практичну значимість експонатів музею та бібліотечного зібрання для розвитку української культури і науки. В листі від 19.06.1912 р. Олександр Йосипович Дейч, видатний театральний діяч, звертається до б. Штейнгеля з такого приводу: “В виду того, что в Вашем музее есть решительно все для постановки “Действия о царе Ироде” (текст, палатка, образы костюмов и пр.), я надеюсь, что Вы не откажете нам в любезности воспользоваться хранящимися у Вас ценными для нас материалами”²⁶. Не менш цікавим в цьому плані є документ, в якому у відповідь на прохання Я. Яроцького б. Штейнгель подає “имеющиеся у меня статьи и заметки о кустарной промышленности Волынской губернии, поступившие в газеты “Волынь” с 1897 по 1901 гг.”²⁷ Це свідчить про те, що бібліотека Федора Рудольфовича мала відділ періодичних видань. Глибоко висвітлюють проблему змісту колекції і листи, в яких подаються списки пропонованих Штейнгелю книг із зазначенням оптимальних цін на їх придбання²⁸.

Отже, ми зробили спробу класифікації і аналізу найбільш цінних і насичених в змістовому плані зразків приватного листування та деяких інших документів особового фонду Штейнгеля, які є джерелом

дослідження певних напрямів його діяльності. Значно доповнюють і поглиблюють отриману інформацію записні книжки барона, які також зберігаються у фонді № 109. В основному всі записники висвітлюють господарські питання і містять побутові нотатки. Епізодично зустрічаємо локальні записи, що стосуються досліджуваних нами напрямів діяльності б. Штейнгеля. Наприклад, у записній книзі № 1 за 1899 р. міститься унікальна інформація про підготовку і проведення наукової експедиції за маршрутом Городок – Пересопниця – Клевань – Степань. У записній книзі № 2 подається список 40 адресатів, яким були відправлені звіти музею²⁹. Змістовно відрізняється від інших записна книжка № 4. Повністю вся вона присвячена дослідженням з метеорології і містить ряд цікавих наукових записок. Записна книга № 7 висвітлює діяльність б. Штейнгеля як депутата І Державної Думи.

Матеріали Федора Рудольфовича у його особовому фонді укладені за принципом походження – вони всі були зібрані, як сімейний архів. Різноманітність сфер діяльності Ф.Р. Штейнгеля визначила і багатоаспектність документів фонду, об'єктивна цінність яких полягає в тому новому й важливому, що дають вони вченому-історику, викладачеві, широкому колу зацікавлених читачів, чим і на скільки збагачують вони наші уявлення про вітчизняну історію. Це широка панорама соціально-економічного, політично-правового, соціально-культурного життя. У рамках змісту визначається й амплітуда зацікавлень – від фактів суто побутового, родинно-сімейного орієнтира аж до прогнозів розвитку суспільства. З іншого боку, аналіз документів полегшує пізнання Федора Рудольфовича як особистості, людини з її тривогами, болями, сумнівами і надіями.

Природно, що власний архів Штейнгеля з фондів Інституту рукопису НБУВ – це не вся його документальна спадщина, оскільки частина документів відклалася і в інших архівних фондах. Перш за все, це стосується матеріалів його творчої діяльності та особистих документів, які склали основу особового фонду барона Штейнгеля № 366 в Державному архіві Рівненської області. По-друге – це матеріали службової наукової та громадської діяльності, які зберігаються за принципом походження в складі архівів установ, з діяльністю яких доля так чи інакше зводила Федора Рудольфовича.

Архівні фонди в своїй сукупності дають можливість методом джерелознавчої критики джерел реконструювати життєвий шлях якнайближчим до реального життя, відображаючи як прямі, так і непрямі фактичні дані в численних документах, виявляючи їх проти-

річчя та розставляючи акценти. Адже на великих масивах різних за походженням і видовою характеристикою джерел прагнення до істини може бути реалізоване в найбільш сприятливих умовах.

¹ ІР НБУВ, ф. № 109, № 42–72.

² Там само, № 43, арк. 4.

³ Там само, № 42, арк. 6 зв.

⁴ Там само, № 47, арк. 1 зв.

⁵ Там само, № 48, арк. 3.

⁶ Там само, № 49, арк. 3 зв.

⁷ Там само, арк. 5 зв.

⁸ Там само, № 57, арк. 1–4 зв.

⁹ Там само, № 310, арк. 1.

¹⁰ Там само, № 20, арк. 1.

¹¹ Там само, № 130, арк. 1.

¹² Там само, № 201, арк. 1.

¹³ Там само, № 222, арк. 2.

¹⁴ Там само, № 12.

¹⁵ Там само, № 96, арк. 2.

¹⁶ Там само, № 188, арк. 1.

¹⁷ Там само, № 127, арк. 1.

¹⁸ Там само, № 404, арк. 1 зв.

¹⁹ Там само, № 195.

²⁰ Там само, № 196, арк. 1.

²¹ Там само, № 198, арк. 1.

²² Там само, № 9, арк. 1.

²³ Там само, № 149, арк. 3 зв.

²⁴ Там само, № 168.

²⁵ Там само, № 210.

²⁶ Там само, № 178.

²⁷ Там само, № 10.

²⁸ Там само, № 124.

²⁹ Там само, № 741 (2), арк. 11 зв.

Н. П. Бондар
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**З ДОСВІДУ АТРИБУЦІЇ КИРИЛИЧНИХ ВИДАНЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: МІФІЧНЕ ЛЬВІВСЬКЕ
ЄВАНГЕЛІЄ 1683 Р. ДРУКАРНІ ЛЬВІВСЬКОГО БРАТСТВА**

Значна частина кириличних стародруків через різні обставини збереглася до нашого часу в дефектному стані, без титульних аркушів та вихідних відомостей. Такі видання потребують тривалої атрибуції, тобто встановлення назви книги, часу та місця її друкування, друкарні через порівняння шрифтів, гравюр, компонентів орнаментального оформлення, змісту, власницьких записів тощо. Іноді так вдається знайти видання рідкісні або навіть унікальні, не введені до наукового обігу або відомі в обмеженій кількості. Нерідко атрибуція окремого дефектного стародруку дає відомості для доповнення та уточнення описів видання у різних бібліографічних джерелах, призводить до перегляду, переатрибуції інших примірників одного або кількох різних видань.

Так, у процесі роботи з дефектним стародрукованим великоформатним Євангелієм без вихідних даних вдалося встановити, що за шрифтами та художнім оформленням воно належить до видань Львівського братства останніх десятиліть XVII – початку XVIII ст. Примірник, що складається з 11 нумерованих та 412 нумерованих аркушів, на диво добре зберігся. Бракувало лише титулу. Книгу було опрацьовано в дошки, обтягнуті бузковим оксамитом, із металевими художньо цінними прикрасами – прямокутним середником із зображенням Ісуса Христа, великими фігурними наріжниками з євангелістами, пластиною на корінці та жуками. Кілька років тому в НБУВ було відреставровано папір та оправу Євангелія.

Ілюстративне оформлення, насамперед, датовані гравюри із зображеннями апостолів, свідчили, що книжку надруковано львівськи-

ми братчиками не раніше 1683 р. За картковим каталогом у відділі стародруків та рідкісних видань значилося 5 прим. Євангелія 1683 р. Так само видання було відображене в друкованому каталозі кирилических стародруків НБУВ: “3 экз., и все без тит. листов”¹ із посиланням на праці В.М. Ундольського, І.П. Каратаєва та А.С. Криловського. Звірка описуваного примірника з тими, що значилися за каталогом, показала, що всі 6 дефектних Євангелій, жодне з яких не містить титулів та вихідних відомостей, належать до одного видання.

Примірник львівського напрестольного Євангелія з гравюрами 1681–1683 рр. був описаний ще П.М. Строевим у 1836 р. в складі бібліотеки І.М. Царського². З посиланням на приватну збірку Царського видання зафіксував І.П. Каратаєв³, воно увійшло до бібліографічних покажчиків В.М. Ундольського⁴, А.С. Петрушевича⁵, А.С. Криловського⁶, І.Ф. Токмакова⁷. Однак ще в 1906 р. С.Т. Голубев⁸, аналізуючи вказані вище каталоги А.С. Криловського та А.С. Петрушевича, зазначив, що видання львівського Євангелія 1683 р. взагалі не існувало, дослідники так бібліографували дефектні примірники видань 1690 р. та близько 1703–1704 рр. (останнє з титулом 1690), спираючись на датування гравюр. Але завдяки відродженню цього видання у каталозі “Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в ГПБ УССР” воно зафіксоване в каталозі Я.Д. Ісаєвича (з посиланням на Ундольського, Каратаєва, друкований каталог НБУВ та з поміткою про сумнівність)⁹. До фундаментального зведеного каталогу українських стародруків Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаєвича¹⁰ укладачами справедливо не було внесене Євангеліє 1683 р. як неіснуюче. Зокрема, це зазначив Я.Д. Ісаєвич у статті “Деякі питання бібліографії видань братства”¹¹. Але воно подане у праці О.О. Гусєвої¹² в списку доповнень до каталогу Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаєвича (із посиланням на Ундольського, Каратаєва, Ісаєвича, друкований каталог і примірники НБУВ).

Ми ніякою мірою не беремо під сумнів внесок у вивчення та бібліографування кирилическої книги таких вчених, як Я.Д. Ісаєвич та О.О. Гусєва, які нині є провідними фахівцями світового рівня в цій галузі, або значення друкованого каталогу кирилиці НБУВ “Славянские книги...”, що був і залишається первістком серед повних каталогів кирилических стародруків великих бібліотек на теренах колишнього Радянського Союзу. Фактаж, викладений в даній публікації, лише свідчить про те, що вивчення кирилических стародруків – справа копітка і потребує не лише доброго знання існуючих каталогів та інших

джерел, а й детального вивчення, перегляду *de visu* та порівняння між собою якомога більшої кількості примірників таких видань.

Отже, 6 прим. без вихідних відомостей потребували звірки з Євангеліями 1690 та 1703–1704 рр. Обидва видання, як ми вже зазначили, мали на титульному аркуші одну й ту ж саму дату – 28.XI.1690 р. Точного часу виходу пізнішого з цих видань не встановлено. На звороті його титулу вміщено гравюру, позначену 1697 р. Як свідчать документи про діяльність братства, у квітні 1703 р. друкар Василь Ставницький уклав із братством угоду про друкування Євангелія. В червні 1704 р. тираж уже було віддруковано. Вірогідним часом виходу вважається 2-а половина 1703 р., оскільки в лютому 1704 р. братська друкарня вже працювала над іншим виданням – Часословцем. С.Т. Голубев датує це видання листопадом 1703 р., аргументуючи свою думку тим, що для обох Євангелій, які вийшли однаковим тиражем у 1200 прим. та потребували однакових витрат праці, повинна була знадобитися й однакова кількість часу. Друкування першого із них тривало 8 місяців. Тому друге мало б побачити світ наприкінці листопада 1703 р.

Про існування двох видань з титулом 1690 р. – дійсного та контрафакції 1703 р. – було добре відомо фахівцям. Це відзначали С.Т. Голубев¹³, С.І. Маслов¹⁴, С.О. Клепиков¹⁵. Останній детально описав особливості видання 1690 р. та його відмінності від Євангелія 1703 р. Попередньо на існування двох видань вказував ще А.С. Родоський¹⁶, проте він зробив хибний висновок про приналежність одного з них друкарні братства, іншого – друкарні М. Сльозки, яка насправді припинила свою діяльність ще в 70-х роках XVII ст.

С.Т. Голубев¹⁷ спробував аргументувати появу на початку XVIII ст. видання з титулом 1690 р. Однією з причин він вважав тогочасну політичну ситуацію в Речі Посполитій – боротьбу за королівську владу між Августом II та Якубом Собеським. За традицією на початку книжки братство мало вмістити молитву за польського короля. Через невпевненість у тому, хто буде королем на час виходу Євангелія, брагчики пішли на хитрість і використали титул видання 1690 р. з ім'ям Яна III Собеського, який помер ще 1696 р. Причини випуску книжки з невірними вихідними відомостями могли бути й комерційними – документальні джерела підтверджують, що на складі братства на той час залишалися недопродані примірники дійсного Євангелія 1690 р., які навряд чи купували б, знаючи про нове видання.

Як свідчили бібліографічні джерела, видання Євангелій 1690 та

1703 рр. були подібні, але різнилися набором, гравюрами, іншими художніми прикрасами. Найпростіший спосіб розпізнання їх примірників, що ґрунтується на орієнтації на значок виноска, запропонувала О.О. Гусєва¹⁸. У Євангелії 1690 р. виноска має вигляд шестикутної зірочки, у Євангелії 1703 р. – грецького хреста.

За каталогами відділу Євангеліє видання 1690 р. було представлене 44 прим., 1703 р. – лише двома. Останні описані нами у 1999 р. Шість дефектних примірників ніби-то видання 1683 р. виявилися друками 1690 р. У результаті фронтального перегляду та звірки між собою усіх 52 прим. було встановлено, що 26 з них належать до Євангелія 1690 р. та 26 – до видання 1703 р. Крім того, по одному примірнику видань 1690 і ще 1703 рр. було випадково виявлено та атрибутовано при перегляді примірників Євангелія видання Києво-Печерської друкарні 1697 р. У картковому каталозі було вказано на їх відмінність від 11-ти інших. У друкованому каталозі кириличних видань НБУВ зазначається: “10 экз., два из которых отличаются как по количеству листов (основной счет составляет всего 412 л.), так и по набору и орнаментации”¹⁹. Справа в тому, що обидва Євангелія були конволютами із титулами та початковими аркушами київського друку та основним текстом Євангелія львівського друку. В одному випадку в книжку вставлено на початку 8 арк. київського Євангелія 1697 р., а основний текст розпочинається аркушами львівського Євангелія 1690 р. Гравюри, заставки, кінцівки в цьому примірнику яскраво розфарбовані. Примірник належав до збірки Києво-Печерської лаври, про що свідчить поаркушний запис та характерні наліпки на корінці із зазначеними шифрами “1.2/17.Г.П-59” та “11/58”, шифр на форзаці “1.2/17”. Оправа – дошки в шкірі, обтягнуті фіолетовим оксамитом. Корінець позолочений, з тисненим орнаментом. Інший примірник, основну частину якого складає львівське Євангеліє 1703 р., розпочинається 16 арк. з київського Євангелія 1697 р., в тому числі титулом, початковими статтями та 6-ма арк. основного тексту. На наступному аркуші три верхні рядки тексту, які виявилися зайвими, були заклеєні. Примірник раніше належав до зібрання Волинського давньосховища, на що вказує характерний почерк, яким виконано запис на форзаці верхньої кришки оправи: “Евангеліє / 1697 г. Київ, /1690 г. Львов/ 2-ой экз.”. Запис на форзаці: “Из церкви Волко[винской] от священника Дум[инского]”.

До речі, впадає в око схожість львівських 1690–1703 рр. та київського 1697 р. Євангелій. В усіх виданнях по 16 рядків на сторінці.

Подібні також шрифти – у київському виданні літери шрифту лише тонші та гостріші. Схожість цих видань до певної міри ускладнює їх розрізнення, особливо у випадку змішування їхніх аркушів у межах однієї книжки. Про причини появи таких фальсифікатів можемо лише здогадуватися. Поаркушні записи на примірнику з аркушів видань 1697 та 1703 рр. вказують, що тут не йдеться про некомплектні примірники. На стику двох видань один запис обривається, на наступному аркуші міститься інший без початкових слів. Тобто власник свідомо замінював титул київським, основний євангельський текст залишаючи львівським. Можливо, справа в тому, що обидва примірники побутували на територіях, які в різний час перебували під впливом Росії – на Київщині та Волині, особливо беручи до уваги той факт, що львівське братство в 1708 р. прийняло унію, і його виданнями вже не дозволялося користуватися в православних храмах.

Отже, у фонді відділу стародруків та рідкісних видань нині зберігається по 27 прим. видань Євангелія 1690 та 1703 рр. Серед 27 прим. Євангелія 1690 р. – 13 дефектних. Титульний аркуш зберігся у 17-и. Печатки, наліпки, шифри, власницькі записи свідчать про приналежність його примірників до збірок Києво-Печерської лаври, Київської духовної академії, Києво-Софійського собору, Київського художньо-промислового та наукового музею, Волинського єпархіального давньосховища, Бібліотеки дослідників Волині, Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії та ін.

Серед 27 прим. Євангелія 1703 р. – 12 дефектних. Титул є у 18-х. У минулому книжки належали до зібрань Київської духовної академії, Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору, Київського художньо-промислового та наукового музею, Кам'янця-Подільського університету, Церковно-історичного давньосховища в Кам'янці-Подільському, Волинського єпархіального давньосховища та ін. Тобто зібрані нині у фондах НБУВ примірники львівських видань Євангелій 1690 та 1703 рр. репрезентують не лише Київщину, але й такі історичні регіони, як Волинь та Поділля. Переглянуті Євангелія здебільшого мають поаркушні записи, які потребують прочитання та містять значний фактографічний матеріал для подальших книгознавчих досліджень. Хронологічно провенієнції охоплюють XVIII – початок XX ст. На деяких примірниках збереглися металеві оклади.

Порівняння примірників Євангелій 1690 р. та 1703 р. засвідчило, що зазначені видання за набором і художнім оформленням подібні, але різниця між ними досить помітна. Очевидно, що при друкуванні видання 1703 р. не ставилося завдання крапка до крапки наслідувати

Євангеліє 1690 р., як, скажімо, робили Мамоничі при друкуванні кількох видань Євангелія 1600 р.

Львівські братські Євангелія користувалися попитом та розкупувалися, що спонукало до випуску наступних видань. Текст та зовнішнє оформлення Євангелія 1690 р. влаштовували братчиків, що спричинило до друкування наступного видання подібним до попереднього. Це давало змогу використовувати старі шрифти, дошки для ілюстрацій та орнаментального оформлення, виливні прикраси і було особливо важливим, беручи до уваги не дуже значні фінансові можливості братства та його друкарні в кінці XVII – на початку XVIII ст.

Титульний аркуш-форта в обох виданнях однаковий, із зазначенням однієї і тієї самої дати – 28 листопада 1690 р. Назва книжки за титулом – “Євангеліон, сирѣч Благовѣстіє богодухновенных евангелист”. Рамка для титульної гравюри, виготовлена ще в 1636 р., використовувалася в усіх попередніх братських виданнях Євангелій. На звороті титулу видання 1690 р. розміщений дереворит із зображенням Розп’яття, виконаний Євстафієм Завадовським, на звороті видання 1703 р. – гравюра Успіння Богородиці, підписана монограмою НЗ (тобто Никодим Зубрицький) з датою 1697 р. В обох виданнях зазначені ілюстрації розміщуються в рамках із набірних прикрас, в нижній частині яких відповідно вказані прізвища друкарів: у Євангелії 1690 р. – “Симеон друкар”, тобто Семен Ставницький, у виданні 1703 р. – “Василій друкар”, тобто його син Василь Ставницький.

Обидва видання традиційно прикрашають однакові великі фронтисписні гравюри із зображеннями чотирьох євангелістів роботи Є. Завадовського. Три з них датовані: на гравюрі із зображенням Матвія зазначений 1681 р., Марка – 1682 р., Іоанна – 1683 р. Саме остання гравюра спричинила до появи в бібліографічних джерелах відомостей про Євангеліє 1683 р. На відповідних аркушах обох видань використано різні заставки, в більшості випадків відмінні кінцівки, ініціали, подекуди застосовано неоднакові дошки для невеликих потекстових ілюстрацій, відрізняються також композиції з виливних прикрас.

Склад обох видань однаковий: титульний аркуш; передмова – арк. [2]–[4]; “Оглавление” Євангелія від Матвія – арк. [5]–[7]; “Предісло́віє” до Євангелія від Матвія – арк. [8]–[12]; Євангеліє від Матвія – арк. 1–109; “Оглавление” Євангелія від Марка – арк. 110–111; “Предісло́віє” до Євангелія від Марка – арк. 112–113; Євангеліє від Марка – арк. 114–178; “Оглавление” Євангелія від Луки – арк. 179–182; “Предісло́віє” до Євангелія від Луки – арк. 182 зв.–183; Євангеліє

від Луки – арк. 184–296; “Оглавление” Євангелія від Іоанна – арк. 297; “Предісло́вие” до Євангелія від Іоанна – арк. 298–300; Євангеліє від Іоанна – арк. 301–384; Соборник 12 місяцям – арк. 384–394; Показчик читання на утрєнях та літургіях – арк. 395; “Сказаніє”, – як читається Євангеліє – арк. 396–412.

Подібна організація тексту та художнього оформлення характерна і для попередніх Євангелій друкарні братства 1636, 1644 та 1670 рр., на відміну, скажімо, від Євангелія друкарні М. Сльозки 1665 р., хоч у зазначених виданнях 1636 та 1644 рр. М. Сльозка виступав як друкар братства. Видання Євангелія друкарні братства XVII – початку XVIII ст. складаються з титулу-форти, гравюри на його звороті, 4-х великоформатних фронтисписних зображень апостолів та майже 50 розміщених по тексту невеликих сюжетних ілюстрацій, а також традиційних заставок, кінцівок, ініціалів та виливних прикрас. Усі видання друкувалися подібним шрифтом: розмір 10 рядків основного тексту – бл. 125 мм. На аркуші розміщено 16 рядків. Упродовж XVII ст. у братських виданнях Євангелія текст також не зазнавав змін. У XVIII ст., крім видання 1703 р., братство випускало Євангеліє ще двічі – у 1722 та 1743 рр. Форма львівських видань Євангелія в цілому не змінилася, за винятком того, що в обох виданнях текст укомпонований у рамки з виливних прикрас.

При перегляді та порівнянні Євангелій 1690 та 1703 рр. виявлено помилки в нумерації: у Євангелії 1690 р. – на арк. 112, 113, 116, 252, 264, 279, 280, 299, 368, 375, 395, 397; у виданні 1703 р. – 86, 97, 116, 279, 351, 352, 354, 384, на арк. 392 нумерація відсутня.

До частини примірників Євангелія 1703 р. додано 15 ненумерованих аркушів євангельських текстів, що читаються в четвер та п'ятницю на Страсному тижні: “Всвятый и Великій Четверток на Литургіи Євангеліє от Матфея зачало р̑з (107)” (17 с.) та “В святый Великій Пяток вечер Євангеліє от Матфея зачало р̑і (108)” (13 с.). Цей додаток був відомий дослідникам. Його наявність між арк. 384 та 385, тобто після основного тексту Євангелія перед “Соборником 12 місяцям”, відзначали А.С. Родоський²⁰ та С.О. Клепиков²¹. Причому кустода арк. 384 зв. вказує на розташування на наступному аркуші “Соборника”, а не “Євангелії читаної”. С.А. Клепиков вважав, що ці аркуші друкувалися одночасно із Євангелієм 1703 р. та додавалися до деяких примірників. Ні у виданні 1690 р., ні в попередніх львівських виданнях Євангелія такої частини не було.

Із переглянутих нами 27 прим. “Євангелія, читані в четверг та

п'ятницю" виявлені всього в 10-и. У 7-и з них вони розміщені між арк. 384 та 385, один з примірників без титулу розпочинається цими аркушами, в двох інших вони розміщені також у початковій частині, між аркушами [4] та [5].

Щодо зовнішнього оформлення цього додатку, то він прикрашений невеликою гравюрою, двома заставками та кінцівкою з виливних прикрас: на арк. [1] заставка має вигляд двох лінійок; на арк. [9] зв. – трьох лінійок; кінцівка складається з 5 виливних елементів. Гравюра з сюжетом Розп'яття Христа розмірами 5,5 x 7 см розміщена на арк. [12] зв. Аркуші не нумеровані, позначені лише сигнатурами: арк. [1] – А; [2] – Ав; [5] – Б; [6] – Бв; [9] – В; [10] – Вв; [13] – Г. Принцип сигнатуризації інший, ніж в самому виданні Євангелія 1703 р. Друк у дві фарби лише на початкових сторінках. Шрифт той самий, що у виданні 1703 р. (розмір 10-и рядків – 123,8 мм). На аркуші міститься 16 рядків, як і в основному тексті.

Каталог українських стародруків Запaska та Ісаєвича такого додатку до видання Євангелія 1703 р. не фіксує, не відображаючи його і як окреме видання. Цікаво, що в той саме час – 6. ІУ. 1704 р. друкарня Києво-Печерської лаври випустила самостійне видання аналогічного змісту під назвою "Великочетверткового и Великопяткового Страстей Христовых Евангелія, Зачала, во ѣдино собраннѣя, ради удобнѣйшаго и не преткновеннаго чтенія, благочестивому читателю, Страстей Христовым поклонитися готовящемуся, любовнѣ предложися", описане в каталозі Запaska та Ісаєвича, як "Євангелія Страстей Христових", а в друкованому каталозі кириличних видань НБУВ – як "Евангелія чтомѣя в Великий Четверток на литургии и в Великий Пяток на утрение". Додатком до повного Євангелія це видання бути не могло, бо лавра в той період друкувала Євангелія 1697 та 1707 рр. Видруковано це видання дуже великим шрифтом (розмір 10 рядків – 162 мм). Зворот титулу київського видання прикрашений гравюрою "Розп'яття з Предстоячими", схожою до гравюри Є. Завадовського, яка міститься у львівському братському Євангелії 1690 р. Каталог стародруків Запaska та Ісаєвича зазначає ще лише одне видання подібного змісту впродовж XVIII ст. – "Євангелія в Свѣтѣ и Великий Четверг на литургии и в Пятницу на утрени" на 15 арк., надруковане в Почаєві у 1759 р. одночасно з повним виданням Євангелія²². Отже, питання про додаткову частину до Євангелія в українських виданнях упродовж XVIII ст. виходить за межі даної публікації та потребує подальшого дослідження, фронтального перегляду

та звірки між собою усіх наявних примірників таких видань. Для порівняння зазначимо, що в Москві, наприклад, "Евангелія, чтомая во Св. и Вел. Четверток и Пяток" друкувалася 16 разів²³ окремими самостійними виданнями впродовж XVIII ст.

У результаті проведеної роботи з атрибуції, опису, перегляду *de visu* примірників львівських видань Євангелія кінця XVII – початку XVIII ст. було встановлено, що у зібранні НБУВ немає примірників Євангелія друкарні Львівського братства 1683 р. Такого видання не існувало взагалі. Раніше описані так дефектні примірники належать до видання 1690 р. У зібранні відділу стародруків та рідкісних видань нині нараховується по 27 прим. видання 1690 р. та його контрафакції 1703 р.

Усе викладене свідчить, що на етапі, коли вже матеріали та складені зведені територіальні каталоги кириличних стародруків, зокрема, України, Росії та Білорусії, зібрані, першорядного значення набуває проблема комплексного вивчення кожного окремого видання з використанням архівних джерел – історії його підготовки та друкування, особливостей архітекτονіки, текстологічного аналізу, соціально-культурного побутування його примірників. Такі дослідження нададуть матеріал для уточнень та доповнень зведених каталогів, книгознавчих та культурологічних досліджень іншого характеру, сприятимуть розширенню знань про нашу стародруковану спадщину.

¹ Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в ГПБ УССР / Сост. С.О. Петров и др. – К., 1958. – С. 80. – № 289.

² *Строев П.М.* Описание старопечатных книг, находящихся в библиотеке Ивана Никитича Царского. – М., 1836. – С. 332. – № 217.

³ *Каратаев И.П.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами, 1491–1730. – СПб., 1861. – С. 119. – № 918.

⁴ *Ундольский В.М.* Очерк славяно-русской библиографии. – М., 1871. – Стб. 109. – № 1002.

⁵ *Петрушевич А.С.* Хронологическая роспись церковных и мирских русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львове с 1574 до 1800 года. – Львов, 1884. – С. 12. – № 92. – Отт. из: Временник Ставропигийского Института на 1885 год.

⁶ *Крыловский А.С.* Львовское ставропигиальное братство: Опыт церковно-исторического исследования. – К., 1904. – С. 292. – № 34.

⁷ Хронологический каталог славяно-русских книг церковной печати с 1517 по 1821 г. библиотеки Московского главного архива Министерства иностранных дел / [Сост. И.Ф. Токмаков]. – СПб., 1879. – С. 16. – № 78.

⁸ Голубевъ С.Т. Объяснительные параграфы по истории западнорусской церкви. – К., 1906. – С.27–29.

⁹ Ісаєвич Я.Д. Львівські видання XVI–XVIII ст.: Каталог. – Л., 1970. – С. 24. – № 74.

¹⁰ Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981–1984. – Кн. 1–2.

¹¹ Арх. України. – 1970. – № 6. – С. 9–16.

¹² Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 11. – № 5.

¹³ Голубев С.Т. Указ. соч. – С. 35–36; Он же. Несколько страниц из истории Киевской духовной академии. – К., 1907. – С. 29–43.

¹⁴ Маслов С.И. Из наблюдений над старопечатными церковно-славянскими изданиями // Историко-литературный сборник. Посвящается В.И. Срезневскому. – Л., 1924. – С. 164–165. – Друкування збірника було розпочато в 1916 р., а закінчено в 1925.

¹⁵ Клепиков С.О. До методології описування слов'янських стародруків XV–XVIII ст. // Бібліологічні вісти. – 1928. – № 1. – С. 21–32.

¹⁶ Родосский А.С. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии. – СПб., 1891. – Вып. 1:1491–1700 г. включ. – С. 388–390. – № 372–373.

¹⁷ Голубев С.Т. Указ. соч. – С. 38.

¹⁸ Гусева А.А. Указ. соч. – С. 15.

¹⁹ Славянские книги кирилловской печати... – С. 89. – № 342.

²⁰ Родосский А.С. Указ. соч. – С. 389.

²¹ Клепиков С.О. Вказ. пр. – С. 26.

²² Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва... – Кн.2, ч. 1. – № 2080 та 2079. – С. 110.

²³ Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века / Сост. А.С. Зернова, Т.Н. Каменева. – М., 1968.

Р. Є. Кисельов
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**ВИДАННЯ СПИРИДОНА СОБОЛЯ
У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Білорус Спиридон Соболя був одним з небагатьох приватних друкарів на землях Великого Князівства Литовського в 1-й половині XVII ст. Знахідки в архівах та книгозбірнях допомагають поступово доповнювати його біографію нововідкритими деталями. Висвітленню життя і діяльності друкаря і видавця сприяли дослідження таких вчених, як А.С. Зьорнова, Я.Д. Ісаєвич, О.Я. Мацюк, Г.Я. Голенченко.

Спиридон Богданович Соболя походив зі східнобілоруського міста Могильова, де вже в 20-х роках XVII ст. був ректором братської школи. 1624 р. він виїхав до Києва і працював у тутешній братській школі. У період від 1628 до 1630 р. видав у власній друкарні в Києві кілька (на сьогодні відомо п'ять) книг, після чого, на запрошення мстиславського підкоморія Богдана Стеткевича, повернувся до Білорусії. Тут, спочатку в Кутеїні та Буйничах, а пізніше у Могильові з'явилася більша частина його друків, часто з навмисне сфальсифікованими вихідними даними. На початку 40-х років С. Соболя знову приїхав до Києва. Працював у лаврській друкарні, постригшись перед тим у ченці Київського братського монастиря. Наприкінці життя він, імовірно, був посланий до Валахії, де й помер 1645 р. Праця мандрівного друкаря характеризується зв'язками з багатьма культурними центрами України та Білорусії; була також невдала спроба розпочати діяльність на теренах Московської держави.

Наше дослідження присвячене огляду видань С. Соболя, що наявні в зібранні Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ).

Серед книг, які надійшли останнім часом з обмінно-резервного фонду до відділу стародруків та рідкісних видань, знайдено київ-

ський Октоїх 1628 р. з друкарні Спиридона Соболя (шифр зберігання Кир. 980). Ототожнити цей дефектний примірник (відсутні початкові аркуші) з виданням 1628 р. дає змогу опис єдиного відомого до нині примірника Державного історичного музею (ДІМ) в Москві, зроблений А.С. Зьорновою¹.

Дослідниця робить припущення, що це є перше з відомих на сьогодні видань С. Соболя, посилаючись на його особливий шрифт і вказівку на “двір митрополита київського Іова Борецького” як місце друкування. Вказівка міститься ще у Лимонарі 1628 р., а в Мінеї загальній цього ж року і в наступних друках не повторюється (треба зазначити, що ми при звірці шрифтів названих видань виразних відмінностей щодо розміру й форми літер не виявили). Попри відносно небагатий ілюстративний матеріал Октоїха 1628 р., його художнє оформлення становить суттєвий для книгознавства факт: рамка титульного аркуша є першою гравюрою на міді у практиці кириличного книгодрукування². А.С. Зьорнова вважає, що мідна дошка форми узята з якоїсь польської або закордонної друкарні; Я.Д. Ісаєвич гадає, що гравюра місцевого походження, оскільки кириличні написи вкомпоновані досить органічно³.

У зв'язку з тим, що видання є рідкісним, вважаємо за доречне описати його докладно.

Книга складається з аркушів 7–291 та ще п'яти підшитих аркушів з іншого видання, про які скажемо окремо. Позначень сигнатур немає, можливо, вони були обрізані при формуванні блоку. Помилки у фоліації: 181, 184, 183, 184 і т. д.; 243, 248, 249, 246, 247, 244, 245, 250, 251 і т. д. Розмір шрифту – бл. 80 мм (в описі примірника ДІМ А.С. Зьорновою значиться 78 мм, Я.П. Запаском та Я.Д. Ісаєвичем – 80 мм). Набір – 17 рядків. Друк у дві фарби. Кустоди, колонтитули. Колонцифри у правому верхньому кутку. Версети розділені зірочками (червоними, чорними) та звичайними розділовими знаками.

Художнє оформлення: гравюра “Христос з серафимами” (291 зв.), Христос на фоні темного овалу в оточенні чотирьох серафимів. Зображення в подвійній рамці з лінійок. Між лініями в усіх кутах серцеподібний орнамент, зверху під титулом “Іс Хс”, знизу дата “162...” (остання літера невиразно – ймовірно И (8), написи в'яззю праворуч: “Вес еси желаніє всесладокъ слово Божіє девичь сие” і ліворуч: “Б[о]г Небо Г[оспод]ь с[вя]тъ естъ и преесвяїти тѣм ту вси с рожьцею венчали”. Заставки: 8 з двох дощок. А.С. Зьорнова у згаданій статті відзначила цікаву деталь: щоб урізноманітнити оформлен-

ня Октоїха 1628 р., С. Соболю двічі доповнював орнамент однієї із заставок (№ 175 в альбомі до каталогу українських кириличних видань в РДБ)⁴. У первісному вигляді її вміщено на арк. 26; потім на арк. 28 зв. і 71 у ній на чорному фоні з'являються крапки, далі (арк. 96, 170) до них додаються зірки. Вже з останнім доповненням вона з'являється в київському Октоїху 1629 р. Інша заставка (№ 176 у тому ж альбомі) була замалою і тому завжди доповнювалася за рахунок набірного орнаменту⁵. Кінцівки: три з двох дощок: № 317 (70 зв., 120 зв.)⁶ та № 314 (48)⁷. Ініціали: (меншого розміру) А, Б, В (4 варіанти), Г, Д, Є, Ж, И, К, Л, М, Н, О, П (2 варіанти), Р, С, Т (2 варіанти), Х (2 варіанти), Ы, Ѡ, ІА; (великі) В, П, Т, Ч. Виливні прикраси: смужки в тексті, доповнення до заставок, комбінації на місці заставок і кінцівок, оздоблення колонтитулів.

Склад примірника: 1) неділя: глас 1, 7–25 зв.; глас 2, 26–48; глас 3, 48 зв.–70 зв.; глас 4, 71–95 зв.; глас 5, 96–120 зв.; глас 6, 121–145 зв.; глас 7, 146–169 зв.; глас 8, 170–194; 2) понеділок – субота, гласи 1–6, 194–282 зв.; 3) “Свѣтилна воскресны и стихиры евангелскія. Твореніє Лва Деспота”, 283–291.

До книги підшито ще п'ять аркушів (281–285) з іншого видання. Як з'ясувалося, це фрагмент Часослова 1626 р. з друкарні Тимофія Вербицького в Києві. У відділі стародруків та рідкісних видань є Часослов друку Т. Вербицького 1625 р. Звірка шрифту (одна з характерних особливостей – велика літера А, відлита на зразок малої а, лише відповідно більшого розміру), композицій з виливних прикрас (заставка, кінцівка) свідчить про походження аркушів з друкарні Вербицького. Віднести цей фрагмент до видання 1626 р. дозволяє зауваження Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича, що останнє в цілому повторює текст Часослова 1625 р., лише аркуші 281–285 містять новий додаток “Кондаки и ікосы въскресные на 8 гласовъ ново преложеныє. Твореніє преподобного отца нашего Іоана Дамаскіна”⁸.

Зважаючи на те, що існують примірники Часословів з аркушами обох видань, можна припустити, що нова частина тиражувалася 1626 р. більшою кількістю, ніж увесь текст, щоб доповнити непродані примірники 1625 р. Імовірно, що в нашому випадку цей фрагмент не був механічно видалений з іншої книги. С. Соболю, зацікавившись змістом частини, яка б доповнила його Октоїх, міг отримати потрібні аркуші від Т. Вербицького. Раритетний статус цього видання, однак, не дає можливості зробити певні висновки.

На звороті останнього аркуша додатку – провенієнція “церкви

новомалинської” (запис латинкою; можливо, с. Новомалин теперішнього Острозького р-ну Рівненської області)⁹.

Знахідка Октоїха 1628 р. спонукала до перегляду примірників інших видань С. Соболя. За даними каталогів фонду відділу стародруків та рідкісних видань тут зберігається 3 прим. видання твору Іоана Мосха “Лимонар, сирѣч Цвѣтник”, з вихідними даними “Київ, 1628”. Це дві книги з колекції П.М. Попова (Кол. Попова № 56, 57) та примірник, що походить з бібліотеки Києво-Печерської лаври (шифр лаври – III 5/28 ГВП-67, теперішній – Кир. 1112П).

На сьогодні дослідники ідентифікують 2 видання Лимонара з однаковими вихідними даними. Вважається, що перше з них справді з’явилося в Києві, інше – пізніше, бл. 1632 р., в Білорусії - Кутеїні або Буйничях. Думку про існування двох різних видань Лимонара висловив П.М. Попов¹⁰, це ж припущення він виклав на форзаці книги № 56 зі своєї колекції.

Звірка 3 прим. показала, що перед нами дві книги київського видання (Кол. Попова № 56, Кир.1112П) та один примірник пізнішого білоруського передруку. Перелічимо коротко основні відмінності цих двох видань.

А.С. Зьорнова вказує на відмінність ініціалів, уживаних у різних виданнях¹¹: в одному з варіантів використано дрібні ініціали висотою 10 мм, що відсутні в київських і зустрічаються в ранніх білоруських друках С. Соболя; це й дозволяє подати видання Лимонара у хронологічній послідовності. У першому вживаються літери “зелo” і “земля”, літера *д* переважно має довгі ніжки, у другому є лише “земля”, *д* завжди з короткими ніжками. У першому – колонтитули набрані великими літерами, у другому – малими. В.І. Лук’яненко додає до переліку відмінностей відсутність у білоруському виданні гравійованого ініціалу К на звороті титульного аркуша, який замінений звичайною літерою, оточеною набірними прикрасами; наявність на арк. 1 другого рахунку заставки з набірних прикрас, друк його лише чорною фарбою: у київському цей аркуш, відповідно, без заставки, надрукований у дві фарби; у передрукові немає гравійованої кінцівки на арк. [3]. Ці ж автори вказують на деякі текстуальні відмінності. Г. Голенченко (каталог “Кніга Беларусі”) помічає ще друкарську помилку в заголовку “Реєстр особ, кокорых [sic] мовеня албо справы в сей книзѣ воспоминаются” (арк. 5) білоруського друку. До орфографічних відмінностей слід додати ще появу літери *г* у варіанті пізнішого набору. Через *г* передається назва монастиря *Пиргіа* (арк. 43в.–7) та

ім'я Агіодуль (арк. 7–7зв.): у першому варіанті, відповідно, *Пиркгіа* та *Агіодуль*.

Усі примірники Лимонарів, про які йдеться, дефектні. Кир. 1112П: [8], 182 арк. (бракує останнього аркуша, у книзі вміщено його рукописну копію); Кол. Попова 56: 177 арк. (бракує 8-и арк. на початку та кінця); Кол. Попова 57 (білоруське вид.): 8, 181 арк. (бракує арк. 69, 93, 96, 178–180, 182–183).

У примірнику київського видання за шифром Кол. Попова 56 аркуші, що складають сигнатуру “Н”, не мають рамок і цифр нумерації. Як свідчить зіставлення з Кир. 1112П, це уривок іншого набору: різним шрифтом друковані заголовки глав, неоднакові ініціали П (58 зв.), Т (60 зв.), різного розміру велика літера П (арк. 59), деякі орфографічні відмінності (напр., арк. 58, рядок 10: *двѣ* (Кол. Попова 56) – два (Кир. 1112П); рядок 14: *оубо* (Кол. Попова 56) – *убо* (Кир. 1112П), різниця у формі окремих літер (Ѣ, виносне м) тощо. Щодо відповідних аркушів у другому виданні, примірник має ще більше відмінностей. Судячи з наявності літери “зело”, Ѣ з довгими ніжками, більших ініціалів, уривок був з якихось причин надрукований двічі під час роботи над Лимонаром 1628 р. або ж незабаром після її закінчення. У решті тексту обох київських примірників розбіжностей не виявлено.

Як додаткову допоміжну деталь для ідентифікації зазначимо помилки у фоліації. У першому виданні: 88, 90 і т. д.; 100, 102, 102, 103 і т. д.; 106, 106, 108, 108, 111 і т. д.; 114, 114, 115 і т. д. Цифри 5–8 та 141–149 надруковані значно дрібнішим шрифтом, ніж решта. Помилки у другому виданні: 26, 24, 28 і т. д.; 156, 158, 159 і т. д.

Отже, до переліку кириличних стародруків НБУВ слід додати “Лимонар, сирѣч Цвѣтник”, Кутейн або Буйничі, бл. 1632 р.¹², шифр – Кол. Попова 57.

Єдиним виданням першого київського періоду діяльності С. Соболя, до якого він, мабуть, пізніше не повертався, є Мінея загальна 1628 р., представлена в зібранні НБУВ двома примірниками: Кир. 15 (з Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії – № 770: наліпки на оправі та форзаці; деф., відсутній перший аркуш) та Кир. 5590П (деф., бракує початку та кінця).

Натомість Апостол перевидався двічі, щоразу із зазначенням Києва як місця друку і дати “1630”. Перше, як вважають, справді київське видання наявне в колекції у 3 прим.: Кир. 17 (печатки Київського музею – форзац, зворот титулу; деф., бракує арк. 14), Кир. 18 (деф., бракує останнього аркуша), Кир. 1113П (з Фундаментальної

бібліотеки Волинської духовної семінарії – № 37: наліпки на форзаці та корінці, печатка на титулі; деф., бракує останнього аркуша).

Частини першого київського видання двічі доповнювалися новодрукованими: імовірно, у Кутейні бл. 1632 р. та Могильові бл. 1638 р.¹³ У сучасній бібліографії прийнято розрізняти ці варіанти, як три видання (Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. - № 203, Книга Беларусі – № 117, 128). Примірник першого білоруського видання, що з'явилося близько 1632 р., зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань за шифром Кир. 22П. Від київського і другого білоруського видання Апостола Спиридоном Собоєм книгу відрізняють, зокрема, набір перших 14-и аркушів (у Кир. 22П аркушів [1–3] бракує), деталі художнього оформлення (відмінності описані у згаданих працях А.С. Зернової та В.І. Лук'яненко). Примірник має провенієнції Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (м. Кам'янець-Подільський) (наліпки на форзаці та корінці) та Успенської церкви містечка Яришів Могильовського повіту (запис на форзаці). Варті уваги нотатки (арк. Цд зв.) 1711–1788 рр., що фіксують історичні подробиці переважно з території Поділля (згадуються Могилів, Бар, Немирів та ін.).

Отже, всього у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається 10 прим. 6-и видань Спиридона Соболя. Для повної збірки його київських друків бракує лише Октоїха 1629 р. Значно ж більша за обсягом білоруська частина поки що представлена лише двома книгами. Не виключено, що атрибуція дефектних примірників з-поміж неопрацьованих надходжень може принести нові відкриття та знахідки.

¹ Зернова А.С. Белорусский печатник Спиридон Соболев // Книга: Исследования и материалы. – М., 1964. – Сб.10. – С. 126–145.

² Исаевич Я.Д. Преемники первопечатника. – М., 1981. – С. 71.

³ Див. фото: Зернова А.С. Белорусский печатник... – С. 129.

⁴ Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. : Кат. изд., хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В.И. Ленина. – М., 1976. – Вып. 1: 1574 г. – I половина XVII в. – С. 114.

⁵ Див. фотофрагмент арк. 283: Зернова А.С. Указ. соч. – С. 136.

⁶ Украинские книги кирилловской печати... – С. 143.

⁷ Там же. – С. 142.

⁸ Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981. – Кн. 1 (1574–1700). – С. 44. № 151: відтворення назви тут дещо відмінне орфографічно.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К., 1973. – С. 472.

¹⁰ *Попов П.Н.* Книгопечатание в Киеве XVII в. // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. – М., 1964. – С. 92.

¹¹ *Зернова А.С.* Указ. соч. – С. 133.

¹² *Кніга Беларусі, 1517–1917 : Зводны каталог / Склад. Г.Я. Галенчанка і ін.* – Мн., 1986. – С. 104. – № 121.

¹³ *Зернова А.С.* Указ. соч. – С. 130–133; Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв. / Сост. В.И. Лукьяненко. – Л., 1975. – Вып. 2: (1601–1654). – С. 125–131, 152–155.

І. Ф. Бобришева
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**РУКОПИСИ МУЗИЧНО-СЦЕНІЧНИХ ТВОРІВ
СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ
З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Відділ формування музичного фонду Інституту української книги Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), важливим напрямом діяльності якого є накопичення фондів музичної україніки, є найбагатшим нотосховищем країни і в майбутньому може стати світовим бібліотечним центром документів українського музичного мистецтва. Відділ здійснює інформаційний пошук документів української музичної культури, провадить організаційну роботу по сприянню передачі державними установами та приватними особами рідкісних видань та рукописів у дар НБУВ. Їх подальший бібліографічний опис та введення до електронного каталогу сприятиме поширенню інформації про національну музичну спадщину.

Найціннішим надбанням відділу за останні роки є колекція автографів та ксерокопійованих рукописів партитур і клавирів опер та балетів, симфонічних та хорових творів, а також клавирів вокальної та інструментальної музики сучасних українських композиторів. Колекція включає 1301 од. зб. і була передана НБУВ у 1994 р. Міністерством культури України безкоштовно.

Внаслідок цієї акції НБУВ стала власником унікальної колекції творів сучасної української музики, яка віддзеркалює загальну картину національної музичної спадщини 80–90-х років ХХ ст.

Структурно колекція “Музфонду” поділяється на такі складові частини:

– музично-сценічні твори;

- лібретто музично-сценічних творів;
- твори для оркестрів усіх видів;
- камерно-інструментальні, вокальні та хорові твори.

Значна кількість нот у колекції “Музфонду” – автографи наших видатних сучасників: Леоніда Грабовського, Володимира Зубицького, Івана Карабиця, Валентина Сильвестрова, Мирослава Скорика, Євгена Станковича та інших визначних українських митців, творчість яких увійшла у скарбницю світової музичної культури.

У зв’язку з надходженням такого змістовного фонду постало завдання його каталогізації. Роботу розпочали зі складання каталогу музично-сценічних творів, що є найбільшим за обсягом і налічує 193 од. зб. Сюди увійшли клавіри, партитури та дирекції різних за жанрами творів. Окрім традиційних, таких, як опера, балет, оперета, мюзикл, музика до драматичних вистав, колекція музично-сценічних творів має у своєму складі багато різних “піджанрів”: наприклад, психологічні – моноопера (“Самотність” В. Губаренка), ліричні сцени (“Альпійська балада” В. Губаренка), розважальні – опера-мюзикл (“Безіменна зірка” В. Ільїна). Є твори, які за жанровими ознаками тяжіють до масової дії – ораторія-балет (“Слава робочим професіям” Л. Дичко), опера-ораторія (“Згадайте, братія моя” В. Губаренка). Багато “піджанрів” пов’язані з казковими та фантастичними сюжетами. Це музична феєрія (“Різдвяна ніч” І. Поклада), опера-казка (“Вовк-чарівник” І. Кириліної, “Крамничка” В. Степурка), балет-феєрія (“Гей, музики” В. Зубицького). Твори, в яких стилістичною основою є рок-музика, представлені такими видами, як рок-опера (“Енеїда” та “Суд” С. Бедусенка) і рок-легенда (“Сказання про княжну Либідь та її братів” В. Ільїна), а твори, які мають в основі фольклор, – фольк-оперою (“Цвіт папороті” Є. Станковича).

Отже, спостерігається тенденція до стирання межі між різними музично-сценічними жанрами і до синтезування різних жанрових ознак музичного театру, насамперед, через злиття оперних, балетних і кантатно-ораторіальних прикмет. Наприклад, засоби оперної і хореографічної мови поєднуються в операх-балетах “Вій” В. Губаренка, “Оргія” О. Костіна та ін. Тривають пошуки в галузі оновлення виражальних засобів, переосмислення і перетворення досягнень сучасного музичного мистецтва. Композитори звертаються до полістилістики оперних і опереткових засобів викладу, поєднання героїки, лірики, гротеску, естрадності у межах одного твору.

Виникають варіанти творів, розраховані на позасценічне виконання: це так звані концертні опери (“Ніч на полонині” І. Гайденка, “Діалоги Вінченцо Галілея” О. Костіна та ін.).

Розглядаючи тематику представлених у колекції творів, зауважимо перевагу ліричних, комедійних, казкових сюжетів. Рідше композитори звертаються до героїчної тематики, яка переважала у попередні роки. Посилюється увага авторів до психологічної сторони сюжетів, до виявлення складного внутрішнього життя героїв. Прагнення заглибитись у людські переживання породжує новий піджанр моноопери, або, точніше, розгорнений монолог оперного плану для голосу з оркестром (моноопера В. Губаренка “Самотність”). Подібний тип композиції дає можливість відтворити широкий діапазон емоційних нюансів, вимагає від виконавця досконалого володіння і речитативами, і кантиленою, і мовно-аріозною декламацією. Максимально концентрація почуттів втілена у стислих межах невеликого твору, позбавленого сценічних ефектів, мізансцен, масових і хорових епізодів.

Широко представлена у колекції українська тематика, зокрема, твори на сюжети з української класичної літератури та історії, які поєднують у собі національні образи і досягнення сучасної композиторської техніки. Так, ряд опер написаний за творами Т. Шевченка. Це опера “Гайдамаки” О. Білаша, опера-ораторія “Згадайте, братіє моя” В. Губаренка, опера-дума “Сліпий” О. Злотника. Поезія Л. Українки, зокрема, її “Лісова пісня”, надихнула двох композиторів на створення музики до одноіменної драматичної вистави (В. Губаренка і Ю. Шевченка). За мотивами романів П. Загребельного написані балет “Євпраксія” О. Канерштейна і музика до драматичної вистави “Роксолана” О. Костіна. Зверталися композитори також до творчості О. Олеся (музичні номери до п’єси “Ніч на полонині” І. Гайденка), О. Кобилянської (музика до драмвистави “У неділю рано зілля копала” Левка та Жанни Колодубів), Б. Стельмаха (музика до драмвистави “Тарас” Б. Янівського) та ін.

У 80-і роки у руслі “нової фольклорної хвилі” з’являються твори, що демонструють відмінні стильові ознаки і манеру подачі матеріалу – так звані “фольк-опери”, де осмислення національного фольклорного надбання відбувається на сучасному, вищому рівні осягнення його природи і виражальних можливостей (фольк-опера Є. Станковича “Цвіт папороті”).

У колекції також широко представлені твори для дітей. Вони

відзначаються розумінням дитячої психології, вмінням бачити події очима юних героїв і правдиво передавати їх світосприйняття те властиве дітям злиття реальності й казковості, нестримної фантазії і серйозності гри, в яких оживають ляльки, і стає зрозумілою мова тварин і птахів ("Ну, постривай" С. Бедусенка, "Подорож до країни Хвалькунії" В. Когана, "Русалонька" О. Костіна, "Країна До-ре-мі-фа-солія" І. Сивохіної та багато ін.).

Унікальність зібрання визначається тим, що ці твори ще не були надруковані, і підсилюється тим фактором, що всі одиниці зберігання є або авторськими рукописами, або репродукованими копіями з автографів. Переважну більшість колекції становлять автографи композиторів. Музично-сценічні твори, про які йдеться, репрезентують творчість 70-ти українських композиторів; із 193 од. зб. – 132 є автографами композиторів і тільки 62 од. – копіями автографів. Поміж рукописів музично-сценічних творів – автографи багатьох відомих українських композиторів. Це О. Білаш, у творчості якого сценічні твори посідають вагоме місце. Він є автором 3 опер, 2 оперет, музики до драматичних вистав. У колекції містяться автографи його оперет "Легенда про Київ" та "Дзвони Росії", музика до вистав "Кайдашева сім'я", "Аристократ з Вапнярки", а також ксерокопія автографу опери "Гайдамаки". Далі відзначимо твори Віталія Губаренка, який є автором 13 опер, 7 балетів, музики до драматичних вистав. До колекції увійшли автографи його опери "Самотність", опери-ораторії "Згадайте, братіє моя", балету "Майська ніч", музичної комедії "Сват мимоволі" та ліричних сцен "Альпійська балада". Варто також відзначити автографи балетів Володимира Зубицького (балет-феєрія "Гей, музики" і балет "Задунайські жарти") і автограф опери Юрія Іщенка "Водевіль". Різноманітними жанрами представлена у колекції творчість В. Кирейка (опера "Вернісаж на ярмарку", балет "Сонячний камінь", музична комедія "Кохання і чорногузи") і О. Костіна (балети "Демон" і "Русалонька", концертна опера "Діалоги Вінченцо Галілея", опера-балет "Оргія", опера "Золоторогий олень"). Серед рукописів відомих сучасних композиторів, які увійшли до колекції, – музика до вистави "У неділю рано зілля копала" Левка та Жанни Колодубів, опера Ю. Мейтуса "Марія Волконська", оперети І. Поклада ("Ефект Везувія", "Друге весілля в Малинівці"). Поміж дитячих сценічних творів згадаємо музику до лялькової вистави "Казка про Чугайло" М. Скорика і дитячу оперу "Музична крамничка" В. Степурка.

Колекцію автографів поповнили також оперета В. Філіпенка “Ой, сусідко”, музика до драматичних вистав Б. Янівського (“Останній журавель”, “Граф Монте-Крісто”, “У лісі на галявині”) та багато інших цікавих творів.

Хоча цей фонд ще не до кінця упорядкований, проте він викликає чимале зацікавлення і користується попитом у читачів різних категорій – науковців-музикознавців, викладачів, студентів, оскільки сценічні твори, які увійшли до колекції, здебільшого ще не мали сценічного втілення. Сподіваємося, що матеріали колекції знайдуть своїх поціновувачів серед театральних і музичних діячів.

З огляду на унікальність матеріалів варто створити страховий фонд цього рідкісного зібрання і забезпечити краще зберігання творів, багато з яких ще чекають на свої постановки у майбутньому.

*Я. О. Іщенко
Інститут історії України
НАН України
м. Київ*

ВИКОРИСТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ У ГЕРБАХ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ 60–80-х років ХХ ст.

У 2-й половині ХХ ст. на теренах України (УРСР) активізувався процес міського герботворення. Як суспільно-політичне явище він був ініційований, як тоді писали, “громадською думкою”, а, врешті-решт, державною владою, що постала перед проблемою доповнення та розширення зображувального ряду вкрай заідеологізованої радянської символіки та емблематики.

Численні газетні публікації та наукові статті, присвячені геральдиці, які з'явилися в українській пресі 60-х років¹, аж ніяк не спонукали до відродження національної символіки, хоча й пропонували широко “поєднувати в міських гербах старе й нове”². Подібні аматорські, краєзнавчі та журналістські виступи у періодиці не могли визначити ані стратегії, ані розробити відповідну методику щодо того, як, за якими принципами чи приписами створовати нові емблеми міст. Відсутність фахівців з геральдики, правнича неврегульованість питання щодо створення та практики затвердження міських гербів призвели до виникнення й широкого запровадження в українській муніципальній геральдиці³ цілих блоків гербових зображень, незаних досі в Україні й у світовій геральдичній спадщині.

До гербового поля почали вводити численні фігури, які, на думку провідників ідей соціалізму, ідеологів пануючих в СРСР доктрин, якнайкраще засвідчували “розквіт соціалістичних міст”⁴, передавали через знакову систему особливості їх промислової спеціалізації, вказували на наявність її проявів через силу-силенну різних модифікацій шестерні, будівель та їх елементів (контури збагачувальних фабрик, заводів, шахтні копри, терикони, димарі тощо). Промислова символіка передавалася через новостворені атрибути таких галузей, як нафтова

(нафтові вежі), гірничо-рудна (шахтарська лампа), електротехнічна (електричні ізолятори, спалахи електрозварювання, стріли-блискавки атомної енергетики, щогли високовольтних ліній, телебашти), залізнична (колії, вокзали, крилате колесо – залізнична емблема, валшатун, гайки, екскаватор, електровоз, ківш, машина, кран, підшипники, ротор, тепловоз, фреза тощо), металургійна (доменна піч, каупери), хімічна (колби, реторти) тощо.

Групу символів, які вказують на наявність у місті та його околицях сільськогосподарських об'єктів – на аграрну, господарську спеціалізацію, передано через зображення тваринницьких ферм, головок цукру і цілого блоку рослин (група флори) – буряка, винограду, коноплі, квітів, кукурудзи, льону, хмелю). Надзвичайно поширене в муніципальній геральдиці зображення пшениці – у вигляді колоса або снопів.

Сюжетний ряд української геральдики виявився досить різноманітним. Поряд з вживанням (за нашими підрахунками, у 50 знаках міст) символіки з історичними гербами, до малюнків на гербовому полі потрапили емблеми, які засвідчували про введення у ранг геральдичних фігур блоків зображень, що могли з'явитися винятково у зв'язку зі зміною державного устрою в країні, а, відтак, проявитись як осібне, унікальне явище в загальному плані та тенденціях розвитку геральдики.

Предметом нашої уваги стало використання військової символіки у зображувальному ряді гербів українських міст 60–80-х років, яка може класифікуватися за емблемами конкретних історичних періодів: 1) символіка Давньої Русі (як спогад про могутню й квітучу державу, що вміла відстоювати свою незалежність); 2) козацька символіка (славне, героїчне минуле); 3) військова символіка радянського періоду – часи громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Здебільшого дана система знаків вказує на конкретні історичні події, пов'язані з життям мешканців міста. Отже, структурно дані блоки символіки спрямовані на індивідуальні орієнтири в знаковій системі.

Давньоруська символіка представлена у п'яти гербах досліджуваного періоду. Це, насамперед, лук-самостріл (“куша”) у гербі м. Києва 1969 р., відомий за відбитком міської печатки близько 1500 р.⁵ І хоча у гербі зображено лук, натятий квітучою гілкою каштана, а не стрілою, як то годиться, його спадковість шанованому близько трьох сторіч міському знаку очевидна. Золотий лук з трьома стрілами зайняв центральне місце у гербі Білої Церкви 1982 р.⁶, а просто золотий лук – у гербі Кагарлика 1989 р.⁷

Зображення меча тричі зустрічається в українській радянській

геральдиці: у гербах міст Гостомеля 1990 р.⁸, Токмака 1983 р.⁹, Тульчина 1970 р.¹⁰ В останньому випадку два навхрест покладені мечі напевне мали символізувати зв'язок міста з іменем видатного російського полководця О.В. Суворова, що мешкав тут у 1796–1797 рр. Давньоруський шолом присутній у гербі м. Токмака Запорізької області і доповнює вже згадане зображення меча, роблячи малюнок виразним і закінченим, а червоний щит у гербі Гостомеля, що є обдунком давньоруського воїна – однієї з фігур герба, напрямую виразно вказує на давньоруську символіку.

Символіка героїчної епохи в історії нашої держави – козаччини представлена у 16 гербах радянського періоду. Здебільшого це герби міст, які відомі подіями славетного козацького минулого: Нікополь, Запоріжжя, Жовті Води, Лубни, Фастів. Представницьким набором козацької символіки вирізняється герб м. Гайворона, затверджений 27 квітня 1989 р.¹¹, у голові якого зображені багаття, бунчук, пернач та шабля. Інший герб міста, затверджений 15 грудня 1989 р., теж віддає належне козацькій символіці, котра на цей раз була менш конкретною – гармата з трьома ядрами (у верхній частині), а у голові щита зображені перехрещені шабля та щит, які в описі класифіковані, як “національна атрибутика”. Її супроводжувала, очевидно, гілка дуба¹².

Подібною до вміщеної в першому гайворонському гербі була й символіка герба м. Нікополя 1966 р.¹³: багаття, гетьманська булава та шабля склали виразну й завершену, на наш погляд, композицію.

Слід зазначити, що ми беремо до уваги тільки конкретні військові символи, не зупиняючись на характеристиці інших гербових фігур, що присутні у міських відзнаках.

Бандура, бунчук та шабля зображені рельєфно у голові щита запорізького герба 1967 р.¹⁴ Хоча бандура не є зброєю, та у поєднанні із бунчуком та шаблею виглядає якщо не лаконічним символом, то, принаймні, доцільним, як музичний інструмент – постійний супровід козаків у походах.

Місто Жовті Води Дніпропетровської області 1967 р. прийняло герб, де були зображені срібні булава та шабля – алегорична згадка про битву під Жовтими Водами 1648 р.¹⁵

Фастівський герб, який відомий ще з 12 квітня 1983 р. (інформація про затвердження відсутня), містив булаву, шаблю та козацький прапор, закарбувавши, таким чином, славетне минуле міста, широко відомого в Україні завдяки його полковникові С. Палію¹⁶ та подіям національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст.

Про козацькі поселення у м. Вилкове Одеської області нагадують люлька, нагайка та шабля у вилківському гербі 1987 р. Треба зазначити, що автор В.Н. Вершинін використав елементи історичного герба міста 1932 р. – зображення риб та острівного положення міста, хоча й в досить далекому від класичної геральдики стилі¹⁷.

Прапорці (козацькі значки) на списках зустрічаються в радянських гербах тричі: у гербах міст Бородянки¹⁸, Рокитного¹⁹ та Червоної Кам'янки²⁰. Главу герба м. Лубни прикрашає рельєфне бронзове зображення списів²¹.

Щодо зображення гармат та ядер, то складно із певністю визначити, який саме історичний період вони репрезентують у гербах. У вільній частині гайворонського герба 1989 р. гармата з трьома ядрами, згідно з правилами побудови герба, є показником-символом адміністративної приналежності міста²², адже однією з фігур герба обласного центру – м. Кіровограда²³ є саме гармата з трьома ядрами. У гербі м. Чернігова старовинна гармата, ймовірно, символізує героїчне історичне минуле міста. Так само можна охарактеризувати й символіку герба 1976 р. м. Городні Чернігівської області, на якому вміщено три золоті гармати²⁴.

Досить обмеженим за переліком є набір знаків та символів, що репрезентують час громадянської війни 1917–1920 рр. Військова символіка даного періоду представлена лише у семи гербах українських міст.

Червоноармійська будьонівка – головний убір на зразок давньоруських шоломів – відтворена у чотирьох міських відзнаках: гербах міст Дружковки Донецької області 1978 р.²⁵, Каховки 1970 р.²⁶, Нової Каховки 1968 р.²⁷ Херсонської області та Шепетівки²⁸ Хмельницької області. У каховському гербі її зображення поєднане із золотою рушницею (гвинтівкою) та шаблею, що при наявності інших гербових елементів робить герб доволі перенасиченим фігурами і складним для сприйняття, не кажучи вже про трактування символів. На гербі м. Нової Каховки теж поєднано зображення будьонівки та шаблі, які чітко вказують на приналежність символіки до подій громадянської війни.

Шабля і гвинтівка у гербі 1988 р. м. Таращі Київської області були, безперечно, символами революційного минулого міста, а конкретніше – таращанського повстання 1918 р. проти німецької окупації і створення Таращанського полку Першої Української радянської дивізії²⁹.

Будьонівка та залізнична рейка, зображені в гербі м. Шепетівки Хмельницької області, пов'язані як символи з широко відомими по-

діями в житті міста часу громадянської війни – будівництвом вузькоколійки – завдяки роману М. Островського “Як гартувалася сталь”. Отже, зображення рейки у даному випадку теж може трактуватися, як символ героїзму молоді під час громадянської війни³⁰.

Червоний прапор та броненосець, що виступають поряд з якорем-кішкою, є елементами герба м. Одеси і конкретно вказують на шіроковідому історичну подію 1905 р. – повстання на броненосці “Потьомкін”, яке навіки увійшло в історію хоча б завдяки класиці світового кінематографа – фільму С. Ейзенштейна³¹.

Щодо зображення палаючого факелу у міській відзнаці м. Павлограда Дніпропетровської області, то в описі зазначене його трактування, як “символу бойових традицій років революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн”, зокрема, припустимо, павлоградського повстання 1943 р. проти німецьких окупантів³².

Символіка Великої Вітчизняної війни, як це не дивно, не знайшла широкого втілення в українській міській геральдиці 60–80-х років. Окремий блок її складають зображення медалі “Золота Зірка”, виконані у гербах нагороджених міст (Київ³³, Одеса³⁴, Севастополь³⁵).

Партизанська папаха з червоною стрічкою та автомат, зображені у гербі м. Славути Хмельницької області, покликані втілити графічно партизанський рух часів окупації міста (1941–1944) і боротьбу бійців загону (пізніше – з'єднання) під проводом О.З. Одухи проти німецько-фашистських загарбників³⁶.

Орденська стрічка медалі “Партизану Великої Вітчизняної війни”, що була затверджена у 1943 р., прикрашає у вигляді перев'язі герб м. Путивля Сумської області 1982 р. Поява в гербі стрічки – явище цілком слушне, адже Путивльщина відома тим, що саме тут починався бойовий шлях партизанського з'єднання С.А. Ковпака³⁷.

Аналізуючи всі випадки використання військової символіки в українських радянських гербах, не можна обійти увагою таку широкочислану емблему, як “п'ятикутна зірка”, що виникла у 1918 р., як емблема Червоної Армії і досить скоро почала вживатись, як емблема Радянської влади в цілому. В міській геральдиці не існувало усталених правил щодо зображення п'ятикутної зірки. Тож форма, колір та розмір зірки варіювалися у кожному окремому випадку її відтворення в гербі. В гербі м. Ворзеля 1990 р. Київської області зірка зображена палаючою (це символ радянської піонерії) і конкретно вказує на наявність піонерських таборів у місті³⁸. У гербах міст Галича³⁹, Городні⁴⁰, Деражні⁴¹ вона – червоного кольору. Міська ембле-

ма 1983 р. м. Комунарська Луганської області містила стилізоване зображення зірки⁴². Інколи її зображали рельєфно, як у випадках, коли вона презентувала собою медаль “Золота Зірка Героя СРСР” (міста Київ, Одеса, Севастополь). Та здебільшого зірку забарвлювали у червоний колір (герби міст Красноармійська⁴³, Сквири⁴⁴, Стаханова⁴⁵, Тернополя⁴⁶, Шепетівки⁴⁷, Ялти⁴⁸).

Герби українських міст 60–80-х років – це унікальне, з огляду на історію розвитку геральдики, явище. Вони засвідчують, що суспільство зреагувало на потребу виразити ідею через знак, при цьому знаходячись у лещатах ідеології та надмірної політизованості. Вчені можуть сперечатися на предмет легітимності гербів радянського періоду, відсутності загальної геральдичної культури в суспільстві, якостей знакової системи. Герби прожитої нашим суспільством епохи зосередили чималу інформацію з різних сфер суспільної діяльності й склали самобутню знакову систему, яка дає уяву про особливості процесу герботворення 60–80-х років ХХ ст.

¹ Див.: Колісниченко Ю., Філановський Г. Візитна картка міста // Україна.– 1964.– № 49.– С. 16–17; Леонов Ю., Володін Є., Богун Н. Простота, але не одноманітність : [Про проект герба м. Києва] // Там само.– 1966.– № 14.– С. 13, а також відповідну літературу, вказану у виданні: Іщенко Я., Маркітан Л., Савчук Ю. Геральдика: зведений бібліографічний довідник-показчик.– К., 1998.– Число 3.– 71 с.

² Бабенко А. Література з радянської емблематики // Арх. України.– 1966.– № 2.– С. 70–72.

³ Термін “муніципальна геральдика” ввів до наукового обігу геральдист А.Б. Гречило. Автор даної статті повністю розділяє його думку. Див.: Гречило А. Українська міська геральдика.– К. ; Л., 1998.– С. 14–15, 173–176.

⁴ Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах.– К., 1987.– 48 с.– (Сер. 1. Історія, теорія і політика КПРС ; № 12).

⁵ Білокінь С. Герб Києва // Веч. Київ.– 1995.– 30 трав.; Герб нашого міста // Київ. правда. – 1969.– 23 серп.; Либерман Д.В. Гербы городов-героев. Город-герой Киев // Вестн. геральдиста.– 1990.– № 2.– С. 14: ил.; Кохан О. Пристрасті навколо архангела Михайла // П'ята наук. геральдична конф. (Львів, 19–21 листоп. 1995) : 3б. тез, повідомлень та доп.– Л., 1995.– С. 38–40.

⁶ Діденко Л. Геральдика і місто Біла Церква // Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19–21 листоп. 1992) : 3б. тез, повідомлень та доп.– Л., 1992.– С. 30–31; Про герб нашого міста // Ленін. шлях.– 1983.– 12 листоп.

⁷ Шулевский Б.Б. Современная геральдика Киевщины // Вестн. геральдиста.– 1990.– № 2.– С. 9.

⁸ Меликаев В.И., Сержан В.В. Каталог современных гербов городов, поселков и сел СССР (1924–1991).– 2-е изд.– Минск, 1996.– С. 102.

- ⁹ Герб міста Токмак // Ком. шлях.— 1984.— 20 лип. (№115).
- ¹⁰ Савчук Ю. Міська геральдика Поділля.— Вінниця, 1995.— С. 114.— Чорно-біле зображення герба.
- ¹¹ Герб м. Гайворон // Вогні комунізму.— 1989.— 27 трав.
- ¹² Див.: Меликаев В.И., Сержан В.В. Указ. соч.— С. 22.— Чорно-біле зображення герба.
- ¹³ Дніпропетр. держ. іст. музей ім. Д.І. Яворницького, ф. ОМ-3556.
- ¹⁴ Запорож'є : Буклет.— Запорож'є, 1968.— Ил.
- ¹⁵ Герб м. Жовті Води // Собор.— 1995.— 31 серп. (№ 31).
- ¹⁶ Лист голови виконкому Фастівської міської Ради народних депутатів Київської області від 16.06.96.
- ¹⁷ Архівна довідка № 255/9 від 20.07.88 “Про герб м. Вилкове”.— Вилков. держ. міський арх., Р-16, оп. 1, сп. 6, арк. 18.
- ¹⁸ Шулевский Б.Б. Указ. соч.— С. 9.
- ¹⁹ Меликаев В.И., Сержан В.В. Указ. соч.— С. 115.— Чорно-біле зображення герба.
- ²⁰ Виписка з рішення № 27 III сесії Червоно-кам'янської селищної Ради народних депутатів від 21.09.90.
- ²¹ Дяченко Т.М. Герби Лубен і життя міста в кінці XVI–XVIII ст. // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасне, перспективи : Тези наук. конф. (Львів, 29–30 листоп. 1991).— К. ; Л., 1991.— С. 16–19.— (Зап. Укр. геральд. т-ва; Т. 1); Настінний календар на 1988 р. До 1000-ліття м. Лубен.— К., 1987.— Фото.
- ²² Герб м. Гайворон // Вогні комунізму.— 1989.— 27 трав.
- ²³ Герб м. Кіровограда // Кіровоград. правда.— 1969.— 5 січ.
- ²⁴ Лист головного архітектора м. Городня Чернігівської області від 18.02.88 (чорно-біле зображення герба).— Арх. автора.
- ²⁵ Лист № 26/182-4 виконкому Дружківської Ради народних депутатів Донецької області від 20.09.96. (опис герба, 2 с.).— Арх. автора.
- ²⁶ Герб міста Каховки // Укрводбудівець.— 1970.— 14 жовтн.; Жар О. Герб Каховки // Зоря комунізму.— 1970.— 8 жовтн.; Затверджено герб Каховки // Ленін. прапор.— 1970.— 15 жовтн.
- ²⁷ Значок із зображенням герба м. Нова Каховка.— Колекція автора; лист № 13-124-60/1 заступника голови виконкому Херсонської обласної ради народних депутатів В.О. Чабана від 27.03.91. Додаток: виписка з протоколу рішення виконкому “Про герб Нової Каховки” (3 с.).— Арх. автора.
- ²⁸ Савчук Ю. Вказ. пр.— С. 118.— Автор стверджує, що герб не було затверджено.
- ²⁹ Герб м. Таращі // Прапор комунізму.— 1990.— 7 серп.; Рішення Таращанської міської Ради народних депутатів Київської області від 03.03.88 “Про герб м. Таращі”. (Опис герба міста). засвідчена копія (3 с.).— Арх. автора.
- ³⁰ Савчук Ю. Вказ. пр.— С. 118. Лист № 66/18 виконкому Шепетівської міської Ради народних депутатів Хмельницької області від 11.05.97. (Опис герба міста та його чорно-біле зображення, 2 с.).— Арх. автора.

³¹ *Александров Л.* Герб Одессы и его символика // *Моряк.*– 1968.– 10 апр.; Герб города-героя // *Знамя коммунизма.* – 1967.– 14 нояб.; *Колмакан И.К., Емельянов М.В.* Історія одеської геральдики // *Старожитності Причорномор'я.*– О., 1995.– Вип. 2.– С. 74–86; *Каменецкий Ф.* Геральдика нашего края // *Черномор. комуна.*– 1980.– 8 берез.

³² *Теселько М.П., Ефименко М.Г.* Павлоград : Іст.-краевед. очерк.– Днепропетровск, 1983.– С. 7.

³³ *Либерман Д.В.* Указ. соч.– С. 14.

³⁴ *Калмакан И.К., Емельянов М.В.* К истории одесского герботворчества // *Гербовед.*– 1995.– № 2.– С. 88–96.

³⁵ Герб города Севастополя // *Слава Севастополя.*– 1969.– 10 черв.; *Ефетов Г.* Символы доблести и славы // *Таврич. ведомости.*– 1992.– № 9.– Чорнобіле зображення герба.

³⁶ Лист № 881 головного архітектора м. Славута від 27.02.87. (Опис герба міста та його чорно-біле зображення, 2 с.).– Арх. автора.

³⁷ *Малик Є.* Герби міста Путивля // *Знак. Вістн. Укр. геральд. т-ва.*– 1994.– Ч. 5.– С. 10–11.– Чобно-біле зображення герба.

³⁸ *Шулевский Б.Б.* Указ. соч.– С. 3.– Чобно-біле зображення герба.

³⁹ *Гречило А.* Герби Івано-Франківської області та міста Галича // *Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України.*– Івано-Франківськ ; Галич, 1998.– С. 304–308.

⁴⁰ Лист головного архітектора м. Городня від 18.02.88. (Опис герба міста та його чорно-біле зображення, 2 с.).– Арх. автора.

⁴¹ *Савчук Ю.* Вказ. пр.– С. 121.– Кольорове зображення герба на вклейці XXVII.

⁴² О гербе нашего города // *Огни коммунизма.*– 1987.– 17 сент.

⁴³ Герб Красноармійська // *Маяк.*– 1985.– 7 верес.

⁴⁴ *Шулевский Б.Б.* Указ. соч.– С. 9.– Чобно-біле зображення герба.

⁴⁵ Лист № 126/181-б Донецького державного історичного музею від 16.02.98.– Арх. автора.

⁴⁶ Тернопіль: про назву і герби міста // *Тернопіль веч.*– 1990.– 19 серп.

⁴⁷ *Савчук Ю.* Вказ. пр.– С. 118.

⁴⁸ *Ефетов Р.Б.* Гербы Крыма (о гербе г. Ялта 1968 г.) // *Таврич. ведомости.*– 1992.– Апр. (№ 14).

Т. В. Міцан
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

ЛИСТУВАННЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ЯК ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ І ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Досліджуючи значну документальну спадщину з історії Києво-Могилянської академії (КМА), яка була першим вищим навчальним закладом східного слов'янства, створеним православними діячами передусім для того, щоб молодь “пила воду наук з рідних джерел, а не з чужих студениць, зрікаючись віри, мови, звичаїв власного народу”¹, неможливо оминати такий вид документів, як листування. Саме аналізуючи ці матеріали, можна відобразити розвиток освіти в КМА, зовнішніх зв'язків Академії з церковними установами, навчальними закладами та видатними особами XVII–XIX ст., зрозуміти, що саме КМА стала посередницею між культурами народів православного регіону і католицького Заходу Європи².

Спадщина КМА, яка надзвичайними зусиллями збереглася до сьогодення, тепер знаходиться у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Історія Академії привертала і продовжує привертати до себе увагу багатьох дослідників та науковців. Однак гальмівним фактором у вивченні історії її створення, становлення та розвитку є недостатність джерельної бази як з об'єктивних причин – знищення джерел, особливо під час пожеж Києва та КМА у 1651 та 1811 рр., так і з суб'єктивних – заборони в радянські часи на дослідження даної проблематики, брак кваліфікованих спеціалістів тощо³.

До масиву документів, які становлять предмет нашого дослідження, а саме – епістолярію, датованого переважно XVIII ст., увійшли листи ієрархів, покровителів та діячів, які мали відношення до діяльності КМА, а також різних установ та інституцій. Серед адресатів та кореспондентів такі відомі особи, як польський король

Ян Казимір, гетьман Іван Самойлович, єпископ Смоленський Гedeон Вишневський, єпископ Казанський Лука Конашевич, митрополит Новгородський Гавриїл Петров, митрополити Київські – Варлаам Ясинський, Рафаїл Заборовський, Тимофій Щербацький, перекладач Іноземної колегії Г. Г. Бантиш-Каменський та багато інших. Серед установ та закладів – Санкт-Петербурзька та Московська медико-хірургічні академії, Санкт-Петербурзька учительська гімназія, Казанська, Смоленська, Новгородська, Чернігівська, Харківська духовні семінарії. За змістом ці листи можуть бути класифіковані за 8-а групами документів переважно XVIII ст., які відображають: практику прийняття студентів на навчання; своєрідне підвищення кваліфікації – про відрядження до КМА викладачів з монастирів для покращення освітянського процесу, а також про їх призначення та звільнення; переведення студентів та вчителів КМА на викладацькі посади до інших навчальних закладів; направлення студентів КМА до інших установ на різні духовні посади; матеріальний стан і майнові права; внутрішнє життя та навчальний процес у КМА.

I. Листи стосовно прийняття студентів на навчання до Києво-Могилянської академії

До цієї групи увійшли листи XVIII – початку XIX ст. від різних осіб з проханнями прийняти їх на навчання до Академії.

Київська братська школа закладалася як освітня установа для різних верств населення, що підкреслювалося у дарчій Галшки Гулевичівни Лозки: “...всім православним і благочестивим християнам, народу руському в повітах воеводств Київського, Волинського й Брацлавського, станам духовним і світським і якого б не було іншого звання й стану”⁴. Цей принцип залишався незмінним і завжди займав перше місце серед численних статей шкільних статутів, а згодом в інструкціях Київської академії. В Академії навчалася молодь “...хоч би звідкіля вона прийшла, лише б визнавала східну християнську віру і мала здібності до навчання”⁵.

Першу групу складали студенти інших навчальних закладів. Серед них – з Новгородської семінарії, про що свідчить лист Київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва Рафаїлу Заборовському, митрополиту Київському, від 14 травня 1746 р., про бажання 2-х студентів Новгородської семінарії навчатися в Київській академії. Студенти не були зараховані до КМА через відсутність у них належних документів, що підтверджує високі вимоги навчального закладу

та порядок у веденні справ⁶. Ще подібні свідоцтва: лист єпископа Новгород-Сіверського Іларіона Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, від 23 вересня 1785 р., з проханням прийняти на навчання до Київської академії парафіян його єпархії⁷, та лист архієпископа Подільського Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, від 23 січня 1814 р., з проханням прийняти до Київської академії 2-х студентів Подільської семінарії – Хому Татомира та Василя Романовича для удосконалення їхніх знань. Наступними днями були видані відповідні укази Київської Духовної Дикастерії про зарахування студентів до Академії⁸.

До другої групи відносяться представники інших народів – болгари, серби, чорногорці, молдавани. За твердженням Івана Франка, КМА “значною мірою була інституцією інтернаціональною, вплив котрої розповсюджувався далеко за межі України”⁹. Підтвердженням є лист Гавриїла Петрова, митрополита Новгородського, від 10 серпня 1792 р., Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, з проханням сприяти переведенню сербського ієродиякона Іуліана з Невської семінарії до Київської академії для навчання¹⁰. Наступними документами є листування Веніаміна Костакі, Молдавського митрополита, та преосвященного Феофана, єпископа Полтавського і Чернігівського (1803 р., 15 листопада – 1804 р., 4 січня) стосовно сприяння ченцю Клавдію та ієродиякону Антонію з Молдавського Святовознесенського монастиря, які були відправлені на навчання до Київської академії¹¹. Листи становлять науковий інтерес і для сфрагістики: в документах збереглася воскова печатка рожевого кольору під круглою кустодією. З проханнями про прийняття на навчання до київських митрополитів зверталися не лише відомі особистості, а й прості люди: так, у своїх листах від 2–3 березня 1761 р. жителька Києва Анна Жуковська просила Арсенія Могилянського, митрополита Київського, прийняти на навчання до Київської академії її онука Іоана Гулака¹².

Третя група документів: листи, що відображають благодійництво та опікування у навчанні, допомогу бідним, сиротам тощо. В них духовні та інші особи звертаються до ректорів КМА з проханнями сприяти деяким студентам Академії, а згодом – з подяками.

Це, насамперед, – лист-клопотання [?] Рафаїлу Заборовському, архієпископу Київському і Галицькому, від 12 червня 1729 р., про осиротілих дітей протопопа Прилуцького Михайла Трофимовського – Якова, Петра та Василя, які навчаються в Київській академії¹³; лист протоієрея Федора Дубенського з Санкт-Петербурга Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, від 8 травня 1762 р., з прохан-

ням про опікування Іллі Лукашевича, слухача курсу філософії Київської академії, сина священика містечка Носовки Моїсея¹⁴; листи Миргородського полковника Війська Малоросійського Данила Апостола та зятя його Петра Кулябки до Києво-Печерського архімандрита Іоанникія Галятівського з проханням дати благословення на постриження Семена Петровича Кулябки, відповідно, їх онука та сина, у ченці Києво-Печерської лаври та з подякою за сприяння (7 березня–11 квітня 1727 р.)¹⁵; лист графа Кирила Разумовського Тимофію Щербацькому, митрополиту Київському, від 9 січня 1752 р., з подякою за приїзд до нього префекта Київської академії Георгія Кониського для “скасування проповідей” та за новорічні вітання¹⁶; лист Іосифа Закревського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, від 3 березня 1762 р., з подякою за турботу про його синів, які навчаються в Київській академії¹⁷; лист полтавського [священика] Семена Максимова Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, від 15 вересня 1762 р., з подякою за клопотання про його синів – студентів Київської академії (курс риторики та конгрегації)¹⁸.

**II. Листи про відрядження до КМА викладачів з монастирів
для покращення викладання наук,
а також про їх призначення та звільнення**

Від викладацького складу КМА великою мірою залежав стан та рівень освіти в Академії, який, як відомо, був дуже високий, адже серед викладачів були такі видатні особистості, як Інокентій Гізель, Симон Тодорський, Іван Самойлович, Іриней Фальковський, Давид Нащинський, Варлаам Лашевський. Визначний історик української літератури М. Возняк стверджував, що КМА, маючи професорів із західноєвропейською освітою, відкривала шлях студентству до європейської науки¹⁹.

Адміністрація КМА старанно добирала вчителів. Крім високих професійних якостей, викладач повинен був бути “благочестивим, смиренномудрим, лагідним, витриманим, не п'яницею, не блудником, не краснобаєм, а сприяти благочестю і в усьому являти собою взірць благих справ”²⁰. З усіх монастирів Київської єпархії викликалися найосвіченіші ченці для викладання в Академії. Так, 13 серпня 1743 р. Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, звернувся з листом до намісника Києво-Печерської лаври Тимофія Щербацького щодо відрядження до Київської академії з метою викладання освічених осіб і отримав відповідь про наявність двох кандидатур на посаду викладачів – ієромонахів Варнави Старжицького та Тихона Олександ-

ровича²¹. Перший був призначений на посаду викладача філософії, другий викладав в Академії філософію і риторику.

Великого значення надавалося у КМА викладанню мов як старожитніх (латина, грецька, єврейська), так і сучасних європейських (німецька, французька, польська)²². Про глибоке опанування вихованцями іноземних мов свідчить той факт, що випускників часто запрошували на службу до державних установ, наукових закладів – Малоросійської колегії, Колегії іноземних справ, посольств, Петербурзької Академії наук.

Свідомством цьому є лист єпископа Гедеона Вишневського від 17 липня 1739 р. до Рафаїла Заборовського, митрополита Київського: «Изобиловала всегда учеными людьми Академия Киевская и имела себе честь ситцевую, что от нее, как преславных оных Афин, вся Россия источник мудрости почерпала; и все свои новозаведенные колонии напоила и взрастила»²³. Серед матеріалів збереглося багато повідомлень та указів стосовно призначення викладачів іноземних мов. Серед листів, які стосуються вищезазначеної теми, необхідно виділити лист Амвросія, архієпископа Московського, [митрополиту Київському], від 10 травня 1770 р., про кандидатуру француза Маргаста де Зеєміляра для викладання французької мови в Київській академії²⁴. Зазначимо також, що майже з кожним викладачем іноземної мови керівництво Академії підписувало контракт. Такий контракт був заключений і з Маргастом де Зеєміляром, в якому викладачу визначалося жалування та пропонувався розклад занять.

Досить часто ректор чи префект Академії, окрім керівної, займалися й викладацькою діяльністю. Так, ігумену Нікольського монастиря Іоасафу Кроковському, призначеному листом гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи від 13 січня 1693 р. ректором Київських шкіл, дозволялося поєднувати ректорську, ігуменську та викладацьку (він читав курс богослов'я) діяльності²⁵. Жоден з викладачів КМА не міг бути звільнений зі своєї посади, навіть за станом здоров'я, без дозволу митрополита. Доволі часто це було досить важко, адже у митрополита, який вирішував багато питань, пов'язаних з Академією, було багато інших справ. Отже, викладачі були змушені досить довго чекати на вирішення своїх особистих справ, тому що їх звільнення неминуче спричиняло до змінення в призначенні викладачів. Саме про це йдеться в листі викладача риторики Академії ієромонаха Никодима, від 28 жовтня 1764 р., кафедральному писарю з проханням якомога швидше передати Арсенію Могилянському, ми-

трополиту Київському, донесення про звільнення його від викладання великої інструкції²⁶.

III. Листи щодо переведення студентів та викладачів КМА на викладацькі посади до інших навчальних закладів

Упродовж XVIII ст. вихованці КМА гідно представляли свою Академію, репрезентуючи отриману у ній вищу освіту: “І можна сказати, – стверджує Д. Вишневський, – майже всі училища Росії тих часів зобов’язані або своїм виникненням, або ростом, або внутрішнім ладом Київській академії”²⁷. Чимало вчителів відбуло до Московської академії за указами Синоду у 1721, 1723, 1724, 1727–1733, 1736, 1742, 1754 та інших роках. Як відомо, Московська академія, яка знаходилася у безпосередньому віданні Св. Синоду, через свого ректора відшукувала в Києві “здатних до учительства” осіб і прохала Синод їх викликати. Проте нерідко здібні студенти та випускники КМА були дуже потрібні і самій Академії²⁸. Вихованці і викладачі призначалися вчителями не лише до Москви, а й до багатьох семінарій – Казанської, Смоленської, Чернігівської, Подільської та ін. Цей факт знайшов відображення в листах, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), зокрема, від:

- боярина Федора Ржищева ігумену Києво-Братського монастиря та ректору Києво-Могилянського колегіуму з проханням направити до Москви вчених людей, від 6 вересня 1649 р.²⁹;

- Варлаама Ясинського, митрополита Київського, царю Петру Олексійовичу з повідомленням про відправлення шістьох викладачів Київської академії до Москви та гетьмана Івана Мазепи до боярина Федора Олексійовича Головіна про від’їзд викладачів Київської академії до Москви (27 квітня – 4 травня 1701 р.)³⁰;

- Гедеона, єпископа Смоленського, та Рафаїла Заборовського, архієпископа Київського, стосовно призначення студентів Академії викладачами до Смоленських шкіл (17 липня 1739 р. – 5 червня 1740 р.)³¹; відправлені викладачами латини Іоан Гуртинський та Іоан Скабовський, викладачами інших наук – Мелхіседек Богданович та Симеон Шмигель;

- Луки Конашевича, єпископа Казанського, та Тимофія Щербацького, митрополита Київського, стосовно направлення студентів КМА викладачами до Казанської семінарії (7 червня – 21 вересня 1751 р.)³²; направлені: студенти Феофіл Ігнатович, Леонід Кременецький, Пилип Ядрило та Григорій Халчинський;

- Феофіла Ігнатовича, єпископа Чернігівського, Самуїлу Мислав-

ському, митрополиту Київському, з проханням направити викладачів до Чернігівської семінарії, від 18 вересня 1784 р.³³; направлені: Серапіон Карбановський, викладач граматики, та студенти Григорій Келембет, Іван Радишевський, Іван Єленьєв;

– архієпископа Могильовського Георгія Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, з проханням визначити гідних осіб для викладання курсів поетики, риторики та філософії в Могильовській семінарії, від 13 червня 1786 р.³⁴. Документи про направлення викладачів до Могильовської семінарії цікаві тим, що в цьому випадку бажаних не знайшлося. Це є свідченням демократичності в організаційній структурі КМА;

– Петра Васильовича Завадовського, присутнього в Комісії стосовно запровадження народних училищ, Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, з проханням визначити 15 студентів Академії для викладання в народних училищах Санкт-Петербурга (4–23 жовтня 1789 р.)³⁵. П. В. Завадовський – голова Комісії народних училищ, вважаючи київських вихованців найздібнішими, в 1790 р. забрав до Петербурга ще 25 юнаків.

– Кам'янець-Подільського губернатора Олексія Юзефовича та Гавриїла Банулеско-Бодоні, митрополита Київського, з приводу відрядження викладача – студента богослов'я Київської академії Варфоломея Абрагамовича для викладання російської мови до Кам'янець-Подільської семінарії (21 січня – 19 квітня 1800 р.)³⁶;

– Іоанікія, архієпископа Подільського, та Серапіона Олександровського, митрополита Київського, стосовно призначення Г. Левицького та С. Гогоцького викладачами Подільської духовної семінарії (10 серпня – 19 жовтня 1808 р.)³⁷;

– Амвросія, митрополита Новгородського, та Серапіона Олександровського, митрополита Київського, про відправлення префекта ієромонаха Мефодія до Санкт-Петербурга викладати філософський курс у новоствореній там семінарії (24 листопада 1809 р. – 29 липня 1810 р.)³⁸;

– архієпископа Катеринославського Іова Потьомкіна Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, з проханням про звільнення студента О. Шумовського з Київської академії і переведення його до Катеринославської єпархії (14 квітня – 14 жовтня 1816 р.)³⁹.

Вихованці та вчителі Академії працювали не лише викладачами, їх призначали на найрізноманітніші посади до інших установ. Ця тема представлена наступною групою документів.

IV. Листи про направлення студентів КМА до інших установ на різні посади

Протягом XVIII ст. чимало вихованців працювали перекладачами в адміністративних закладах – Сенаті, Синоді, Київській губернській канцелярії, в закордонних російських місіях. Саме про це йдеться в листі Київського генерал-губернатора Семена Івановича Сукіна Рафаїлу Заборовському, архієпископу Київському і Галицькому, від 26 червня 1737 р. С. І. Сукін звертається до митрополита з проханням призначити здібних студентів Київської академії на посади перекладачів до повноважних послів у Польщі. Як зазначалося в листі: "для заграничної бытности искусного и верного латинских и польских писем переводчика. А понеже, как я известен, в Киевской академии таковых студентов немалое число находится, из которых надеюсь и саможелательные найдутся, а при дворе оных господ в том крайняя состоит необходимость"⁴⁰. Ще одне підтвердження – листування наглядча військового суду генерал-майора Філіпа Вігеля та Самуїла Миславського, митрополита Київського, про направлення до військово-судової Комісії двох студентів Київської академії, які знають польську мову, для порозуміння з польськими арештантами (1794 р. червня 22 – 1794 р. липня 13)⁴¹. Збереглося досить багато документів про призначення та відрядження студентів КМА на статську та військову службу. Саме про це йдеться в листуванні Самуїла Миславського, митрополита Київського, з Т. І. Тутолміним, Мінським, Ізяславським та Брацлавським генерал-губернатором (10 березня – 13 квітня 1795 р.), стосовно запрошення студентів Київської академії на приказну службу в південно-західні та північно-західні краї Росії⁴², в його ж листуванні з Ізяславським губернатором Василем Шереметьєвим з приводу визначення студентів на гражданську службу в м. Житомир (1795 р. червня 1 – 1795 р. червня 30)⁴³, а також в листуванні генерала Т. І. Тутолміна і Самуїла Миславського, митрополита Київського, з проханням відправити на статську службу в м. Житомир до Губернатора і Кавалера Василя Сергійовича Шереметьєва 20 студентів Академії на приказну службу (1795 р. квітня 18 – 1795 р. травня 25)⁴⁴.

Досить часто вихованці Академії виявляли бажання стати до військової служби. Підтвердження цьому знаходимо в листі-зверненні Київського військового губернатора Михайла Ларіоновича Голенищева-Кутузова до Серапіона Александровського, митрополита Київського й Галицького, від 15 січня 1807 р., про студентів Київської академії – Микиту Рибальського, Павла Янчуковського, Івана Жилинського,

Григорія Блажевського, Семена Григоренка, Микиту Виразевича та Костянтина Тихоневича⁴⁵.

Вивчаючи рівень освіти, який отримували вихованці КМА, необхідно звернути увагу на групу документів, в якій знаходимо інформацію про направлення студентів до інших учбових закладів для підвищення своїх знань.

V. Листи про направлення студентів

Києво-Могилянської академії на навчання до інших установ

Серед усіх навчальних закладів, де підвищували та удосконалювали свої знання вихованці Академії, необхідно, насамперед, виділити Медико-хірургічні академії. Як відомо, "класс врачебной науки" було відкрито лише у 1802 р.⁴⁶ Але слід зауважити, що з основами медицини студенти Академії були знайомі ще до відкриття медичного класу, зокрема, з курсу натуральної філософії та завдяки наявності медичної літератури. Їм були відомі роботи Демокріта, Гіппократа, Галена, Арістотеля, Авіценни, Френсіса Бекона та ін.⁴⁷ Знання латини та основ медицини дало змогу багатьом вихованцям удосконалити свою медичну освіту в медичних закладах. Це, насамперед, Санкт-Петербурзька та Московська медико-хірургічні академії. Масив документів, що висвітлює цю тему, досить значний, тому, представимо деякі, найцікавіші, на наш погляд, документи.

Вихованці КМА, які виявляли бажання чи мали здібності до медичної науки, обов'язково повинні були здавати іспити в Київській Лікарській управі і лише тільки після успішної здачі направлялися на навчання до медичних навчальних закладів. Про це інформують такі документи:

– лист виконуючого обов'язки Президента Державної медичної Колегії В.М. Зінов'єва Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, з проханням направляти студентів за призначенням академічного правління до штаб-лікаря Розлача, від 26 листопада 1795 р.⁴⁸;

– листування правління Віленського університету та директора Київської гімназії, надвірного радника Якова Мишковського, а також листування Я. Мишковського з ректором Академії Іоасафом Моховим стосовно необхідності для студентів, призначених для відправлення до Медико-хірургічної академії, скласти іспити у Київській Лікарській управі (21 червня 1815 р – 12 грудня 1816 р.)⁴⁹.

Однак, не дивлячись на успішні іспити, направлялися до Медико-хірургічних академій лише ті студенти, які за довідками виклада-

чів мали гарну поведінку, успіхи в інших науках та гарні атестати. Це було неабияким стимулом для кращого навчання студентів. Підтвердження – листування міністра внутрішніх справ графа В.П. Кочубея та Серапіона Олександровського, митрополита Київського, стосовно призначення на навчання до Медико-хірургічної академії студентів (11–27 червня 1804 р.)⁵⁰, та лист директора Київської гімназії Якова Мишковського ректору Київської академії Іоасафу про здачу іспитів студентами, які були обрані для направлення на навчання медичній науці, з проханням вислати їхні атестати та запити академічного правління про успіхи вищезазначених студентів (5–16 серпня 1816 р.)⁵¹.

Незважаючи на те, що потяг до знань у студентів Академії був великий, в деяких випадках вихованці відмовлялися від направлення їх на вивчення медичній науці. Така інформація відклалася в листуванні Самуїла Миславського, митрополита Київського, та Амфілохія, єпископа Переяславського, з Василем Миколайовичем Зіновьевим, виконуючим обов'язки президента Державної медичної колегії, про відсутність студентів, які бажали б навчатися медико-хірургічній науці (16 серпня – 29 вересня 1795 р.)⁵².

Інші досить відомі інституції – Санкт-Петербурзька учительська гімназія та Санкт-Петербурзька Духовна академія висвітлені у листуванні міністра освіти Петра Завадовського та [митрополита Київського] стосовно звільнення студента Миколи Сингалевича з Академії з метою вступу його до Санкт-Петербурзької учительської гімназії (21 вересня – 8 жовтня 1803 р.)⁵³; у листі Христофора Сулими, [ректора] Слободського Українського Харківського колегіуму, Феофану, єпископу Чигиринському, вікарію Київської митрополії, від 25 вересня 1803 р., з проханням про включення до списку студентів, рекомендованих до Санкт-Петербурзької учительської гімназії, студента філософії Академії Стефана Подзорського⁵⁴; у листі синодального обер-прокурора князя О. М. Голіцина Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, від 14 листопада 1808 р., з проханням направити до Санкт-Петербурзької духовної академії трьох кращих студентів Київської академії⁵⁵.

Розвиток та діяльність КМА не востаннє залежали від її матеріального стану, грошового та майнового забезпечення.

VI. Листи про матеріальне забезпечення КМА та її майнових прав

Матеріальне становище Академії XVII–XVIII ст., як і більшості навчальних закладів, було важким. Щоб мати змогу продовжувати

навчання, студенти з бідних станів переписували книги, у період канікул ставали домашніми вчителями, мандрівними дяками. Ледве зводили кінці з кінцями і деякі викладачі Академії⁵⁶. Кошти на утримання Академії надходили різними способами, а саме з обміну між монастирями, через прибутки з монастирів, пожертви багатих осіб, штрафи з духівництва, яке відмовлялося посилати своїх дітей до Академії на навчання. Інформацію про це знаходимо в листі польського короля Яна Казимира ігумену Богоявленського монастиря Інокентію Гізелю, від 20 січня 1650 р., на право володіння церквами Трьохсвятительською і Воздвиженською з угіддями, що їм належать⁵⁷, та листі Іосифа Нелюбовича-Тукальського, митрополита Київського, ректору й ігумену Києво-Братського колегіуму, від 27 березня 1669 р., із заявою про дар на користь Колегіуму містечка Стайки⁵⁸.

У 1740 р., відповідно до урядового розпорядження, на утримання КМА було заплановано щорічно виділяти 200 крб. із Військового Скарбу. Це підтверджують такі документи:

- листи Рафаїла Заборовського, митрополита Київського, до генерал-аншефа князя Олексія Шаховського, від 29 грудня 1734 р., з проханням сприяти щорічній виплаті Київській академії 200 карбованців, про що вже була чолобитна Данила Апостола, гетьмана Війська Запорозького, імператриці Анні Іоанівні⁵⁹ та до Стефана Яворського [Калиновського], єпископа Псковського, від 24 травня 1740 р., про щорічне утримання Києво-Братських училищ та донесення Рафаїла Заборовського Урядовому Синоду та Сенату про 200 крб., які надсилаються на утримання викладачів Київської академії з Малоросійського військового скарбу⁶⁰;

- лист графа Кирила Розумовського Тимофію Щербацькому, митрополиту Київському, від 9 січня 1752 р., з повідомленням про передачу 200 карбованців з Малоросійського військового скарбу на утримання викладачів Київських шкіл⁶¹;

- лист Арсенія Могилянського, митрополита Київського, Полетиці Григорію Андрійовичу, від 18 березня 1759 р., з дорученням отримати в Св. Синоді кошти на виплату жалування (підйомні) та замовлення для Академії газет, книг та журналів⁶²;

- лист архімандрита Московського Донського монастиря Варлаама Лашевського Гавриїлу Кременецькому, митрополиту Київському, від 4 липня 1771 р., про пожалувані ним 4 тис. крб. на утримання викладачів грецької та єврейської мов у Київській академії⁶³;

- листи Гавриїла Кременецького, митрополита Київського, рек-

тору Київської академії Кассіану Лехницькому, від 4 вересня 1773 р., про розподіл коштів з прибутків митрополії, призначених для утримання Київської академії⁶⁴ та до архімандрита Варлаама Лащевського, від 4 вересня 1779 р., про розподіл між викладачами та студентами Київської академії 5 % від 2 тис. крб., які були отримані з Московського Імператорського виховательного будинку⁶⁵.

Досить часто адміністрація КМА зверталася до київських митрополитів з проханнями допомоги у вирішенні справ, при порушенні її майнових прав. Так, у 1755 р. стався випадок, коли шафар Самойлов та ченець Нифонт порубали собі дрова в лісах Києво-Братського монастиря (інформація з листа Тимофія Щербацького, митрополита Київського та генерального обозного [?]) (12 березня – 14 квітня 1755 р.)⁶⁶.

Розглядаючи тему різних конфліктних ситуацій, сутичок та непорозумінь, необхідно зупинитися на наступній групі документів.

ВІІ. Листи, в яких висвітлюються питання внутрішньої організації та діяльності КМА

Вивчаючи питання внутрішньої організації КМА, необхідно звернути увагу на такі документи: лист префекта Київської академії ієромонаха Рувима Петулинського до протопопа Києво-Подільської Васильївської церкви, зі скаргою на священика цієї церкви Павла Лобка, який пише пасквілі на викладачів Академії (25–30 травня 1767 р.)⁶⁷, та листування камер-юнкера Григорія Потьомкіна з Арсенієм Могилянським, митрополитом Київським, про колишнього ректора Київської академії архімандрита Нащинського, який несправедливо вів деякі академічні справи (30 вересня – 10 жовтня 1767 р.)⁶⁸.

Як і сучасні студенти, слухачі КМА мали неспокійний, навіть бунтівний характер. Збереглося досить багато документів та матеріалів, що підтверджують цей факт. Чи не щоденно адміністрація розглядала справи за скаргами на поведінку студентів. Про це свідчать: лист Варлаама Ясинського, митрополита Київського, Стефану, митрополиту Рязанському й Муромському, від 14 травня 1701 р., про великі образи, які чинять київські вїйт та міщани студентам⁶⁹; листування полковника Лубенського [?] Кулябки та Арсенія Могилянського, митрополита Київського, про студентів, які ходять без належних документів, та про студентські безчинства, а також про священиків, які використовують студентів для виконання їхніх власних доручень (8 листопада 1762 р. – 17 грудня 1767 р.)⁷⁰. У 1763 р. в Академії стався так званий “філософський бунт”, що був зчинений студентами, які виступали проти несправедливого ставлення до них префекта

Академії ієромонаха Мелхіседека Орловського та проти методики його викладання філософії (лист ректора Київської академії Самуїла Миславського до кафедрального писаря, від 24 лютого 1763 р., з донесенням префекта Академії Г. Орловського⁷¹).

Масив документів, який зберігся у фондах ІР НБУВ і має відношення до організаційної структури та внутрішньої діяльності Академії, значний за своїм обсягом. Сюди можна віднести документи стосовно різноманітних організаційних питань, наприклад, лист Варлаама Ясинського, митрополита Київського, архієпископу Стефану Яворському з проханням сприяти отриманню дозволу царя Петра Олексійовича на безкоштовний проїзд через р. Дніпро ченців Києво-Братського монастиря, від 6 червня 1702 р.⁷²; лист архімандрита Самуїла Миславського до кафедрального писаря (ієромонаха Іакова) про інструкції для Київської академії, від [10 квітня 1764 р.]⁷³; лист префекта Київської академії Варлаама Лащевського ректору Київської академії Сильвестру Кулябці з повідомленням про небажання єврея Іцка Шмунева вивчати фундаменти православної віри та про зникнення вищезазначеного, від 2 березня 1743 р.⁷⁴; лист архімандрита Самуїла Миславського до ігумена Києво-Видубицького монастиря [Іакова Воронковського] про включення до положення про Академію пункту стосовно того, щоб при Академії мати друкарню гражданську російську та ішими мовами, від 29 вересня 1767 р.⁷⁵; листування ігумена Києво-Видубицького монастиря Іакова Воронковського з перекладачем Іноземної колегії Г. Г. Бантишем-Каменським з наукових питань (21–24 лютого 1773 р.)⁷⁶; листування Гавриїла Кременецького, митрополита Київського, з різними особами (в особистих справах та в справах Київської академії): імператрицею Катериною II та цесаревичем, великим князем Павлом Петровичем, Константинопольським патріархом Серафимом, Самуїлом Миславським, єпископом Крутицьким та Можайським, Варлаамом Лащевським, архімандритом Московського Донського монастиря та Аггеєм Колосовським, єпископом Белгородським (10 вересня 1773 р. – 19 вересня 1778 р.)⁷⁷; лист Самуїла Миславського, митрополита Київського, генералу-фельдмаршалу та Київському наміснику графу Петру Олександровичу Румянцеву з приводу проєкта розміщення Київської академії, від 22 червня 1786 р.⁷⁸ тощо.

VIII. Листи, які відображають навчальний процес у КМА

Основним показником рівня навчальних закладів були науки, що в них вивчалися, та їх обсяг. У КМА вивчалися старослов'янська,

грецька, латинська, польська мови, піїтика, риторика, математика, астрономія, музика, богослов'я, філософія, про рівень викладання якої йдеться в листі Тимофія Щербацького, митрополита Київського, єпископу Георгію Кониському, від 12 вересня 1756 р., з проханням дати оцінку системі філософії по Баумейстеру⁷⁹. Вищезазначені науки іменувалися вільними – ("сім вільних наук") і поділялися на так званий *trivium* – граматика, риторика й діалектика та *quadrivium* – арифметика, геометрія, астрономія, музика. Вони входили до обов'язкової програми шкіл вищого типу. Навчальна програма Академії була досить значною за обсягом отримуваних знань та різнобічною. На початку XVIII ст. розширюється коло навчальних дисциплін і значно поглиблюється зміст тих, що вивчалися раніше. До навчального плану в 1735 р. вводиться французька мова, а з 1794 р. її викладання було припинено (листування Гавриїла Петрова, митрополита Новгородського, та Самуїла Миславського, митрополита Київського (10 серпня – 9 жовтня 1794 р.)⁸⁰.

У 1783 р. в Академії було відкрито фізичний кабінет, обладнаний земним і астрономічним глобусами, телескопом, електричною машиною, барометром⁸¹. Саме про надсилання глобусів, замовлених для Київської академії з-за кордону, йдеться в листі Роменського протопопа Костянтина Крижанівського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, від 12 червня 1767 р.⁸²

Викладання та вивчення наук, певною мірою, залежало від навчальної літератури. Студенти Київської академії вивчали дисципліни за прогресивною на той час літературою. КМА мала своїх комісіонерів для постачання літератури в багатьох країнах Західної Європи – Німеччині, Франції, Англії. Значна частина літератури надходила через колишніх вихованців Академії, які працювали у посольствах Росії. Багато літератури привозили до Києва італійські купці, які щороку приїздили з Ломбардії і продавали свої книжки поблизу Академії. У них купувалися книги для академічної бібліотеки⁸³. Історичним є той факт, що у 1744 р. під час свого перебування в Києві імператриця Єлизавета Петрівна на запрошення Рафаїла Заборовського, митрополита Київського, відвідала Академію і подарувала 1000 крб. на потреби КМА. Частина цієї суми була витрачена на закупівлю "грецьких граматик"⁸⁴. Згадки про надсилання та отримання Академією книг знаходимо також у документах: листі ректора Київської академії Манасії писарю Київського митрополита, від 30 квітня 1758 р., з подякою за надсилання до Академії газет та книг, пожалу-

ваних преосвященним Іларіоном⁸⁵; листуванні гетьмана Івана Самойловича та ігумена Іакова Воронковського щодо отримання книг Київською академією (19–30 січня 1768 р.)⁸⁶; листі Арсенія Могилянського, митрополита Київського, архієпископу Гавриїлу Кременецькому в Санкт-Петербург, від 5 червня 1768 р., з подякою за надіслані для студентів книги – 100 примірників Катехизису⁸⁷; листуванні Самуїла Миславського та Петра Васильовича Завадовського стосовно надсилання до Академії книг, виданих в Комісії народних училищ (січень – 12 листопада 1790 р.)⁸⁸ та в листуванні М. М. Бантиша-Каменського та Серапіона Олександровського, митрополита Київського, стосовно отримання реєстру книг, необхідних Київській академії, та про надсилання журналів та газет до Академії (4 квітня 1800 р. – 25 березня 1805 р.)⁸⁹.

Отже, офіційне листування XVIII ст., що відклалося серед документів КМА в ІР НБУВ, досить репрезентативно надає уявлення про діяльність КМА. У ньому відображені, передусім, деякі питання організації навчального процесу, а саме: склад студентів та умови їх навчання, матеріально-технічне забезпечення розвитку навчання, введення нових наук, створення бібліотеки і комплектування її підручниками, а також численні зовнішні зв'язки КМА, роль її вихованців у розвитку духовних установ та закладів, організаційні питання та майнові аспекти діяльності КМА. Велике значення має вивчення стосунків КМА з іншими установами, приватними та державними особами. Дослідження листування як окремого виду документів є перспективним і для аналізу історії діловодної справи України.

¹ Нічик В. М., Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія і українсько-німецькі культурні зв'язки // Наук. зап. / КМА. – К., 2000. – Т. 18. – С. 12.

² Там само.

³ Мицик Ю. Із невідомих листів викладачів і студентів Києво-Могилянської академії останньої третини XVII ст. // Там само. – С. 4.

⁴ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 220 П, с. 143–150; ф. 312 (Соф.), 445/179 с, арк. 75 зв.–80.

⁵ Брюховецький В. С. "Сей аттестат дан..." // Наук. зап. / КМА. – К., 2000. – Т. 18. – С. 36.

⁶ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, т. I, № 27; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. I: [1721–1750], ч. 1. – К., 1904. – С. 360–361.

⁷ ІР НБУВ, ф. 232, № 552; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. V: [1783–1795]. – К., 1908. – С. 97–98.

- ⁸ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 185.
- ⁹ Записки НТШ.— 1904.— Т.64.— С. 33.
- ¹⁰ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. III, № 75; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V:6[1783–1795].— К., 1908.— С. 84–85.
- ¹¹ ІР НБУВ, ф. 232, № 620, арк. 1–9.
- ¹² Там само, ф. 160, № 518, арк. 327–331 зв.
- ¹³ Там само, ф. 194, № 119, арк. 22–22 зв.
- ¹⁴ Там само, ф. 160, № 518, арк. 447.
- ¹⁵ Там само, ф. 301 (КДА), 749 Л, № 28; ф. 160, № 393, арк. 11–13 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.I: [1721–1750]. ч.1.— К., 1904.— С. 135–138.
- ¹⁶ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 749 Л, № 15; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.II: [1751–1762].— К., 1905.— С. 51–52.
- ¹⁷ ІР НБУВ, ф. 160, № 518, арк. 418.
- ¹⁸ Там само, арк. 507.
- ¹⁹ *Возняк М.* Історія української літератури. Т. I.— К., 1920.— С. 298.
- ²⁰ Статут Луцької школи, стор. 48.
- ²¹ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. I, № 22, арк. 214–214 зв., 215–216 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.I: [1721–1750]. ч.1.— К., 1904.— К., 1904.— С. 200–202.
- ²² *Нічик В. М., Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія і українсько-німецькі культурні зв'язки // Наук. зап. / КМА.— К., 2000.— Т. 18.— С. 14.
- ²³ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. I, № 10.
- ²⁴ Там само, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 8; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. III: [1770–1783].— К., 1906.— С. 476–478.
- ²⁵ ІР НБУВ, ф. 194, № 136, арк. 51–56.
- ²⁶ Там само, ф. II, № 6367.
- ²⁷ *Вишневский Д.* Киевская Академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время).— К., 1903.— С. 238.
- ²⁸ *Петров Н.* Значение Киевской академии в развитии духовных школ.— К., 1904.— С. 14.
- ²⁹ ІР НБУВ, ф. II, № 47, арк. 3–5.
- ³⁰ Там само, № 3470, арк. 1–4.
- ³¹ Там само, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. I, № 10, арк. 96–97; ф.194, №. 107, арк. 3–3 зв, 10–11; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н.И. Петрова. Отд. II: Т.I: [1721–1750], ч.1.— К., 1904.— С. 143–145; 150–151.
- ³² ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. I, № 38; Акты и документы, относя-

щиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.II: [1751–1762].– К., 1905.– С. 10–11.

³³ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 40; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V.– К., 1908.– С. 74.

³⁴ ІР НБУВ, ф. 232, № 463.

³⁵ Там само, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 66, арк. 1–2, 4–5, 7–8; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V.– К., 1908.– С. 175–176.

³⁶ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 69, арк. 1, 13, 21–21 зв., 23; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С предисл., введ. и прим. Ф.И. Титова. Отд. III: Т. I: (1796–1803).– К., 1910.– С. 177–178.

³⁷ ІР НБУ, ф. 160, № 1209.

³⁸ Там само, № 1223, арк. 1–6.

³⁹ Там само, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 212; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С предисл., введ. и прим. Ф.И. Титова. Отд. III: Т.IV: (1813–1819).– К., 1913.– С. 435.

⁴⁰ ІР НБУ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. I, № 5; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. I: [1721–1750], ч.1.– К., 1904.– С. 229–230.

⁴¹ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. III, № 78; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V: [1783–1795].– К., 1908.– С. 483–485.

⁴² ІР НБУ, ф. 301 (КДА), 221 П, № 80; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V: [1783–1795].– К., 1908.– С. 488–490.

⁴³ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, № 86; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V: [1783–1795].– К., 1908.– С. 504.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, № 82; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V: [1783–1795].– К., 1908.– С. 498–499.

⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 160, № 1197.

⁴⁶ Мітюров Б.М. Вища освіта // Розвиток народної освіти і пед. думки на Україні (X–XX ст.): Нариси.– К. 1991.– С. 92.

⁴⁷ Сотниченко П. К истории библиотеки Киево-Могилянской академии // История становления и развития академических библиотек: Сб. науч. тр.– М., 1987.– С. 96.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. III, № 87, арк. 620–624, 626–628; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т.V: [1783–1795].– К., 1908.– С. 113–114.

⁴⁹ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. IV, № 50, арк. 650–650 зв., 656, 661, 667; № 56, арк. 899–899 зв., 901–903, 915; Частково вид.: Акты и документы,

относящиеся к истории Киевской Академии / С предисл., введ. и прим. Ф.И. Титова. Отд. III: Т. IV: (1813–1819).– К., 1913.– С. 497–499.

⁵⁰ IP НБУВ, ф. 160, № 1183, арк. 7–9; Там само.–Т. II: (1804–1808).– С. 55–56.

⁵¹ Там само, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. IV, № 57.

⁵² Там само, Т. III, № 87, арк. 609–616, 624–625; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. V: [1783–1795].– К., 1908.– С. 111–114.

⁵³ IP НБУВ, ф. 232, спр. 619, арк. 1–2; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С предисл., введ. и прим. Ф.И. Титова. Отд. III: Т. I: (1796–1803).– К., 1910.– С. 545–546.

⁵⁴ IP НБУВ, ф. 232, спр. 619, арк. 4а.

⁵⁵ Там само, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. IV, № 24, арк. 304–304 зв., 309; Вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С предисл., введ. и прим. Ф.И. Титова. Отд. III: Т. II.– К., 1911.– С. 387–389.

⁵⁶ Розвиток народної освіти і пед думки на Україні. Нариси.– К., 1991.– С. 97.

⁵⁷ IP НБУВ, ф. 301 (КДА), 220 П, стор. 29–31; ф. 312 (Соф.), 445/179 с, арк. 14 зв.; Ф. II, № 27704, арк. 91 зв.–92.

⁵⁸ IP НБУВ, ф. 301 (КДА), 220 П, стор. 113–114; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. II.– К.: 1846.– С. 232–237; То же.–2-е изд.– К., 1898.– Т. I–II.– С. 455–456.

⁵⁹ IP НБУВ, ф. 301 (КДА), 517 Л, (Б); Вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. I: [1721–1750], ч.1.– К., 1904.– С. 179–181.

⁶⁰ IP НБУВ, ф. 301 (КДА), 517 Л, (Д, Е, Г); Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. I: [1721–1750], ч.1.– К., 1904.– С. 188–191.

⁶¹ IP НБУВ, Ф. 301 (КДА), 749 Л, № 15; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. II: [1751–1762].– К., 1905.– С. 51–52.

⁶² IP НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. II, № 17; Там само.– С. 312.

⁶³ IP НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. III, № 45; Там само.– Т. IV: [1770–1783].– С. 44–45.

⁶⁴ IP НБУВ, ф. II, № 6410.

⁶⁵ Там само, ф. 160, № 393, арк. 60–61.

⁶⁶ Там сам, ф. 160, № 247, арк. 85–86.

⁶⁷ IP НБУВ, ф. 301 (КДА), 749 Л, № 25; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. III: [1770–1783].– С. 353–354.

⁶⁸ IP НБУВ, ф. 312 (Соф.), 444 / 605 с, арк. 415 – 417, 430–430 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. III: [1770–1783].– С. 365–368.

- ⁶⁹ ІР НБУВ, ф. II, № 3470, арк. 4 зв.–6. Ф. 194, № 153, арк. 7–9.
- ⁷⁰ Там само, ф. 160, № 518, арк. 510–512 зв.
- ⁷¹ Там само, ф. 301 (КДА), 749 Л, № 21, арк. 345–347.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II.: Т. III: [1770–1783].– С. 26–27.
- ⁷² ІР НБУВ, ф. 194, № 160, арк. 10–12.
- ⁷³ Там само, ф. II, № 6372.
- ⁷⁴ Там само, ф. 301 (КДА), 750 Л, арк. 1.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II.: Т. I: [1721–1750], ч.1.– К., 1904.– С. 303–305.
- ⁷⁵ ІР НБУВ, ф. II, № 6382.
- ⁷⁶ Там само, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 15; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II.: Т. IV: [1770–1783].– С. 147–148.
- ⁷⁷ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 16; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II.: Т. IV: [1770–1783].– С. 4–5, 45–46, 241.
- ⁷⁸ ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), 453 / 720 с; Київська старовина.– 1883.– № 4.– С. 897–899.
- ⁷⁹ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА) 751 Л, № 2, арк. 11–11 зв.; Ф. 301 (КДА), 221 П, Т. I, № 50, арк. 504–504 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. Отд. II: Т. II: [1751–1762].– К., 1905.– С. 177–178.
- ⁸⁰ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 221 П, Т. III, № 79; Частково вид.: Там само.– Т. V: 6 [1783–1795].– К., 1908.– С. 487–488.
- ⁸¹ Мітюров Б.М. Вища освіта // Розвиток народної освіти і пед. думки на Україні (X–XX ст.): Нариси.– С. 92
- ⁸² ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), 444 / 605 с, арк. 325; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. – Отд. II: Т. III: [1770–1783].– С. 354–355.
- ⁸³ Сотниченко П. А. Бібліотека КМА. Філософські джерела // Від Вишньовського до Сковороди. – К., 1972.– С. 50.
- ⁸⁴ Сотниченко П. К истории библиотеки Киево-Могилянской академии // История становления и развития академических библиотек. Сб. науч. тр.– М., 1987.– С. 96.
- ⁸⁵ ІР НБУВ, ф. 160, № 518, арк. 50.
- ⁸⁶ Там само, ф. II, № 6394–6395.
- ⁸⁷ Там само, ф. 312 (Соф.), 444 / 605 с, арк. 714–715; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова. – Отд. II: Т. III: [1770–1783].– С. 381.
- ⁸⁸ ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), 751 Л, № 66, арк. 37–61зв.; Частково вид.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н. И. Петрова.– Т. V: 6 [1783–1795].– К., 1908.– С. 182–187.
- ⁸⁹ Там само, ф. 175, № 52, арк. 43, 70.

Т. М. Росовецька
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**ПРИМІРНИК ВИДАННЯ “КЛЮЧА РАЗУМЇНІЯ” 1665 РОКУ
МИХАЙЛА СЛЬОЗКИ В РУКОПИСНИХ КОМЕНТАРЯХ
(ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.)**

Діяльність приватної друкарні Михайла Сльозки у Львові мала велике значення в історії українського книгодрукування. Від 1638 до 1667 р. у ній було видано 51 назву книжок церковнослов'янською, українською, латинською та польською мовами¹. Слід зауважити, що в 60-і роки XVII ст. підприємство Михайла Сльозки залишилося єдиною приватною друкарнею в Україні².

Книжкова продукція друкарні досить різноманітна. Серед її видань – невеликі за обсягом, як правило, віршовані панегірики та епітафії, твори католицької релігійної тематики, православні літургійні видання, література навчальна та наукова, зокрема, з астрології (“Ephemerides seu Calendarium...” польського математика Миколи Жоравського)³. Друкував М. Сльозка й твори видатного українського письменника і публіциста, громадсько-політичного та церковного діяча, професора, ректора Києво-Могилянської колегії Іоанікія Галатовського (“Ключь разумѣнія” 1663, 1665 рр. та “Небо новое” 1665 р.).

У відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається 12 прим. творів І. Галатовського, що вийшли з друкарні М. Сльозки, серед яких 7 прим. 3-го видання “Ключа разумѣнія” 1665 р. – найбільш досконалого з варіантів збірника⁴.

Нагадаємо, що “Ключь разумѣнія” – збірка проповідей моралізаторсько-виховного характеру. До видання 1665 р. увійшла також і “Наука албо способъ зложенъ Казана”. Обидві частини необхідно розглядати, як нерозривну працю письменника, оскільки проповіді –

це конкретні зразки “казань”, теоретичні основи яких закладено в “Науцѣ”⁵.

Як відомо, І. Галятовський від 1664 р. перебував у Львові, де здійснював доопрацювання “Ключа” з метою підготовки нового видання⁶. 30 вересня 1665 р. “Ключъ разумѣнія” був “...з(ъ) поправою и (з) прида(т)ками, ѿ недостойно(г)[о] Іеромо(н)[аха] Іоанікіа Галатовско(г)[о] Ректо(р)[а] и Ігу(м)[ена] Бра(т)[ства] Кіевск[ого] ... свѣту приданый”⁷.

За допомогою маргіналій на окремих примірниках, які є, безперечно, цінним джерелом для вивчення стародруків, дослідники мають змогу одержати важливі відомості щодо конкретного видання, як-то: розкрити провенієнції окремих примірників, простежити географію розповсюдження книг, скласти уявлення про їх грошову вартість. Так, у фондах відділу зберігаються примірники “Ключа” 1665 р., подаровані автором Києво-Печерській лаврі (Кир. 608), Почаївському монастирю (Кир. 4848п), київським Видубицькому (Кир. 2573п) та Микільсько-Пустинному (Кир. 2572п) монастирям.

Згідно із записами на примірниках “Ключа” львівські видання І. Галятовського в XVII–XIX ст. в Україні були розповсюджені на території Києва, Львова та Львівської області (Дрогобицький, Золочівський, Мостицький, Пустомитівський, Самбірський р-ни), а також областей Івано-Франківської (Коломийський р-н), Хмельницької, Рівненської, Тернопільської (Кременецький р-н) тощо. Як бачимо, “Ключъ разумѣнія” на українських землях був книгою досить популярною, зокрема, в Західній Україні. Варто згадати, що закарпатський письменник-полеміст Михайло Андрела серед православних книжок, які були у нього в користуванні, називає в своїх творах і “Ключъ” І. Галятовського⁸.

Щодо вартості книжок зазначимо, що один з примірників “Ключа” 1665 р. було куплено за 30 польських злотих, інший коштував власникові 70. У цілому ж вартість кириличних видань М. Сльозки коливалась в межах від 8 (“Служебник” 1646 р.) до 100 польських злотих (“Євангеліє” 1665 р.)⁹.

Зупинимось детальніше на одному з примірників 3-го видання “Ключа разумѣнія” з фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (Кир. 4954п).

Примірник дефектний. Оправа відсутня. Титульний аркуш пошкоджено, відірвано від блоку. Відсутня передмова автора до Афанасія Желіборського. Від передмови “До священников(ъ) и законников(ъ) и лаиковъ” зберігся лише другий аркуш. Текст збірника не-

повний. Відсутні “Казанье третее...” та “Казанье четвертое на погребѣ...”, “Наука албо способъ зложена Казана”, “Наука другаа” тощо, післямова та звернення до читача (арк. 496–532).

У книзі виявлено три власницькі записи. На першому аркуші основного тексту – запис, зроблений латиною: “Hunc librum dedi ad tempus venerabil. <...> Lavrae (?) quariensi. Ego Petronius Kaminski Nom. Epp.(?) <...>. 1708 die 28 Apriles”.

На арк. 80–90 зберігся запис XVII ст.: “В имѣ ѿца и с(ы?)на и с(в)[а] того д[у]ха сию книгу рекомую Ключ купиль рабъ б[о]жи Мигдаль Петръ С(а?)вичъ и своєа женою на имѣ Настасію за свое сторове и за ѿпущене грѣховъ своих иза преставши(х)ся родичовъ своихъ дали за ню злоты(х) лѣ [30 – Т. Р.] польски(х) придалѣ є д[о] це(р)кве соб[о] (р)ной а(р)хи[с]ирати҃га Михаила до села Ве(р)бажє ѿцу Василию Сазаньскому року 1680”.

На арк. 89 запис, зроблений Вікентієм Худійовичем: “Vicenty Chudiowicz Wojt(?): z Kalnego Dominii Skolskiey Cyrkulu Stryiskego należący: kupił dla użytku Klucz Razuminyia // za kturśn zapłacił 25 zł: W: W: w roku 1814”.

Але на особливу увагу, на нашу думку, заслуговують записи кінця XVII – першої половини XVIII ст., зроблені на арк. 214–223, що є коментарями до тексту “Казанье второе, на Сошествіє с[ва]таго д(у)ха”. Всі коментарі написані тогочасною українською мовою, достатньо чітким скорописом.

Як стає зрозумілим з контексту, невідомий читач робить спробу полемізувати з І. Галятовським щодо походження св. Духа як одного із складових св. Трійці та у його взаємозв'язку зі святими Отцем та Сином. Кожен із записів чітко співвідноситься з текстом “Казаньѹ”. Звернемося безпосередньо до тексту “Ключа разумѣнія” та проілюструємо його рукописними коментарями.

Так, на арк. 213–214 у тексті надруковано: “...три Персоны Б(о)зскїи межы собою рознатъса, властностями своими персональными, ѿца власность єсть родити и испускати, С[ы]на власность єсть родитиса, Д[у]ха с[ва]таго власность єсть испусканымъ быти”. Далі автор продовжує, посилаючись на Константинопольського патріарха Філофея: “Познавають Философове Пренайс[ва]тѣйшую Тр(о)[и]цу през(ъ) с[о]лнце, которое два образы свои выражаетъ. <...> ...такъ Б[о]гъ ѿ[с]ць, в(ъ) єдном(ъ) Б[о]зствѣ своемъ, тогожъ Б[о]зства своего, два образы выразилъ, С[ы]на и Д[у]ха с[ва]таго, с[ы]на родачи, Д[у]ха с[ва]таго испускаючи, бо образы подобны суть тому, чьи суть

образи...". Невідомий читач коментує: "Але и Д[у]хъ свѣати естъ образомъ с[ы]новскимъ, ѡако можешъ читати в(ъ) м[о]л[и]твѣ на Съше(с)твіе с[вѣа]того Д[у]ха Патриархи Филоѡеѡа, то и С[ы]нъ выпускаетъ Д[у]ха, поневашъ и Ѡ[е]цъ(,) же воупущаетъ Д[у]ха(,) образомъ Ѡцевскимъ естъ, а не про инше естъ образомъ Ѡцевскимъ Д[у]хъ с[вѣа]ты(й), ти(л)ко за тѡмъ(,) же выпускаетъ его(,) то теды и не про и(н)ше естъ образомъ с[ы]новскимъ тылко затимъ(,) же С[ы]нъ Д[у]ха с[вѣа]т[о]го выпускаетъ" (арк. 214)¹⁰. Як стає зрозумілим із контексту, автор записів, добре обізнаний з богословською літературою, полемізує з І. Галятівським, посилаючись при цьому на першоджерела.

І. Галятівський виголошує: "С[ы]на родит(ъ) през(ъ) розумъ свой, гды познаваетъ О[те]цъ себе самого, натотъ часъ стаецса Ѡцевскій образъ, Ѡцевское слово оумное, который образъ, албо которое слово, называется с[ы]номъ Б[о]жимъ, Д[у]ха с[вѣа]таго засъ през(ъ) волю свою О[те]цъ испускаетъ, гды себе самого любить О[те]цъ, на той часъ стаецса Ѡцевская любовь, которая называется Д[у]хомъ с[вѣа]тымъ(ъ), и тыми розными способами выникана; рознатъса межы собою, С[ы]нъ и Д[у]хъ с[вѣа]тый, же С[ы]нъ родитса през(ъ) розумъ Ѡцевскій, Д[у]хъ с[вѣа]тый походитъ, през(ъ) волю Ѡцевскую" (арк. 215 зв.). Автор записів йому відповідає: "Небоже Галатовскій(,) не добри есь ѡеологъ(,) бо и С[ы]нъ себе любить, и Ѡца любить, и Ѡецъ С[ы]на любить, зачимъ(,) коли за тымъ Д[у]хъ с(вѣа)ти походитъ ѡ(д) Ѡца же(,) себе любить, то и ѡ(д) С[ы]на походитъ, бо и С[ы]нъ себе и Ѡца любить, зачимъ ѡ(д) обоихъ бытность свою Д[у]хъ с(вѣа)ти маєтъ; бо иначе(,) що и(н)ша любовь, то и(н)шы Д[у]хъ будетъ, що естъ блюзнѣр(с)тво. Але такъ трима(и)(,) коли хочешъ Православнымъ быти; Ѡецъ С[ы]на любить и С[ы]нъ Ѡца, а таа любовь походіаща ѡ(д) обоихъ, ѡако ѡ(д) единого початку, то естъ одно(й) воли Ѡцевско(й) и С[ы]новско(й), внутърне, Постать и бытность свою имаєтъ Д[у]хъ свѣати" (там само). Як бачимо, в той час, коли І. Галятівський розглядає св. Сина і св. Духа як суб'єктів, що "рознатъса межы собою" "розными способами выникана", наш читач, навпаки, послідовно (як побачимо далі) доводить походження Духа святого "ѡ(д) обоихъ", тобто від святих Огця і Сина, "ѡако ѡ(д) единого початку".

Далі за текстом: "Гды чытають ѡеологѡве, и тьи слова, которые находятса, оу Пр(о)р[о]ка Ісаїи: Г[о]с[по]дъ посла ма и Д[у]хъ его. И през(ъ) тоє писмо познавають Прена[и]с[вѣа]тѣйшую Тр(о)[и]цу, бо

тии слова мовить Х[ристо]с с[ы]нъ Б[о]жій, которогѡ послалъ на свѣтъ, дла збавена людзкого; Ѡ[е]цъ и Д[у]хъ с[ва]тый, а ѡако Д[у]хъ с[ва]тый любо с[ы]на посилаеть, еднакъ, с[ы]нъ ѡ Д[у]ха с[ва]таго не родитьса, такъ и с[ы]нъ, любо посилаеть Д[у]ха с[ва]таго..." (арк. 217зв.). У той же час на полях бачимо: "Тое пр[о]р[о]чество Пана Галотов(с)кїи розуміеть, ѡ Х[рис]тѣ ведлугъ чловѣчест[ва] и в(ъ) часѣхъ не ѡ(д) вѣковъ, не ведлугъ Б[о]жества, и (е?)днако ведлугъ Б[о]жества(,) ѡакъ Ѡ[е]цъ, и себе пославъ в[ъ] часѣхъ, ведлугъ воплощенїа. Зачимъ не (...?)ратъ ди(ш?)куруешъ" (там само).

У текстї "Ключа": "Еднакъ Д[у]хъ с[ва]тый ѡ С[ы]на не походит(ъ), бо иншаа естъ речъ посыланье, иншаа похоженье, посыланье естъ в часѣ, до створена, похоженье засъ естъ пре(д) вѣки, пре(д) створен[н]ем(ъ), дла того Д[у]хъ с[ва]тый называется с[ы]новскїи, ведлугъ Ап[о]с[то]ла Павла: Аще хто Д[у]ха не имать, сей нѣсть еговъ. Же Се[ы]нъ посилаеть Д[у]ха с[ва]таго, в(ъ) часѣ до створена. Еше мовитьса Д[у]хъ сыновскїи, дла одного ест[е]с[т]ва Б[о]зского, которое ѡба два мають, не дла того, жебы мѣл(ъ) Д[у]хъ с[ва]тый ѡ С[ы]на походити" (там само). На що, в свою чергу, одержує відповїдъ свого невідомого опонента: "Повежъ мнѣ(,) Пана Галотовскїи, прощо Д[у]хъ свїати зоветьса Д[у]хомъ ѡцевскїимъ? Не про и(н)ше тылко(,) за то(,) ѡжъ ѡ(д) его походитъ, то и за тымъ естъ с[ы]новскїи и Х[рис]товь(,) же ѡ(д) С[ы]на, и ѡ(д) Х[рис]та ведлугъ божества(,) або Персоны ѡ(д) его походитъ. Правда естъ(,) же може(сѣ)а тень вѣршъ Павловъ розумити, ѡакъ свїати Дамаскинъ толмачить, але ты не прикладу(й) свое(,) же ѡ(д) С[ы]на не походитъ, бо то свїати Дамаскинъ не прилавъ" (там само). Отже, практично кожна із цитат, наведених автором "казань", та їх подальше роз'яснення в текстї не залишаються поза увагою його опонента.

У І. Галятовського: "Гды чытають теѡлїогѡве и тии слова, которые мовиль Х[ристо]с до Ап[о]с[то]ловъ: Азъ оумолю О[т]ца, и иногѡ Оутѣшителя дастъ вамъ «...», не мовиль ѡа дамъ вамъ, же Д[у]хъ с[ва]тый ѡ Ѡца самого походитъ, а ѡ С[ы]на не походитъ, бо если бы Д[у]хъ с[ва]тый походилъ ѡ О[т]ца и С[ы]на, мусѣли бысмо признати речъ не слушную, же в(ъ) Б[о]зствѣ два початки найдуютьса, поневажъ початокъ без(ъ) початку: ѡакїй естъ Ѡ[е]цъ, и початокъ ѡ початку, ѡакїй естъ С[ы]нъ, суть два початки, а любо всѣ тры Персоны Б[о]зскїи, суть однимъ початкомъ вшелакого створена" (арк. 218). Невідомий коментатор продовжує свою полемїку з автором "Ключа": "И ту не розумїешъ писмо(,) Пана Галотовскїи; бо

тїи слова: Азъ оумоллю ѿца розуміютьсѧ ведлугъ чловѣчества, которое можетъ Б[о]гу ѿцу молитисѧ, а не ведлугъ Б[о]жества Х[рис]това, бо Б[о]гъ Б[о]говѣ не молитьсѧ, бо ровнїи сугъ, и Б[о]гъ Б[о]говѣ не смиряетсѧ, и не оуничижаetсѧ, а [чловѣчество – Т.Р.] къ Б[о]гу сѧ молить(,) муситьсѧ смиріати, оуни(чи)жити, и кланіати. Неправда, ѡжъ будутъ два початъки Д[у]ха с[вѧ]т[о]го(,) ѡжъ будетъ ѡ(д) ѿца и С[ы]на походити, бо ѿ[е]цъ в[ъ] С[ы]нѣ есть, а С[ы]нѣ в[ъ] ѿцѣ(,) и єдина ихъ есть волѧ(,) черезъ которую выпускають Д[у]ха с[вѧ]таго” (там само). Можемо помітити, що, коментуючи окремі місця тексту “казаня”, наш читач не підходить до цього голослївно. Майже скрізь його власні положення і висновки підкріплено прикладами. Так, у даному фрагменті: порівняння Бога і людства.

Далі за текстом: “Гды чытаю(т) ѿѡліогѡве, и другїи слова, которїи мовиль Х[ристо]с до Ап[о]с[то]лѡвъ: Єгда прїйдець утѣшитель, егоже азъ пошлю вамъ ѿ О[т]ца Д[у]хъ истинный, иже ѿ ѿца исходитъ, «...» мовиль Х[ристо]с, Єгоже азъ пошлю вамъ ѿ О[т]ца, не мовиль пошлю ѿ себе, и знову мовиль Х[ристо]с, Д[у]хъ истинны иже ѿ ѿца исходитъ, не мовиль и ѿ мене исходитъ, же Д[у]хъ с[вѧ]тый ѿ О[т]ца самого тылко походит(ъ), и маєть свою бытность, а ѿ С[ы]на не походитъ, и бытности своей ѿ него не маєть” (арк. 218зв.–219). Водночас на полях читаємо: “Але тежъ не мовить Х[ристо]с, (и?)же ѡ(д) самого або, иже токѣмо ѡ(д) ѿца походитъ. Скаржишъсѧ на Римліанъ(,) же до Символу приклали ѡ(д) С[ы]на, а Символь тылко люде свѣтїи Соборно склали, которїи нужди ради, то єсть дѣла(,) герезїи прикладати могутъ артикулъ вѣры, але ты смієшъ сами(й) Єв[ан]гелїи прикла(с)ти, ѡ(д) самого ѿца”¹¹ (арк. 219). А трохи нижче додає: “Тебе єдного не пови(н)нїи єсмо слухати, коли такъ писмо не расу(д)не толкуєшъ” (там само).

У тексті “Казаня”: “...Гды Х[ристо]с дунуль на Ап[о]с[то]лѡвъ и мовиль имъ Прїймѣте Д[у]хъ с[вѧ]тъ. <...> На той часъ не Персону Д[у]ха с[вѧ]таго далъ Х[ристо]с Ап[о]с[то]лѡмъ, але далъ имъ даръ Д[у]ха с[вѧ]таго, моць ѡпущана и задержана грѣховъ, длѧтого Д[у]хъ с[вѧ]тый, третѧ Персона Б[о]зскаа, ѿ С[ы]на не походитъ” (там само). Децо погоджуючись з І. Галятовським, автор коментарів, проте, продовжує свої роздуми: “Правду повѣдашъ; але ци малъ бы С[ы]нѣ то(й) власти дати дари Д[у]ха с[вѧ]того, коли бы ѡ(д) его не походилъ? Ци дунуль былъ на Ап[о]с[то]ли(,) коли бы не ма(л) тхненїе дѣстве(н)-ное(?) Д[у]ха с[вѧ]т[о]го власность єсть дати дари своїи, а же и С[ы]нѣ ихъ роздаєть, то знати власть в[ъ] нимъ вл[а](д)ичьну в[ъ] нутрѣ

дѣстве(н)ную и(?) бытъности Д[у]ха с[ва]таго. А преца з того можемъ разумити(,) же ѡ(д) С[ы]на походитъ, албовѣмъ далъ знакъ тхненіемъ своимъ Х[ристо]с, же ѡакъ Д[у]хъ матеріальни(,) коли дунуль на ап[о](с)[то]ли(,) исходиль з пречистихъ оустъ его дочесне, такъ ѡ(д) вѣковъ внутрь дихаль(,) дихаетъ і дихати будетъ Д[у]ха с[ва]т[о]го въ вѣкѣ, зачимъ и ѡ(д) его походитъ...” (там само). І далі: “Чему жъ ты, Пана Галотов(с)кій, ту черезъ Д[у]ха, розумієшь самую Персону, а напере(д) того тылько дари? Вѣдишь(,) ѡакъ превротѣне и не розсу(д)не мѣшаєшься” (арк. 219 зв.).

І. Галатовський пише: “...не ѡзнаймилъ зась тыми словами Х[ристо]с, же бы Д[у]хъ с[ва]тый ѡ негѡ мѣлъ походити, бо не мовилъ: ѡ мене, але мовилъ ѡ моемъ, (то естъ Ѡца) прійметъ. През(ъ) тыєжъ слова ѡзнаймилъ Х[ристо]с, же Д[у]хъ с[ва]тый туюжъ, едну науку, мелъ давати людемъ, которую Х[ристо]с давалъ, нѣчогѡ не мѣлъ оучити противногѡ науцѣ и волѣ Х[ристо]вой и Ап[о](с)[то]ль Павелъ самую Персону Ѡцевскую розумѣетъ, мовачи ѡ похоженю Д[у]ха с[ва]тагѡ: Мы же не д[у]хъ міра сего пріахомъ, но Д[у]хъ иже ѡ Б[о]га” (там само). Поряд на полях знаходимо римований коментар з достатньо фамільярним зверненням до І. Галатовського: “Граматики не знаєшь, мо(й) Галотов(с)кій, коли з руского слова не моглъ есь зразумити, быхо в(ъ) Грецкое писмо посмотрити” (там само). Далі уточнює: “Толкуєшь где не треба, хѣба слѣпи не вѣдитъ, о чимъ Ап[о](с)[то]ль мовить, нѣчогѡ о Персонѣ Д[у]ха, але о дарехъ, бо Д[у]хъ свѣати(,) що в(ъ) насъ перебуваєтъ, не въплощаеться в(ъ) насъ(,) але дарами его и бл[а]г[о](д)[а]тию божією пріимуємо(,) і въ насъ перебуваєтъ” (там само). Автор записів не просто коментує текст “Ключа разумѣнія”, а фактично дискутує з І. Галатовським на сторінках книги, постійно звертаючись при цьому до нього безпосередньо.

У І. Галатовського: “А если кто мовить: же с[ы]нъ з(ъ) О[т]цемъ єдино Б[о]з(с)тво маєтъ, зачимъ(ъ) суть и с[ы]новская Персона розумѣеться и ѡ С[ы]на Д[у]хъ с[ва]тый походитъ. Мы тежъ мовимо; же и Д[у]хъ с[ва]тый єдино Б[о]з(с)тво з(ъ) О[т]цемъ(ъ) маєтъ, зачимъ и Д[у]ха с[ва]тагѡ Персона тутъ розумѣется, и ѡ себе самогѡ Д[у]хъ с[ва]тый походитъ, але ѡакъ то, такъ и то, доводъ непристойный” (арк. 219зв.–220). На полях читаємо достатньо категоричний висновок щодо цього твердження: “А преца Ко(н)секве(н)цію не добро чинишь(,) бо жа(д)на Персона ѡ(д) себе само(й) не походитъ” (арк. 220).

Далі за текстом казання: “През(ъ) тоє писмо, познавають в(ъ) Б[о]зѣ три Персоны розныи, поневажъ на розныхъ мѣстцахъ и в(ъ)

розномъ кштал(ъ)тѣ показалися, з(ъ) тых(ъ) же словъ познати можемо, же Д[у]хъ с[ва]тый ѿ Ѡца самого походить, ѿ С[ы]на не походить, тылко на с[ы]нѣ ѿпочиваетъ, поневажъ з(ъ) н[е]ба, ѿ Ѡца зыйшолъ Д[у]хъ с[ва]тый на с[ы]на, гды с[ы]нъ Б[о]жій кр[е](с)тил(ъ)ся в(ъ) рѣцѣ Іорданской, ведлугъ Єв[ан](г)[е]листы Матѳеѡ...” (там само). На полях знаходимо відповідь: “Не прикладу(й) ѡ(д) Самого, бо то не есть в(ъ) Єв[ан](г)[е]лії. А слѣпи(,) ци не знаєшъ, ѡжъ на Іорданѣ Д[у]хъ свѣати дарами своими не на Б[о]жество Х[рис]товомъ(,) але на чловѣчество ѡ(д)почнулъ; бо Б[о]жество не потребуєть даровъ под-верховнихъ(,) походѣщихъ ѡ(д) и(н)наго. Вшакъ не Б[о]жество, але чловѣчество кр[е](с)тилося. А не знаєшъ(,) ѡжъ двоѣкое есть Д[у]ха свѣатого ѡ(д)почиваніє, вѣкуистое внутрь Б[о]жества(,) и такъ походѣщъ Д[у]хъ свѣати ѡ(д) Ѡца и С[ы]на, в(ъ) нихъ ѡ(д)почиваетъ, о чимъ приточе(н)ное писмо нѣчь не мовить. Другое ѡ(д)почиваніє есть дочесное(?) дарами своими на С[ы]нѣ ведлугъ чловѣчества; а ты(,) Пане Галотов(с)кій, прикладуєшъ до вѣчного не по правдѣ, бо не розумієшъ. Чорнаѡ твоѡѡ теологіѡ” (там само).

Цитуючи пророка Ісайю, І. Галатовський продовжує цю тему. Разом з тим на полях бачимо коментар з цього приводу: “Все то о чловѣчество розуміється и о дарах Д[у]ха с[ва]т[о]го(,) нѣчь ту немаєшъ о похож(д)еніу Д[у]ха с[ва]т[о]го “(д) С[ы]на” (арк. 220 зв.).

У тексті читаємо: “Иншаѡ засъ речъ есть похоженіє, иншаѡ ѿпочиваніє, похоженіє есть дѣйство, ѿпочиваніє есть престаніє дѣйства. И през(ъ) тоє ѿпочиваніє и пребываніє Д[у]ха с[ва]таго на с[ы]нѣ, значитьсѡ, же Д[у]хъ с[ва]тый єдиносущный есть С[ы]нови, ѡѡ С[ы]нъ О[т]цєви и О[т]цѣ с[ы]нови єдиносущный есть, для того мовил(ъ) Х[ристо]с: Азъ въ Ѡци и Ѡецъ въ мнѣ есть” (там само). На що невідомий автор відповідає: “Самъ сѡ признаєшъ, же ѡ(д)почиваніє есть престаніє дѣйства; добрѣ. зачимъ(,) коли Д[у]хъ свѣати на С[ы]нѣ ѡ(д)почиваетъ(,) то Д[у]хъ свѣати не дѣйствуетъ, що жъ ту вводишъ, же С[ы]нъ дѣйствуетъ? Дурное говоришъ, бо С[ы]нъ на Д[у]сѣ не ѿпочиваетъ. зачимъ єму дѣйстве(н)наго дыханіѡ ѡ(д)ніати не можєшъ, през то(,) ѡжъ Д[у]хъ С[ва]тїи на С[ы]нѣ ѡ(д)почиваетъ. слѣпи теологу. Вшакъ вѣдишъ: С[ы]нъ въ Ѡцѣ, а Ѡ[е]цъ въ С[ы]нѣ, ѡѡ можєшъ внутрєое дѣйство обоихъ ралѣчати? абы єденъ дихалъ Д[у]ха(,) а други нѣтъ?” (там само). Розглядаючи та коментуючи таким чином проповідь письменника, читач послідовно зупиняється на окремих фрагментах тексту, по черзі обґрунтовуючи свої положення.

І. Галатовський пише: “Гды чытают(ъ) теологѡве тыи слова,

которои ѱалмиста мови(т) до Х[рист]а: Помаза та Б[ож]е Б[о]гъ твой елеѡмъ радости. то естъ; Д[у]хомъ с[ва]тымъ, и презъ тоє писмо Пренас[ва]тѣйшую Тр(о)[и]цу познавають, и похоженъ Д[у]ха с[ва]таго ѱ[и]ца самого, не ѱ[и]на, поневажъ ѱ[и]цъ даєть С[ы]нови Д[у]ха с[ва]таго, которым егѡ помазуєть..." (арк. 220зв.–221). Відносно цих слів автор коментарів продовжує полемізувати: "Все то о Х[рис]тѣ ведлугъ чловѣчества Х[рис]та. не ведлуг Божества, бо Б[о]гъ ѱ[и]цъ не помазалъ С[ы]на своего ѡ(д) вѣковъ Д[у]хомъ свѣатимъ, бо тенъ естъ в(ъ) ѱ[и]цѣ и въ С[ы]нѣ ѡ(д) вѣковъ, бо иначе и ѱ[и]цъ себе помазалъ Д[у]хомъ радости(,) то естъ Д[у]хомъ свѣатимъ(,) а же его С[ы]номъ називаєть(ся) ведлугъ чловѣчества, вшакъ и кажди побожни Х[рис]тіанинъ естъ С[ы]номъ Б[о]жимъ, и даєть ему Б[о]гъ вшелякѣи дари, пр[о]р[о]ковати, діаволовъ изганіати, недугѣи изцилати, чуда показовати божею силою(,) ѡко Ап[о]ст[ол]ове чинили. а ту нѣчого немаєть о похож[д]єнію вѣкуистого Д[у]ха С[ва]таго ѡ(д) ѱ[и]ца або С[ы]на. Правда(,) же Б[о]жество и Тро(и)ца свѣатаѡ выражаєтьсѡ, але не похождение. А же Галотов(с)кій прикладаєть то писмо до того(,) же не походитъ ѡ(д) С[ы]на, фалшиве розумієєть, ѡко вѣдишъ чителнику" (арк. 221). І знову наш читач вдаєтьсѡ до порівняння Божества та людства. Цікаво, що він чітко розмежовує Христоса-Божество і Христоса-людину. Але в той же час не забуває наголосити, що "кажди побожни Х[рис]тіанинъ естъ С[ы]номъ Б[о]жимъ". В останньому коментарі автор вперше звертаєтьсѡ до читачів "Ключа разумѣнія", згадуючи про І. Галатовського в третій особі. І вже після закінчення тексту "казання" автор робить свої висновки, даючи характеристику письменникові, називаючи його нерозумним, нетямущим теологом, хоча і не применшує значення його праці: "Добре єсь оученилъ Панє Галотов(с)кій(,) жєсь то казаніє поправиль оу второзда(н)нихъ, где хочъ да що не росу(д)но споминаєшъ, але прецѡ не такъ оупорно, з того сужу тѡ фалшивимъ оучителемъ и не ростропѣнимъ¹² теологом(,) зачимъ не треба тобѣ вѣровати в(ъ) тѡмъ казаню за похождение Д[у]ха С[ва]таго ѡ(д) Самого ѱ[и]ца(,) а не п С[ы]на" (арк. 223 зв.).

Нерідко на полях стародруків зустрічаються записи і побутового характеру. Так, перед початком тексту "Казаньє на с[ва]того Архієрєѡ Ніколаѡ" знаходимо запис, зроблений тією ж рукою, що і попередні коментарі: "Покощовати Пюра, ци буде(т) доброє(.) Муси(т) биті" (арк. 360 зв.). Поряд з попередніми записами останній виглядає навіть дещо курйозно.

Як уже зазначалося, всі коментарі написані тогочасною українською мовою. Коротко зупинимось на особливостях мови рукописних коментарів:

- літера Ѣ, в основному, позначає звук і, але в деяких випадках на місці Ѣ бачимо літеру і (и, ї) (розумієть, розумити, посмотрити, смієш()). У той же час літера Ѣ зустрічається, хоча і досить рідко, на позначення звука є (добрѣ);

- втрата голосного і на початку слова в дієслові *мати* (маєть, малъ); але в деяких випадках бачимо *имаєть*;

- перехід літери л у в (приклавъ, пославъ), але в той же час зустрічаємо в тексті і *далъ, походилъ*;

- у більшості випадків вживається літера и замість ы (не добри, православнимъ, дати дари, биті, дихаті будеъ, побожни);

- в основному використовується літера Ѡ (Ѡко, таѠ, волѠ, зовєтьсѠ), але іноді пишеться іа (кланіати, сміріати, свіатіи, походіащъ); літера А не використовується взагалі;

- іноді бачимо ь в кінці дієслова (будуть);

- характерною особливістю мови коментарів є вживання прийменника Ѡ(д) замість форми Ѡ, що характерно саме для живої української мови (ы(д) вѣковъ, ы(д) с[ы]на, ы(д) его); в деяких випадках це явище поширюється і на префікси (ы(д)ніати, ы(д)почивает);

- частку сѧ, як правило, бачимо в постпозиції (виражаєтьсѧ, зовєтьсѧ, розуміютьсѧ, молитисѧ, смиряєтьсѧ); в той же час зустрічаємо в тексті, хоча і рідко, препозицію частки сѠ (сѧ молить, сѧ признавашъ);

- написання частки ци замість чи (ци малъ бы; ци дунуль былъ...; ци буде(т)).

Що стосується лексики досліджуваного тексту, можемо побачити в ній досить велику кількість польських слів (блюзнѣрство, роетропѣнимъ, ведлугъ, герезіи, дочесне, поневащъ, тылко, повежъ (в значенні “повідай”), албовѣмъ, векуистое, вшакъ, вшелѧкїи). Зустрічаються в тексті і латинізми (консеквенція, ди(ш?)куровати (від лат. Dis – ситго – розповідати, викладати) тощо.

Звернемося також до синтаксису коментарів. Автор, в основному, використовує складні синтаксичні конструкції. Як правило, це – складнопідрядні речення. Дуже часто бачимо декілька підрядних в одному реченні. Щодо типів підрядних речень, зазначимо, що в тексті зустрічаються підрядні *додаткові* (сполучники *же, жесь, иже, Ѡжъ, о чимъ*); *означальні* (сполучники *которое, що*); *порівняльні* (сполучник

яко); *причини* (сполучники *поневашиъ, бо, ѡжъ, албовѣмъ, зачимъ*); *умовні* (сполучники *коли, коли бы*); *часу* (сполучник *коли*).

На жаль, автор коментарів не залишив ніяких відомостей про себе. Але, аналізуючи його записи, ми можемо спробувати відтворити узагальнений образ цієї особи. Як бачимо, наш читач виявляє себе людиною освіченою, обізнаною з тогочасною філософією, богословськими працями, вільно орієнтується в першоджерелах (звертається до творів Константинопольського патріарха Філофея, Іоанна Дамаскіна, апостола Павла, пророка Ісайї, євангельських текстів). Він здатний аналізувати текст і обґрунтовувати свої думки і висновки за допомогою прикладів, взятих з повсякденного життя.

Стосовно мови та стилю коментарів можна зробити висновок, що їх автор добре володів сучасною йому українською мовою. Знав він також грецьку, латинську та польську мови. Безперечно, був він знайомий і з основами гомілетики. Виявлені нами коментарі створені, фактично, згідно із вказівками, викладеними І. Галятівським в “Наукѣ албо способѣ зложена Казана” – першого вітчизняного трактату з гомілетики: “...даю тобѣ такую раду: чытай Книги и що хорошее вычитаешъ, нотуй собѣ, и до своего Казана апплѣкуй...” (арк. 531 зв.).

Судячи з того, що один із коментарів у тексті римований, скоріше за все, невідомий читач був обізнаний з тогочасною віршованою системою, і сам, можливо, писав вірші.

Цілком імовірно, що освіту він міг здобути в Києво-Могилянській колегії або навіть бути одним із її викладачів, тобто належати до оточення Іоаникія Галятівського.

Отже, записи на полях стародруків дають змогу створити уявлення не лише про соціальний статус їх власників, встановити межі розповсюдження книжок та простежити рівень цін на них, але допомагають відтворити образ тогочасного українського читача в цілому.

¹ Відомості про кількість видань подано за каталогом: *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981. – Кн. 1: 1574–1700. При цьому враховувалися стародруки, описані на підставі бібліографічних джерел, та ті, про видання яких відомо лише з архівних документів або з інших надійних джерел. (Див.: *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва. – С. 22).

² *Исаевич Я.Д.* Типография Михаила Слезки и ее роль в межславянских культурных связях // *Федоровские чтения*, 1973 : Сб. науч. тр. – М., 1976. – С. 53.

³ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.) : Зб. документів. – К., 1975. – С. 237–238.

⁴ *Чепига И.П.* Творчество Иоанникия Галятовского, украинского писателя второй пол. XVII в. : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1965. – С. 3.

⁵ Там само. – С. 2.

⁶ “Ключ розуміння” Іоанникія Галятовського – видатна пам’ятка української мови XVII ст. // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К., 1985. – С. 7–8.

⁷ Галятовський І. Ключ разумѣнїѹ. – Л.: Друк. М. Сльозки, 1665. – Тит. арк.

⁸ *Микитась В.Л.* Українська література у боротьбі проти унії : Дослідження. – К., 1984. – С. 114.

⁹ Докладніше ці питання нами було розглянуто в дисертаційній роботі: *Росовецкая Т.Н.* Книгоиздательская и просветительская деятельность Памва Беринды и Михаила Слезки (Формирование идейно-эстетического своеобразия украинской старопечатной книги I пол. XVII в.) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1988.

¹⁰ Наводимо повний текст. Виносні літери подаються в круглих дужках, скорочення під титлами – в квадратних. Реконструкція розділових знаків у коментарях (подано в круглих дужках) наша – *Т. Р.* Надалі посилання подаються в тексті.

¹¹ Підкреслено автором коментарів.

¹² Ніерозтропни (польськ.) – нерозумний, нетямущий.

І. В. Савченко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**БЕЛЯЄВСЬКЕ ВИДАННЯ “ШЕХЕРЕЗАДИ”
М. А. РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА**

У Відділі формування музичного фонду Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ) виявлене видання з рукописними позначками Миколи Андрійовича Римського-Корсакова. Автограф Римського-Корсакова знайдений у партитурі симфонічної сюїти “Шехерезада”. Цей найліричніший з творів композитора і дотепер є одним з популярних у скарбниці світової симфонічної музики. Цікавий факт визнання його “східності” – навіть у Єгипті, де існує багаторічна традиція: щовечора по радіо читають по одній казці з “Тисяча й однієї ночі”, це читання супроводжується музикою М.А. Римського-Корсакова¹. Завдяки своїй мальовничості сюїта, залишаючись одним із “обаятельнейших сказаний о Востоке в русской музыке”², неодноразово слугувала основою для хореографічних композицій. Як балетний твір “Шехерезада” вперше була поставлена в спектаклях “Російського сезону” в Парижі в театрі Grande Opera, потім у 1912 р. у Лондоні в театрі Covent Garden у спектаклях російського балету та у 1923 р. в Москві в Державному Академічному Большому театрі. У Києві на сцені Оперного театру “Шехерезада” як балетний твір вперше була виконана в сезоні 1945/46 р., а перша постановка була здійснена в евакуації, в Іркутську, у сезоні 1942/43 р.³ 9 червня 2001 р. у Києві відбулася прем'єра нової постановки балету “Шехерезада” на музику симфонічної сюїти Римського-Корсакова. У процесі добору різних видань симфонічної сюїти для цієї постановки “Шехерезади” співробітниками Національної бібліотеки України навесні 2001 р. і був виявлений автограф М.А. Римського-Корсакова.

Сюїта “Шехерезада” видана в Лейпцигу М.П. Беляєвим.

Бібліографічний опис видання: *Scheheresade: d'après “Mille et une*

nuits": *Suite Symphonique: pour Orchestre: Op. 35 / par N. Rimsky-Korsakow. - Partition. - Leipzig; St. Petersbourg: M. P. Belaieff; A. Buttner, [1889] (Stich und Druck der Roder'schen Officin in Leipzig; Inst. lith. de C. G. Roder, Leipzig.). - 227 с. ; 26 см. - Н. д. 178.*

Партитура без видавничої обкладинки, але у твердій оправі, зроблений пізніше. Титульний аркуш барвистий, прикрашений багатим східним орнаментом у червоно-синьо-зелено-золотих тонах. У його верхній частині присвята: *A M[onsieur]r Wladimir Stasoff*, перед вихідними даними: *Propriété de l'Editeur pour tous Pays*. Під номером опусу – видавничий перелік видів видань "Шехерезади": *Partition; Parties d'orchestre; Viol. I, II, Vla. , Vclle. , Basse; Réduction pour piano à 4 m. par l'auteur*. (Видавничі номери 178-180).

На звороті титульного аркуша російською і французькою мовами викладено програму "Шехерезади", вона така: *"Султан Шахриар, убежденный в коварстве и неверности женщин, дал зарок казнить каждую из своих жен после первой ночи; но султанша Шехерезада спасла свою жизнь тем, что сумела занять его сказками, рассказывая их ему в продолжении 1001 ночи, так что, побуждаемый любопытством, Шахриар постоянно откладывал ее казнь и наконец совершенно оставил свое намерение. Много чудес рассказала ему Шехерезада, приводя стихи поэтов и слова песен, вплетая сказку в сказку, и рассказ в рассказ.*

I. Море и Синдбадов корабль.

II. Рассказ Календера-царевича.

III. Царевич и Царевна.

IV. Багдадский праздник. Море. Корабль разбивается о скалу с медным всадником. Заключение".

Назви всіх чотирьох частин сюїти в Програмі перекреслені чорним чорнилом. Під перекресленими частинами в російському варіанті Програми написано: "Вычеркнуто автором. Н. Р.-Корсаков", а у французькому варіанті написано: "Тоже".

Історія створення "Шехерезади" відома. У листах композитора, а також у його книзі "Летопись моей музыкальной жизни"⁴ неодноразово зустрічаються згадки про цей твір. Задум сюїти виник у М. А. Римського-Корсакова на початку 1888 р. У "Летописи..." композитор пише: *"В середине зимы, среди работ над «Кн. Игорем» и прочим у меня возникла мысль об оркестровой пьесе на сюжет некоторых эпизодов из «Шехерезады», а также об увертюре на темы из Обихода. С таковыми намерениями и соответствующими*

им музыкальными набросками я и переехал с наступлением лета на дачу”⁵. Докладніше процес роботи над “Шехерезадою”, формування ідеї програми твору простежуються при аналізі листів Миколи Андрійовича до О.К. Глазунова: “Водворившись здесь, я задумал выполнить во что бы то ни стало затеянную давно оркестровую сюиту на 1001 ночь”. Далі в листі від 25 червня 1888 р. Римський-Корсаков пише: “Вчера я совершенно покончил всю сюиту в 4 частях в виде начерно и сокращенно написанной оркестровой партитуры (карандашом). Сюита будет называться “Шехерезада”; особой программы не будет, 1 часть – “Prélude” (E dur), начальные аккорды которой Вам известны, II – “Рассказ” (h moll); III – “Rêverie” (G dur) и IV – “Восточный праздник”, пляска, словом, род багдадского карнавала (!) (e moll – E dur)”⁵. У наступному листі до Глазунова, написаному на початку липня 1888 року, Римський-Корсаков пише про продовження роботи над “Шехерезадою” і зазначає: “Думаю все-таки предпослать маленькую программу, хотя весьма общую”⁶.

У автографі партитури, що зберігається в Російській національній бібліотеці (колишня Публічна бібліотека) у Санкт-Петербурзі, є вказівки Римського-Корсакова на точну дату створення сюїти: “Сочинение начато 1-го июня и окончено 29 июля. Р.-К.”. На титульному аркуші автографа перераховані такі назви частин: *I Prélude, II Ballade, III Nocturne, IV Finale et Postludium*. Вони також перекреслені, як і вся наступна сторінка з програмою сюїти. Програма, викладена в автографі партитури, відрізняється від програми сюїти, надрукованої в беляєвському виданні⁷.

Докладно ідея твору і причини, з яких Римський-Корсаков викреслив надалі назви частин з Програми (і з наявного в нас видання зокрема), пояснені самим автором у “Літопису мого музичного життя”: “Программою, которою я руководствовался при сочинении “Шехерезады”, были отдельные, не связанные друг с другом эпизоды и картины из “Тысячи и одной ночи”, разбросанные по всем четырем частям сюиты [...]. Напрасно ищут в сюите моей лейт-мотивов, крепко связанных всегда с одними и теми же поэтическими идеями и представлениями. Напротив, в большинстве случаев, все эти кажущиеся лейт-мотивы ни что иное, как чисто музыкальный материал, или данные мотивы для симфонической разработки.” І далі композитор зазначає: “Первоначально я имел даже намерение назвать I часть “Шехерезады” – Prélude, II – Ballade, III – Adagio и IV – Finale;

Титульний аркуш першого видання "Шехерезади"
М.А. Римського-Корсакова

но по совету Лядова и других не сделал этого. Нежелательное для меня искание слишком определенной программы в сочинении моем заставило меня впоследствии, при новом издании, уничтожить даже и те намеки на нее [підкреслення наше – І. С.], каковые имелись в названиях перед каждой частью как-то: Море, Синдбадов корабль, рассказ Календера и проч. При сочинении "Шехерезады" указаниями этими я хотел лишь немного направить фантазию слушателя на ту дорогу, по которой шла моя собственная фантазия, предоста-

Программа.

Султан Шахриар, убежденный в коварстве и неверности женщин, дал зарок казнить каждую из своих жён после первой ночи; но султанша Шехеразада спасла свою жизнь тем, что сумела занять его сказками, рассказывая им ему в продолжение 1001 ночи, так что, побуждаемый любопытством, Шахриар постоянно откладывал её казнь и наконец совершенно оставил своё намерение. Много чудес рассказала ему Шехеразада, приводя стихи поэтов и слова пьесы, вплетая сказку в сказку, и рассказ в рассказ.

~~I. Море и Синдбадов корабль.~~

~~II. Рассказ Календера — царевича.~~

~~III. Царевич и Царевна.~~

~~IV. Багдадский праздник. Море. Корабль разбивается о скалы — мёртвый всадник. Заключение.~~

М.А. Римский-Корсаков

Programme.

Le sultan Schahriar, persuadé de la fausseté et de l'infidélité des femmes, avait juré de faire donner la mort à chacune des ses femmes, après la première nuit. Mais la sultane Schéhérazade sauva sa vie en l'intéressant aux contes qu'elle lui raconta pendant la durée de 1001 nuits. Pressé par la curiosité, le sultan remettait d'un jour à l'autre le supplice de sa femme, et finit par renoncer complètement à sa résolution sanguinaire.

Bien des merveilles furent racontées à Schahriar par la sultane Schéhérazade. Pour ses récits, la sultane empruntait, aux poètes — leurs vers, aux chansons populaires — leurs paroles, et elle intercalait les récits et les aventures les uns dans les autres.

~~I. La mer et le vaisseau de Sindbad.~~

~~II. Le récit du Prince Kalender.~~

~~III. Le jeune prince et la jeune princesse.~~

~~IV. Fête à Bagdad. La mer. Le vaisseau se brise contre un rocher surmonté d'un guerrier d'airain. Conclusion.~~

Програма "Шехерезади" з автографом М.А. Римського-Корсакова
(на звороті титульного аркуша)

вив представлення більш докладних і частинних воле і настрою кожного. Мені хотілось тільки, щоб слухач, якщо йому подобається моя п'єса як симфонічна музика, винос би враження, що це несомненно східне оповідання про яких-то численних і різноманітних казкових чудесах, а не просто чотири п'єси, іграві підряд і написані на загальній для всіх чотирьох частин темі⁹.

Отже, знайдений у музичному відділі примірник є саме першим виданням симфонічної сюїти. Він не датований, але відомо, що вперше

партитура “Шехерезади” і авторське перекладення її для фортепіано в чотири руки були опубліковані видавництвом М.П. Беляєва в 1889 р.¹⁰

Значна частина творів М.А. Римського-Корсакова вперше була опублікована видавництвом М.П. Беляєва. Причому прийнято було публікувати різні види видань творів. Для опер і симфонічних творів це партитури, оркестрові голоси, окремі видання оркестрових партій провідних інструментів, різні перекладення для фортепіано¹¹.

Найдієвішим учасником усієї видавничої справи Беляєва був М.А. Римський-Корсаков. Він вів листування з нотодрукарнею, в якому приділяв увагу технічним особливостям друкування, гравірування та якості видань. Витрачав велику кількість часу на добір творів, коригування не лише своїх, але й чужих творів, вів листування з авторами, домагаючись граничної наочності рукописів, що готувалися до друку. У бібліотеці Московської консерваторії зберігається листування М.А. Римського-Корсакова і М.П. Беляєва, загалом 57 документів, більшість листів є суто ділового характеру і стосуються подробиць видавничої справи фірми М.П. Беляєва¹².

Видавнича фірма М.П. Беляєва була заснована в Лейпцигу 20 червня (2 липня) 1885 р. Плідна діяльність видавництва, основною метою якої було видання музичних творів російських композиторів, тривала понад 30 років. Засновник фірми Митрофан Петрович Беляєв (1836–1903), багатий лісопромисловець, меценат, музичний діяч, нотовидавець. Заснував видавництво за кордоном з кількох причин: Лейпциг був світовим книго-, нотовидавничим і торговим центром. Крім того, між Росією і зарубіжними країнами не існувало літературно-художньої конвенції, тому авторські права російських композиторів не охоронялися в Західній Європі й Америці. Марка ж німецької видавничої фірми в сполученні з російською забезпечувала право авторської власності як у Росії, так і за кордоном, що й обумовлено в нашому виданні на титульному аркуші перед вихідними даними: *Propriété de l'Editeur pour tous Pays*.

Поліграфічною базою видавництва була нотодрукарня Редера. Будучи однією з кращих у світі, нотодрукарня славилася прекрасними діловими якостями: професіоналізмом, чіткістю і сумлінністю в роботі з клієнтами, акуратністю, добірністю нотних знаків, дешевиною видань. Беляєвські видання, що зберігаються в НБУВ, відмінно збереглися завдяки фірмовому редерівському паперу. Нотні видання надруковані на папері з водяними знаками *C G R * 5* або *11*. Партитура “Шехерезади” з автографом М.А. Римського-Корсакова

надрукована на папері з водяними знаками С G R * 11. Видання вирізняють високохудожнє оформлення, відмінне гравірування, високоякісний друк. Керівником Лейпцизької контори був Франц Шефер, який опікувався усією технічною цариною видавничої справи. Продажем видань займалися фірма Кістера, а в Росії – фірми Бітнера і Юргенсона. Керівництво видавництвом, вирішення фінансових, організаційних і творчих завдань здійснювалося з Петербурга М.П. Беляєвим і «Музичним комітетом», головою якого був М.А. Римський-Корсаков, а членами – О.К. Глазунов і А.К. Лядов.

Діяльність М.П. Беляєва і заснованих ним музичних закладів мала художньо-просвітницький характер і відіграла неабияку роль у справі розвитку російської музичної культури. У будинку М.П. Беляєва у 80–90-і роки XIX ст. на музичних вечорах – “Беляєвських п’ятницях” – збиралися петербурзькі композитори, музиканти-виконавці. Був організований “Беляєвський гурток”, до якого входили М.А. Римський-Корсаков, О.К. Глазунов, А.К. Лядов, Ф.М. і С.М. Блуменфельди, М.М. Черепнін, Я. Вітол, М.О. Соколов. На вечорах збиралося іноді близько 70 осіб, постійним відвідувачем був В.В. Стасов; бували московські композитори: Скрибін, Чайковський, Танєєв. На кошти М.П. Беляєва були засновані “Глінкінські премії”, які щорічно присуджувалися російським музикантам за значний внесок у розвиток музичної культури, організовані конкурси на кращий твір камерного жанру, концерти “Російські квартетні вечори”. У 1885–1886 рр. Беляєвим була заснована концертна організація “Російські симфонічні концерти” – музично-пропагандистський, просвітницький заклад, діяльність якого тривала аж до 1918 р. Видавничий оркестровий каталог М.П. Беляєва практично відображає репертуар “Російських симфонічних концертів”¹³. Художнє керівництво здійснювали М.П. Беляєв, М.А. Римський-Корсаков, А.К. Лядов і О.К. Глазунов. Постійним диригентом упродовж багатьох років був М.А. Римський-Корсаков.

Надзвичайним актом самозречення була робота Римського-Корсакова по підготовці до друку посмертних творів композиторів, з якими його пов’язувала тісна дружба – О.С. Даргомижського, М.П. Мусоргського й О.П. Бородіна.

Важко переоцінити значення музичної спадщини М.А. Римського-Корсакова в історії музики. Він – автор 15 опер (12 великих і 3 одноактних), великих симфонічних творів, духовних творів, камерно-інструментальних і вокальних ансамблів, хорів, творів для окре-

мих інструментів і для інструментів з оркестром, романсів. Римський-Корсаков – новатор гармонії, майстер інструментування. Створені ним теоретичні праці “Підручник гармонії” та “Основи оркестрування” є одними з кращих посібників і до сьогодні. Микола Андрійович є засновником композиторської школи. За час багаторічної педагогічної діяльності він виховав понад 200 композиторів і музичних діячів, зокрема й українських. Серед них Ф.С. Акименко, Ф.М. і С.М. Блуменфельди, М.В. Лисенко, С.С. Прокоф'єв, І.Ф. Стравінський і багато інших.

Просвітницька і видавнича діяльність М.А. Римського-Корсакова і М.П. Беляєва є актом високого служіння на благо музичної культури, а зразки цієї діяльності, втілені у виданнях, – об'єктом вивчення, моральним і професійним орієнтиром для музикантів усіх часів.

¹ Відомості взято зі статті про М.А. Римського-Корсакова в комп'ютерній версії “Шедеври музики” // *Энциклопедия “Кирилл и Мефодий”*, 1997.

² *Асафьев Б.В.* Николай Андреевич Римский-Корсаков. – М.; Л., 1944. – С. 14

³ *Стефанович М. П.* Київський театр опери та балету : Іст. нарис. – К., 1961. – С. 203, 204.

⁴ *Римский-Корсаков Н.А.* Летопись моей музыкальной жизни, 1844–1906. – 2-е изд., испр. и доп.. – СПб., 1910. – 354, V с.

⁵ Там же. – С. 239.

⁶ *Глазунов.* Исследования. Материалы. Публикации. Письма. – Л., 1960. – Т. 2. – С. 170.

⁷ Там же. – С. 172.

⁸ *Римский-Корсаков Н.А.* Полное собрание сочинений. – М., 1956. – Т. 22. – С. X – XI.

⁹ *Римский-Корсаков Н.А.* Летопись моей музыкальной жизни. – СПб., 1910. – С. 239–241.

¹⁰ *Римский-Корсаков А.Н.* Н.А. Римский-Корсаков. Жизнь и творчество. – М., 1936. – Вып. 3. – С. 61; Страницы жизни Н.А. Римского-Корсакова. Летопись жизни и творчества. / Авт.-сост. А.А. Орлова, В.Н. Римский-Корсаков. – Л., 1971. – Вып. 2. – С. 283.

¹¹ Видавництвом Беляєва були випущені наступні переклади “Шехерезади”: а) *Rédaction pour piano 2 m. par Paul Gilson.* Вид., номер 2214; б) *Transcription pour 2 pianos à 4 m par G. Humbert.* Изд. номер 3062; в) *Réduction pour piano à 4 m. par l'auteur.* Изд. номер 180.

¹² Из переписки Н.А. Римского-Корсакова и М.П. Беляева / Г. Ванькович // *Сов. музыка.* – 1933. – № 5. – С. 126–128.

¹³ *Трайнин. М.П.* Беляев и его кружок. – Л., 1975. – С. 21.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ (КРАЄЗНАВСТВО, ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ)

С. М. Мищук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

РЕГІОНАЛЬНЕ НАУКОВЕ КРАЄЗНАВСТВО УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ, ВОЛИНСЬКИЙ МУЗЕЙ У ЖИТОМИРІ, ВОЛИНСЬКЕ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО, ВОЛИНСЬКИЙ ОКРАРХІВ)

Період кінця ХІХ та початку ХХ ст. в Україні характеризувався значною активізацією процесів формування національного відродження: виникали і розвивалися різноманітні культурно-просвітницькі та етнографічні установи. Перші паростки народознавчого руху сформувалися ще на початку ХІХ ст. у таких великих містах, як Київ, Харків, Полтава, Одеса, Чернігів, Ніжин¹. Як правило, науково-просвітницькі осередки створювалися при вищих навчальних закладах (наприклад, при Київському та Харківському університетах тощо), які мали високопрофесійні кадри та могли через видавничу діяльність популяризувати власні здобутки.

Наприкінці ХІХ ст. основний центр народознавчих студій об'єктивно (через Ємський указ 1876 р.) перемістився з Наддніпрянської України до західноукраїнських земель, зокрема, до Львова, де було створено Наукове товариство імені Шевченка.

Поряд з науковими товариствами, численними спілками та гуртками започатковують свою діяльність художньо-промислові, етнографічні та церковно-археологічні музеї. Це й Музей старожитностей В.В. Тарновського у Чернігові, і Київський промислово-мистецький музей, і Катеринославський музей імені О. Поля, і Львівський міський промисловий музей, і Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії.

Перші ознаки зародження краєзнавчого та культурно-просвітницького руху на Волині проявилися у 60-х роках XIX ст., що виразилося у створенні аматорських гуртків, які мали на меті вивчення історії, етнографії та духовної культури свого краю. Активними членами таких об'єднань були геолог Г. Оссовський, археолог С. Гамченко, письменниця та поетеса О. Пчілка, геологи М. Міклухо-Маклай та О. Карпінський, які трохи згодом відіграли визначну роль у створенні таких важливих для дослідження краєзнавства Волині установ, як Волинське церковно-археологічне товариство (1894)², Товариство дослідників Волині (1900)³ та Волинський музей у Житомирі.

Волинське церковно-археологічне товариство мало на меті вивчення старожитностей та історії релігії, а також збирання пам'яток культури.

На першому засіданні Товариства дослідників Волині, що відбулося 2 грудня 1900 р., було затверджено статут, за якими передбачалося створення природничої, етнографічної та історичної секцій, та обрано раду. При Товаристві мали також функціонувати бібліотека, музей та архів⁴. У проєкті згаданого статуту відзначалося, що для здійснення розвідок історико-краєзнавчого характеру доцільним вважалося “збирати колекції з різних галузей знань для Волинського музею, котрий має бути відкритим для публіки”. Отже, вже власне ідея формування музейного зібрання Волині від самого початку мала культурно-просвітницький характер і ставила завдання популяризації історії та того дня регіону.

Іншим пріоритетним напрямом діяльності Товариства була бібліографічна діяльність, яка, на думку сучасної української дослідниці В. Петрикової, навіть спрямовувала окремі краєзнавчі дослідження, виконуючи одночасно й науково-допоміжну функцію⁵. Слід відзначити, що в Україні у період з кінця XIX ст. було розгорнуто колосальну за масштабами бібліографічну роботу зі створення репертуару національної книги як фактора самоусвідомлення українського народу.

За протоколами засідань Товариства доцільними вважалися “збирання і вивчення усього великого наукового матеріалу, опрацьованого вченими попередніх часів, що стосується до вивчення природи Волині, складання показників до геології, геогнозії, мінералогії, метеорології, ботаніки, кліматології, етнографії, географії Волинської губернії”⁶. Такий широкий діапазон планування наукових студій Товариства дає привід для висновків про створення центру колекціонування та вивчення волиніки у якнайширшому розумінні.

Очолював Товариство дослідників Волині відомий вчений – геолог і мінеролог професор П.А. Тутковський. Найвагомішим внеском цього

дослідника у справу розбудови української національної бібліографії було створення зведеної бібліографії історико-географічного характеру, зокрема, – першої бібліографії з картографії⁷ для оцінки розвитку географії та проведення картографування території України.

Основні ідеї, якими керувалося Товариство за часів своєї фундації, втілювалися у його пізнішій плідній діяльності, яка тривала впродовж функціонування Товариства (від 1900 до 1920 р.). Під його егідою було підготовлено та опубліковано 3 галузевих краєзнавчих посібники в “Працях” Товариства та зібрано бібліотеку документальних джерел⁸.

У цілому за роки діяльності Товариство дослідників Волині опублікувало 14 томів наукових праць, підтримувало творчі стосунки з 104-а науковими установами, товариствами й редакціями академічних видань. Серед почесних членів товариства були такі видатні діячі, як К.А. Тімірязєв, А.Ю. Кримський, О.О. Шахматов, О.В. Клосовський, В.Г. Короленко, О.П. Карпінський, які надавали йому значної підтримки та сприяли проведенню науково-дослідної роботи⁹.

На жаль, у період громадянської війни, внаслідок історико-політичних катаклізмів епохи Товариство припинило свою діяльність. У 1930-і роки кращі представники волинської інтелігенції, які брали участь у краєзнавчому русі цього регіону, були репресовані під час так званих “чисток апарату”¹⁰.

Свого часу Товариство дослідників Волині стало ініціатором заснування Волинського музею у Житомирі (нині – Житомирський обласний краєзнавчий музей)¹¹. Першим директором Музею став історик та археолог Я.В. Яроцький, з 1911 р. директором був метеоролог та географ С.А. Бржозовський. Формуванню музейних фондів значною мірою сприяла участь у ньому таких провідних членів Товариства дослідників Волині, як геолог, один з перших академіків УАН та перший директор Геологічного інституту П.А. Тутковський, антрополог М.М. Беллонін, історик О.А. Фотинський, фольклорист П.Н. Абрамович та ін. На січень 1914 р. у Музеї було представлено 8292 експонати. За спостереженням дослідниці історії Волині В. Петрикової, співробітники Музею, в основному, займалися опрацюванням документальних джерел з краєзнавчої тематики.

Структурна організація музейного зібрання (історичний, етнографічний та природничий відділи) відповідала поділові на відповідні секції у Товаристві. Крім того, у Музеї існували бібліотечний відділ з підвідділом “Поліграфічна виставка”, бібліотека-читальня “Волиніка”, архів писемних пам’яток¹². Один із фундаторів Товариства дослідників

Волині В.Г. Кравченко від 1901 р. був головою етнографічної секції цієї організації, а згодом, у 1920 р., очолив етнографічний відділ Волинського музею у Житомирі¹³. М.М. Шавлович від 1932 р. головував у археологічному кабінеті музею, що згодом увійшов до складу історичного відділу. Наступними завідуючими історичним відділом були Н. Дмитрук та К. Черв'як. Трагічно склалися їхні долі: Шавловича у 1935 р. увільнили від роботи як “націоналіста-двурушника”¹⁴, Дмитрук та Черв'як були репресовані та розстріляні як “вороги народу”¹⁵. У 1937 р. був заарештований і засуджений на 8 років трудових таборів особливого режиму завідуючий природничим відділом, укладач унікальної зоологічної колекції В.І. Бруховський¹⁶. Отже, результатом усіх цих політичних процесів стало планомірне винищення наукового потенціалу Волині.

На жаль, картковий каталог бібліотеки Товариства дослідників Волині (поч. ХХ ст.) не зберігся. За записом в інвентарній книзі фондів від 1936 р., він залишався в уривках, у невеликій за розміром зв'язці під № 16 і знаходився у відділі рукописів ВБУ (ф. І, № 4766)¹⁷.

Музей Товариства, у зв'язку з відсутністю власного приміщення, був розташований у Публічній бібліотеці Житомира. Музейна колекція складалася із рукописних матеріалів, а також із зібрання ікон¹⁸. Нею зацікавилися такі видатні вчені-філологи, як О.А. Назаревський, М.К. Гудзій та В.М. Перетц.

Так, виїздний семінарій з російської філології під керівництвом В.М. Перетца (1910) констатував, що, не зважаючи на те, що музейна збірка рукописів не була визначною за складом та характером документів, проте описати її для залучення до наукового обігу було вкрай потрібно¹⁹. В.М. Перетцу та членам його семінарія належать описання двох Євангелій-тетр (XVIII ст.), богослужбових збірників (XVIII ст.), збірника служб загальних (кін. XVII – поч. XVIII ст.), Службеника (XVIII ст.), служб уніатських (XVIII ст.), плана-мапи (кін. XVIII – поч. XIX ст.), трьох церковних метрик (XVIII ст.) з музею Товариства²⁰.

11 рукописів описав М.К. Гудзій. Серед них: Мінея служебна кінця XVI ст., Євангеліє-тетр (кін. XVI – поч. XVII ст.), Октоїх (поч. XVII ст.), Помянники (XVII–XVIII ст.), Ірмолої (кін. XVIII – поч. XIX ст.), метрики (XVIII ст.), церковна книга витратна (XIX ст.), грамоти (XVI ст.)²¹.

Два рукописи із зібрання Товариства описані О.А. Назаревським – “Восследование погребения иноческаго” (1780) та “Опись Луцкого повета села Лища...” (1806)²².

Інформація щодо конкретних рукописів містилася у складеному алфавітному покажчику описаних рукописів Товариства дослідників Волині (21 позиція)²³.

Фонд Товариства дослідників Волині як виокремленої складової зібрання Волинського краєзнавчого музею згадувався і пізніше П.М. Поповим у його повідомленні про власне наукове відрядження в травні 1931 р., прочитане на засіданні Комісії української літератури доби феодалізму у ВУАН 24 листопада 1931 р.²⁴ Доповідь П.М. Попова містила відомості про найзначніші в історико-культурному відношенні рукописні пам'ятки XVI – початку XVII ст. з музею Товариства²⁵. Саме тоді, у травні 1931 р., П.М. Поповим було акцентовано на необхідності переміщення житомирських музейних фондів і концентрації їх у найбільшому бібліотечному сховищі України – ВБУ у Києві.

Проблеми з передачею матеріалів Товариства з Волинського краєзнавчого музею у Житомирі до ВБУ розпочалися відразу ж – у 1932 році: усілякими способами співробітники Музею намагалися зберегти волиніку у власних фондах, не допустивши її розпорошення. Згідно з актом прийому-передачі від 9 жовтня 1932 р. за підписом, з одного боку, директора музею Антонова, з іншого, – представника ВБУ Дзбановського, у пункті № 7 зазначено, що “зовсім не було допущено представників ВБУ для відбирання книг для ВБУ... з бібліотеки т-ва дослідників Волині та Волинського Церк. археол. тов-ва...”²⁶.

Повністю рукописні матеріали Товариства надійшли до ВБУ лише у 1934 р., що зафіксовано у списку “Рукописи Волинського державного Музею” з Архіву ІР НБУВ²⁷.

Після реконструкції матеріалів Житомирського музею у фондах ІР було виявлено: Октоїх (2-а пол. XVII ст.) (ф. I, № 3985), Требник (1735) (ф. I, № 3987), [Співи на дні святих] (1765) (ф. I, № 3988), Ірмолой на лінійних нотах (2-а пол. XVII ст.) (ф. I, № 3997), Суботник, Помяник (2-а пол. XVIII ст.) (ф. I, № 4018), Синодик (XVIII–XIX ст.), Помяник (XVIII ст.) (ф. I, № 4020), “Грамота славетного Федора Ружинця” (1771) (ф. I, № 4021), метрика села Чоторбики (1724–1744) (ф. I, № 4022), метрика села Войкович (1747–1808) (ф. I, № 4023), Євангеліє-тетр (XVI ст.) (ф. I, № 4048), Євангеліє-тетр (1727) (ф. I, № 4049), Євангеліє-тетр (1775) (ф. I, № 4050), Мінея служебна (XVI ст.) (ф. I, № 4056), Служебник (XVIII ст.) (ф. I, № 4061), “Восследование общее” (XVIII ст.) (ф. I, № 4064), Мінея святкова на весь рік (1777) (ф. I, № 4068).

З рукописної спадщини Волинського церковно-археологічного

Товариства у фондах ІР НБУВ зберігаються: Панегірик на пошану гетьмана Мазепи авторства Стефана Яворського (копія з друку 1689 р.), збірник віршів, промов тощо (1-а пол. XVIII ст.) (ф. I, № 4193), рукописи латиною з філософії (1770) (ф. I, № 4366) та фізики (XVII–XVIII ст.) (ф. I, № 4367).

Аналізуючи краєзнавчі дослідження Волині на зламі XIX та XX ст., не можна не згадати про діяльність Волинського окрархіву та його вченого архівіста Володимира Яковича Гнатюка²⁸. Він був призначений на цю посаду тоді, коли архівна справа на Волині переживала не кращі часи. Концентрація документів не була доведена до кінця, відбулося надзвичайне змішання фондів. Лише з приходом нового вченого архівіста почалися певні позитивні зрушення.

Класична освіта (Петроградські історико-філологічний та комерційний інститути), глибокі знання в галузі архівної справи, археографії та джерелознавства, досвід роботи у Губнаросвіті допомогли Гнатюку досить швидко налагодити роботу з інвентаризації архівних фондів, встановивши тісний зв'язок з науковими установами Житомира. Розуміючи важливість збереження для майбутніх поколінь архівних матеріалів, Гнатюк став ініціатором спеціальної відозви, опублікованої у місцевій газеті "Робітник", в якій пояснювалося, що кожний архівний папірець – це цінний історичний документ. Як результат – добровільні архівні кореспонденти Волині виявили цінні матеріали, зокрема, документи етнографічного та педагогічного товариств, філософського товариства ім. Сковороди, народного будинку мистецтва та ін.

Одночасно із планомірним обстеженням та інструктуванням відомчих архівів Гнатюк висунув ідею про створення історико-археографічного кабінету. У відповідній записці до Укрцентрархіву, складеній у вересні 1929 р., вчений ґрунтовно, оперуючи цифрами та фактами, довів, що Волинський окрархів за кількістю та змістом документів займає одне з перших місць серед архівів колишніх губернських центрів України, а архівознавча праця на Волині має давні традиції і веде свою історію від 1893 р., тобто від часу заснування єпархіального давньосховища, яке мало власний архів і видавало наукові описи документів. На думку дослідниці історії архівної справи І. Матяш, ідея Гнатюка набагато випередила заснування подібних архівознавчих установ в інших великих містах України²⁹. Зрозуміло, що у період, коли вже почав формуватися радянський підхід до вивчення історії, завдання Кабінету, за Гнатюком, мали концентруватися на вивченні та публікації документів переважно XIX–XX ст., які висвітлювали б

соціальні, освітні, мистецько-культурні та наукові процеси. На порядок денний виносилося питання про створення Постійної біографічної комісії діячів Волині³⁰.

У 1930 р. кабінет було створено; тоді ж було засновано й Біографічну комісію. Згідно з прийнятим положенням Комісія мала збирати біографічні відомості для словника “Діячі Волині ХІХ–ХХ ст.”, тобто видання повинно було проілюструвати життя та діяльність видатних особистостей з галузей політики, місцевого громадського життя, науки, мистецтва, які народилися, працювали чи досліджували цей регіон³¹.

Комісія встановила зв'язки з академіками П.А. Тутковським та В.І. Липським, вченим-архівістом ЦАДА В.І. Новицьким, членом Археографічної комісії ВУАН М.І. Корниловичем, співробітником ВУАН Є.Д. Сташевським, літературознавцем і бібліографом В.Т. Боцяновським. На жаль, Комісія так і не розгорнула вповні свою діяльність, а після від'їзду В.Я. Гнатюка до Кривого Рогу, де він обійняв посаду завідуючого кафедрою Інституту професійної освіти, вона практично згорнулася³². Зібрані матеріали були надіслані до Біографічної комісії при ВУАН, після закриття якої разом з двома підготовленими до друку томами Біографічного словника були знищені³³.

Невідомою залишається й доля В.Я. Гнатюка, якого 10 серпня 1933 р. звільнили з посади професора кафедри загальної літератури Польського педагогічного інституту у м. Києві за “протягування” до навчального процесу буржуазної націоналістичної пропаганди.

Усі згадані в нашій розвідці особистості розглядали архівну справу як складову частину розвитку духовної культури України. Це покоління вчених-архівістів “поставило перед собою завдання будь-що врятувати архівні історичні комплекси від фізичного знищення та намагалося звернути увагу громадськості на архіви, виховати її в пошані до документальних пам'яток, без яких неможливе вивчення історичного минулого нашої держави”³⁴.

¹ Горленко В.Ф., Наулко В.І. Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи // *Культура і побут населення України*. – 2-е вид., доп. – К., 1993. – С. 48–49.

² Костриця М.Ю. Роль “Товариства дослідників Волині” у розвитку краєзнавчих студій на початку ХХ століття // *Велика Волинь: Минуле і сучасне: Тези II регіон., наук.-теорет. конф. 18–20 груд. 1992 р.* – Рівне, 1992. – С. 27–28.

³ Кузьменкова Н.В. Історія створення природничої колекції Житомирського краєзнавчого музею // *Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя*

Житомир. краєзнавчого музею (11–13 жовт. 1995 р.).– Житомир, 1995.– С. 27; *Тарабукін О.О.* Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Там само. – С. 32.

⁴ *Костриця М. Ю.* Вказ. пр.– С. 28.

⁵ *Петрикова В.* Краєзнавча бібліографія як одна із засад розвитку наукового краєзнавства України (20-і роки ХХ ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 2000.– Вип. 6.– С. 148–159.

⁶ Протоколи засідання (етнографической секции) 13 января 1901 г. // Тр. О-ва исследователей Волини.– Житомир, 1902.– Т. 1.– С. 52–53.

⁷ *Тутковський П.* Матеріали до бібліографії мапознавства України: Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література. Ч. 1.– К., 1924.– 63 с.– (36. Іст.-філол. відділу УАН; № 16).

⁸ *Петрикова В.* Вказ. пр.– С. 149.

⁹ *Костриця М.Ю.* Вказ. пр.– С. 28.

¹⁰ *Ланчук Н.В.* 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомир. краєзнавчого музею (11–13 жовт. 1995 р.).– Житомир, 1995.– С. 13–14; *Тарабукін О.О.* Вказ. пр.– С. 32; *Білоус П.В.* Діяльність В.Г. Кравченка як завідувача етнографічного відділу Волинського музею.– С. 64; *Костриця М.Ю.* Вказ. пр.– С. 27–29.

¹¹ Слід зазначити, що у сучасний період відбуваються заходи по відродженню Товариства та його традицій. Так, у січні 1990 р. відбулася установча конференція відродженого Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, яке до основи програми та статуту поклало колишні документи “Товариства дослідників Волині”. (*Костриця М.Ю.* Вказ. пр.– С. 28).

¹² *Кудрицький М.* Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею: (Хроніка) // Бібліол. вісті. – К., 1926. – С. 88–89.

¹³ Там само.– С. 152.

¹⁴ *Білоус П.В.* Діяльність В.Г. Кравченка як завідувача етнографічного відділу Волинського музею (1920–1931). – С. 63–64.

¹⁵ *Тарабукін О.О.* Вказ. пр. – С. 33.

¹⁶ *Гарбузова Л.А.* Етнографічний відділ Житомирського краєзнавчого музею як центр вивчення народної матеріальної та духовної культури краю // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомир. краєзнавчого музею (11–13 жовт. 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 38–39.

¹⁷ *Ланчук Н.В.* 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995).– С. 13.

¹⁸ ІР НБУВ, Інвентарна книга I відділу: № 1668–5154, арк. 183. Як свідчить запис у Інвентарній книзі, за даними звірки фондів відділу рукописів 1966 р. ця одиниця зберігання значилася відсутньою.

¹⁹ *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года.– К., 1911.– С. 7.

²⁰ Там само. – С. 57.

-
- ²¹ Там само. – С. 29–36.
- ²² Там само. – С. 64–65.
- ²³ Там само. – С. 56.
- ²⁴ Там само. – С. 148.
- ²⁵ ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 4.
- ²⁶ Там само, арк. 21.
- ²⁷ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, од. зб. 44, арк. 56.
- ²⁸ Там само, арк. 41–56.
- ²⁹ *Верба І., Кондратюк Р., Костриця М.* Гнатюк Володимир Якович // *Українські архівісти : Бібліогр. довід.* – К., 1999. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-і роки). – С. 88–89.
- ³⁰ *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 206–208.
- ³¹ ДАЖО, ф. Р-442, оп. 3, спр. 50, арк. 2.
- ³² Там само, арк. 24–24 зв.
- ³³ *Матяш І.* Вказ. пр. – С. 208.
- ³⁴ *Чишко В.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996. – С. 118–119.
- ³⁵ *Українські архівісти. Біографічний довідник.* – К., 1999. – Вип. 1. – С. 6.

**СУЧАСНІ ПОНЯТТЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ
В ІСТОРИЧНІЙ КАРТОГРАФІЇ
СЕРЕДНІХ ВІКІВ ТА КАРТОЗНАВСТВІ УКРАЇНИ**

Для уточнення предмета дослідження історичної географії та історичної картографії України періоду середніх віків та початку нового часу в останні роки актуалізувалося вивчення історичного розвитку картографування та картознавства в Україні.

Як відомо, карта є не лише засобом передачі часово-просторової (континуальної) інформації, вона ще й тісно пов'язана з поняттям “територія” в географічному контексті та, відповідно, з історією географії. Тому обсяг поняття історичної картографії як окремої дисципліни, як об'єкта історичних та географічних наук є одним з важливих питань. Спільне і відмінне має, передусім, значення для Національної бібліографії України.

Щодо історичних наук, то вже досить давно позиції “західних” та “східних” істориків стосовно загальної періодизації історії в цілому узгоджені. Для означеного нами часового відрізка ще у період Відродження з'явилася концепція тричленного ділення історії на стародавню, середньовічну та нову. Вона була прийнята майже всіма європейськими школами для Західної Європи, а починаючи з 1940-х років і радянськими істориками, які вивчали період до XVIII ст. І хоча й досі є окремі спроби дискусій з цього приводу, загалом така періодизація є фактом узгодженим і закріпленим у відповідних документах.

Поряд з тим визнавалося, що в кожному дослідженні необхідно враховувати конкретно-історичні обставини та специфічні особливості розвитку кожної країни, оскільки історичній діалектиці властиві не лише загальні спільні процеси, а й певна асинхронність і нерівномірність, зокрема, – для різних етнонаціональних культур.

Цей підхід враховує економічні і політичні стосунки у державі і духовні зміни в осмисленні ролі і місця особи, спосіб життя та, від-

повідно, – менталітет як окремої людини, так і народу в цілому; а також, що дуже важливо, – рівень розвитку наукових знань і техніки, який безпосередньо відноситься до історії географії.

Українські землі опинилися на стику культур і були розділені між ними на рівні держав. Тому територія України як об'єкт картографування у переважній більшості випадків розглядається представниками різних держав і різних етносоціальних культур, які не належали до національної української культури. Готуючи свої нариси з історії картографії, Р. Сосса цілком логічно пояснював відсутність праць з історії картографування території України тим, що “картографування території нашої країни здійснювали держави, до складу яких входили тоді українські землі, – передусім, це Польща, Велике Литовське князівство, Російська імперія й Австро-Угорська монархія”, підкреслюючи водночас важливість історії картографування не лише для географів, а й для тих, хто вивчає історію картографування загалом і методи створення карт, способи картографічного зображення, принципи укладання та оформлення карт¹.

Тому питання періодизації історії картографії та картографування українських земель має значення як для власне історії картографії та картознавства, так і для бібліографії та джерелознавства. Найбільш важливим є визначення межі між середньовіччям і новим часом, а також осмислення того, які критерії обирати для висвітлення й вивчення факторів та певних внутрішніх засобів і рухів як форм розвитку науки й практики.

Офіційно в західній історіографії перший період нового часу прийнято відлічувати від Англійської буржуазної революції 40-х років XVII ст. до Великої французької революції наприкінці XVIII ст. Він називається періодом буржуазних революцій, коли здійснюються найважливіші зміни в засобах виробництва, у розвитку науки і техніки, духовній культурі, етносоціальних процесах і утворенні націй.

Окремі питання щодо основних етапів розвитку історичної географії та історії географічної думки в контексті розвитку картографування були актуалізовані ще наприкінці XIX – у 20-х роках XX ст. у працях таких істориків географії, як С. Рудницький, П. Тутковський та В. Ляскоронський².

Однак визначення теоретико-методологічних підходів до цього питання здійснюється лише останнім часом у зв'язку із виокремленням історії української географії як наукової дисципліни та формуванням власних концепцій української науки в 90-х роках XX ст. Ця

тема сьогодні актуалізована в теоретичних працях істориків географії та картографії, зокрема, Я. Жупанського, О. Шаблія та Р. Сосса.

У контексті історії географії серед картографічних джерел, що стосуються України за період до XVIII ст. включно, передусім слід назвати монографію Я. Жупанського "Історія географії в Україні" (Львів, 1997), в якій розвиток національної географічної думки вперше поданий у зведеному вигляді.

Автор оглядово подає писемно-описові та картографічні твори від найдавніших часів: а) античного періоду; б) періоду Київської Русі (арабські мандрівники та європейські картографи); в) часів Галицько-Подільської та Київсько-Волинської земель, періоду Речі Посполитої (на думку Жупанського, період середньовіччя охоплює XIV–XVIII ст.); г) періоду козацької держави XVII–XVIII ст.³

Важливо зазначити, що поряд з оригінальними картами Жупанський подає й перші україномовні карти-реконструкції періоду до XVIII ст., що були створені у Львові в 60–70-х роках XIX ст. Це, зокрема, карти І. Шараневича "Львів за панування руських князів" (1861) та "Галицько-Волинська Русь і її важливі історичні місцевості" (1863), а також І. Ільницького "Царство Данила Галицького" (1862).

Насамперед слід зупинитися на проблемно-методологічній статті О. Шаблія, опублікованій в започаткованому нещодавно журналі "Історія української географії" (К., 2000), де розглянуто деякі аспекти історіографії цього питання. В її основу було покладено лекцію О. Шаблія, прочитану в Українському Вільному університеті в Мюнхені в 1994 р., а також доповідь на науковій конференції "Історія української географії і картографії", присвяченій 95-річчю проф. Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25 грудня 1995 р.). У доповіді розглядаються базові поняття історії географії і української зокрема, виділено чотири найважливіші риси історії української географії, її зв'язок з історією України, порушено проблему періодизації розвитку української географії і запропонована її нова схема, сформульований зміст поняття географічного джерелознавства, а також його структура як наукової дисципліни⁴.

О. Шаблій визначає поняття історії географії як "рефлексію розвинутої науки на свій родовид, генезу з метою виявлення основоположних джерел, зламних моментів, етапів та генеральних напрямів розвитку їх визначальних рис"⁵. Спираючись на підходи С. Рудницького щодо типів наукового світогляду "антропоцентризму та фізіоцентризму", означених ним ще у 1920-х роках у статті "Про становище істо-

ричної географії в системі сучасного землезнання”, опублікованій у Записках історично-філологічного відділу ВУАН (X., 1927.– Кн. 13–24), О. Шаблій висловлює думку, що нині на перший план виходить тип антропоцентризму у гуманістичній формі. Разом з тим екологізація матеріального та духовного життя суспільства стала засобом синтезу цих двох типів людського науково-географічного світогляду. Формуючи зміст історичного підходу, О. Шаблій розуміє поняття історичного виміру в географії як такого, що має враховувати тип світогляду науки в різні епохи⁶. Він цілком справедливо стверджує, що в Україні до XVII ст., за невеликими винятками, панував сакральний (релігійний) світогляд, тому географічні явища значною мірою були пов’язані із “вищим началом”. Від XVII ст. світогляд починає замінюватися на світський (секулярний) на засадах географічного (у різних формах) та економічного детермінізму. При цьому закономірності просторової організації явищ і процесів на земній поверхні пояснюються природними чи суспільними (матеріальними) силами. Від того починається розвиток власне науки, формування її методології (зокрема, на антагонізмі між загальною і регіональними географіями).

Характеризуючи завдання історичної географії, О. Шаблій виділяє чотири найзначиміших фактори, які уповільнювали її розвиток:

1) наявність тривалих періодів існування українства як бездержавного народу, що призводило до переривання протяжності (континуїтету) української географії;

2) частий розподіл між державами, що визначало вивчення певних частин України різними імперськими вченими, а отже й приналежність цих досліджень до національної української географії. Активізація розробки українськими вченими переважно регіональних, а не загальноукраїнських проблем і розвиток традицій регіоналізму. Формування наукових традицій: на західних територіях – антропогеографічного напрямку, на східних землях – економічного і галузево-статистичного;

3) приналежність України у різні історичні епохи до різних геокультурних “кіл”: в елліністичну і римську епохи (V до н.е. – IV ст. н.е.) – до середземноморського геокультурного кола; пізніше – аж до кінця XVIII – початку XIX ст. вона перебувала у західному колі, а після поділів Польщі була втягнутою до російсько-азіатського геокультурного кола (крім Галичини, Закарпаття та Буковини);

4) колоніальне становище України протягом багатьох століть, її окраїнне географічне розташування у межах відповідних країн призводили до відставання (ефект лагу) у розвитку науки⁷.

Тому О. Шаблій формулює предмет історії української географії з огляду на ці особливості як “процес суспільно-географічного відображення українським соціумом і особливо дослідниками України як її самої, так і світу поза нею в минулі епохи, включаючи методологічні, теоретичні та методичні проблеми землезнання в цілому”⁸.

У зв’язку з цим він порушує питання про співвідношення історії української географії та історії географії в Україні, а також періодизацію кожної з них. Він усвідомлює, що ці дисципліни перетинаються, оскільки багато праць можуть належати як до історії української географії, так і до історії географії в Україні одночасно. Як приклад, він наводить працю проф. Володимира Кубійовича “Географія українських і суміжних земель” (1938), яку можна вважати як українською географією, так і географією України. Проте варто зауважити, що географічно територія України описувалася набагато раніше від формування українського народу (Геродотова “Скіфія”, наприклад). Важливою особливістю є й те, що історія географії як національна наука виникає лише в кінці XIX – на початку XX ст. Основоположником її був С. Рудницький. Одночасно з ним у цій галузі працював і П. Тутковський, перший з географів, який підготував бібліографічний довідник літератури з питань картографії в Україні. Його можна повноправно вважати засновником історичної географії як окремої дисципліни. Не можна обминути думку Я. Дашкевича про першого історика географії і картографії В. Ляскоронського⁹. Його рукописна спадщина першої чверті XX ст., опрацьована Я. Дашкевичем, зберігається в ІР НБУВ. Це, зокрема, “Историческая география Украины: записные книжки” (1923), “Историческая география (Литовцы)”, “Русская историческая география, кн. 1” (1923 р.)¹⁰. Я. Дашкевич розшукав неопубліковану лекцію В. Ляскоронського з історії географії, де є багато картографічного матеріалу¹¹.

Важливим фактором становлення національної науки О. Шаблій вважає мову і державну приналежність. На його думку, всі видання, що вийшли на території України, слід вважати надбанням української національної географії. І, нарешті, Шаблій пропонує визначитися і з просторовими межами України щодо історико-географічних досліджень. Він пише, що наприкінці XIX – на початку XX ст. такі вчені, як В. Кошовий, С. Рудницький, В. Кубійович визначили національну територію України в межах 900 тис. кв. км. До Другої світової війни Західна Україна об’єднувала території Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, які тепер належать Польщі¹².

Відзначаючи, що й нині немає єдиної схеми періодизації історії географії, Шаблій називає авторів, які розглядали це питання, а саме І. Магидовича, О. Ісадченка, Ю. Саушкіна, П. Джеймса і Дж. Мартіна, С. Рудницького, Я. Жупанського. Критикуючи запропоновані дефініції (С. Рудницького – за непослідовність в основах періодизації; П. Джеймса і Дж. Мартіна – за незнання специфіки української географії; Я. Жупанського – за формальне відокремлення періоду Київської Русі від середньовіччя), він пропонує свою періодизацію. Хоча критерії класифікації також не проаналізовані, однак поєднання географічного фактору та історичного чинника надало Шаблію можливість деталізувати власну періодизацію з уточненням хронологічних меж.

Перший період – класичний (від стародавніх часів до кінця XVII ст.), другий – новий (XVIII – перша половина XIX ст.), третій – найновіший (від другої половини XIX ст. до нашого часу). Класичний період Шаблій розподіляє на давньогрецький, арабський (IX–XV ст.) та період Великих географічних відкриттів (XV–XVII ст.). Найновіший триває від 70-х років XIX ст. до Першої світової війни; потім настає міжвоєнний період (скоріш за все, О. Шаблій включає сюди і Другу світову війну, яка випадає із концепції, на нашу думку, випадково – *Т.П.*); останнім є період від Другої світової війни до нашого часу.

Слід зазначити, що періодизація, запропонована О. Шаблієм, хоча й не порушує усталену і обгрунтовану періодизацію всесвітньої історії під кутом зору “тотальної історії”, яка прийнята більшістю як зарубіжних, так і українських учених (так, зокрема, період середньовіччя, поділяється на раннє, зріле та пізнє середньовіччя; а період Відродження та Просвітництва – залежно від історичного розвитку країни – відноситься або до пізнього середньовіччя, або до першого періоду нового часу), однак, потребує певної корекції.

Як це розуміє сам Шаблій, для України, порівняно із західними країнами, характерним є деяке запізнення у розвитку історичних процесів, однак, на нашу думку, це не порушує загальновизнану схему. Водночас ці великі періоди можна й далі поглиблювати, увівши підперіоди, характерні для географічних процесів, які були викликані розвитком наукових знань.

Нарешті, у статті О. Шаблія здійснюється спроба визначити групи документальних та бібліографічних джерел географічної інформації, яка підпадає під загальні принципи бібліографії картознавства. Автор наводить таку класифікацію: 1) описи подорожей мандрівників; 2) монографічні праці про сусідні чи віддалені щодо України країни,

де певні риси українського народу чи його землі згадуються принагідно; 3) українські літописи; 4) художні твори, в яких в образній формі показані українські землі, їх населення, місцевості тощо; 5) статистичні праці економістів і демографів, які можна віднести до регіональної економіки і економічної географії чи регіональної демографії і географії населення; 6) праці істориків з історичної географії України; 7) монографії з географії українських земель, написані негеографами, але на належному фаховому рівні; 8) монографії з географії України та окремих її регіонів, написані фахівцями-географами, а також праці з проблем теорії географії, авторами яких є українські антропогеографи; 9) різні довідники (у т.ч. статистичні, які містять фактологічну, зокрема, статистичну інформацію про українські землі); 10) карти та атласи України або інших країн чи світу в цілому, авторами яких є українці. Історія географії має також розглядати і географічну персоналію¹³.

Хоча, на погляд історика, про періодизацію О. Шаблія можна дискутувати, однак щодо чинників формування державної території та складнощів у визначенні поняття національного можна погодитися, оскільки історична наука опрацьовує ці питання вже понад сто років і виробила концепцію, з якою більш-менш збігаються головні положення історичної географії висунуті О. Шаблієм.

Незважаючи на деяку узагальненість, ця стаття має важливе методологічне значення для формулювання критеріїв, а також просторових, хронологічних, соціально-політичних, національно-етнічних, предметних ознак картобібліографії України та бібліографії картознавства. Вони перетинаються із загальними дискусійними питаннями української історичної науки, пов'язаними з двома підходами до аналізу історичного процесу, територіального або національного бачення історії України (або державно-національного та етнічно-національного), які й досі не мають конструктивного узгодження між різними прихильниками безперервності української історії. Найактуальнішими ці питання є для українського бібліографічного репертуару, архівної та рукописної україніки (Г. Боряк, Л. Дубровіна, С. Кіржаєв, К. Новохатський, В. Ульяновський); вони активно розвиваються упродовж 90-х років в історичній науці, а також у концепції української біографістики (зокрема, у працях Я. Дашкевича, В. Омельчука, Н. Танатар, С. Костири, М. Романюка), де також розглядалися критерії національно-державного та національного-етнічного. Цілком закономірно, що у зв'язку із створенням національного біографічного словника ці питання розглядаються також у біографістиці (Я. Ісаєвич, В. Попік, В. Чишко).

Теоретичні погляди Р. Сосси на принципи періодизації, хоча й викладені тезами, здаються нам більш обґрунтованими, оскільки він має на меті закласти основи комплексного підходу до розвитку науково-практичних засобів картографування і друкарської справи. Підсумовуючи свою працю, він зазначає: “Картографування території України від найдавніших часів до XX ст. невіддільне від історії розвитку суспільства загалом і від розвитку способів картографічного зображення географічного простору з його багатогранністю зокрема. Картографування українських земель відбулося на фоні політичних змін суспільства відповідно до поступального розвитку методів і способів створення карт й розвитку друкарської справи”¹⁴. Тобто базовими стають політичні принципи і науково-технічний прогрес, який відобразився на техніці картографування. Єдине, що слід, на нашу думку, зауважити стосовно концепції Р. Сосси: не лише політичні зміни, а й зміни соціально-економічні передусім визначали розвиток географії та картографії; політичні зміни впливали лише на існування України в межах інших держав.

У історії картографування Р. Сосса виокремлює такі періоди¹⁵:

1) первісне суспільство (примітивні картографічні зображення, що виникли до появи писемності і закріплювали уявлення людей про навколишню місцевість);

2) стародавні часи (коли українські землі зображувалися на дрібно-масштабних давньогрецьких і давньоримських картах, зокрема картах північного узбережжя Чорного моря у грецьких периплах);

3) середні часи (нижня дата не визначається, а верхня – середина XVII ст.). Раннє середньовіччя починається з монастирських карт “Маппа мунді” і арабських картографів, а закінчується XIII ст., коли створюються портолани. Р. Сосса зазначає, що з часів Київської Русі не залишилося жодної карти. Період XIII–XV ст. автор окреслює портоланами Чорного моря. І, нарешті, з середини XV ст. з початком книгодрукування і гравірування з’являються карти, надруковані у численних виданнях “Географії” Птолемея. З кожним наступним виданням вони постійно удосконалювалися. Тому, починаючи з XVI ст. зображення українських земель в європейських виданнях стає детальнішим і точнішим: збільшуються масштаби карт, наноситься значна кількість населених пунктів, річок, географічних назв, з’являються багатоаркушеві карти Європи. На території України карти тоді укладалися іноземними картографами. Велике значення мала чотириаркушева карта Великого князівства Литовського Миколая-Христофора

Радивіла. Територія України зображалася й на рукописних картах, хоча й досить схематичних – “чертежах”, поширених у Московській державі в XVI–XVII ст. Першими українськими картами, спираючись на думку С. Хведчені¹⁶, є план-рисунок Києва у книзі А. Кальнофойського “Тератургіма” (1638) і карти лаврських печер у Києво-Печерському Патерику (1661).

4. Період нового часу Р. Сосса цілком обгрунтовано відкриває серединою XVII ст. – польськими картографічними творами та картами французького картографа Боплана, який перебував на службі в польського короля. Він поділяється на два етапи: середина XVII – кінець XVIII ст. – до 20-х років XX ст. Польська картографія того періоду зазнала занепаду (до 1772 р., коли була видана карта Польщі та Литви Ріцці Дзанноні).

Російська картографія розвивалася відповідно до реформаторської діяльності Петра Першого. Розвиток військового та морського картографування здійснювався завдяки військовим планам російського царату щодо південних земель, тому велика увага надавалася картографуванню Азовського і Чорного морів, пароплавних річок тощо. 1735–1744 рр. – створення першого узагальненого “Атласа Российского”, в якому покладено початок генерального розмежування і масштабного картографування Чернігівської, Харківської, Подільської та Київської губерній.

Від кінця XVIII ст. починається новий етап, який визначається політичними змінами та розвитком техніки. Р. Сосса розглядає наслідки трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), які змінили політичну карту території України. У цей період бурхливо розвивається військове топографічне картографування в Австрії та Росії. Відбувається прикре перекручування назв під час картографування західноукраїнських земель. Відокремлюється топографічне і тематичне картографування (геологічне, кліматичне, демографічне, етнографічне, а також промисловості, сільського господарства, транспорту тощо), що є наслідком розвитку та диференціації географічних, природничих і соціально-економічних наук.

Власне наукове картографування починає свій розвиток з кінця XVIII ст., коли починають застосовуватися топографічні зйомки, побудовані на тріангуляційних мережах. Тріангуляційні роботи провадилися на території України австрійськими топографами з 1772, а російськими – з 1825 р.¹⁷

Практичний зріз цього питання знайшов яскраве втілення в на-

рисах Р. Сосси “Історія картографування України. Від найдавніших часів до 1920 р.”

Однак, серед істориків-джерелознавців України існує цілком усвідомлене використання на практиці історичної періодизації середньовічної карти, яка закінчується XVIII ст. Серед сучасних українських істориків, які в своїх розвідках висвітлювали цей аспект слід назвати, зокрема Г. Боряка, М. Вавричин¹⁸, а також інших дослідників карт: І. Гірича, Я. Дашкевича, (який не використовує поняття середньовіччя щодо XVIII ст.), О. Маркову, В. Павлову, Л. Пономаренко, А. Симутіну, І. Ровенчака, М. Височенко, Ф. Шевченка, В. Шевченка та інших істориків картографії періоду середніх віків.

Отже, розглядаючи питання про періодизацію історичної картографії, слід зауважити, що практика історичного джерелознавства суто логічно виділяє період до другої половини – кінця XVIII ст, хоча він може називатися і як період середніх часів та початку нового часу. Це питання потребує абстрагування від конкретики історичної періодизації, хоча її не можна не враховувати при аналізі загальних тенденцій розвитку наукових знань. Джерелознавча практика вимагає аналізу карт до XVIII ст. включно у зв'язку з тим, що Україна втягується в процеси змін пізніше за західні країни. В цьому є революційна роль карт Боплана і військового морського картографування. Разом з тим цей період – час “донаукового картографування”, що відрізняється методами складання карт і картографічного матеріалу. Вони розглядаються вченими, як історичне джерело і тому є об'єктом історичної науки.

Техніка виготовлення карт та її джерелознавчі можливості дають підґрунтя розглядати, як цілком завершений період від стародавніх часів до останньої чверті XVIII ст. Він охоплює часи середньовіччя та першого етапу нового часу, коли на українських територіях і в державах, куди входили українські землі, не було розвинуте картографування земель.

¹ Сосса Р. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. : Короткий нарис.— К., 2000.— С. 1–3.

² Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки : Зб. наук. пр.— Л., 1994; Жупанський Я. Історія географії в Україні.— Л., 1997; Ляскоронський В. Г. Историческая география Украины.— IP НБУВ, ф. 90, № 465–466; Ляскоронський В. Г. Иностранние карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России : Исследование.— К., 1898.— 22 с., 4 карт.

³ Жупанський Я. Історія географії в Україні.– С. 3–14; *Він же*. Стародавня картографічна інформація про Україну // Укр. геогр. журн.– 1993.– № 1.– С. 46–50.

⁴ Шаблій О. Історичні виміри української географії // Історія української географії.– 2000.– № 1.– С. 3.

⁵ Шаблій О. Історичні виміри української географії.– С. 4.

⁶ Див. також: Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки.– С. 104–120.

⁷ Шаблій О. Історичні виміри української географії.– С. 10–11.

⁸ Там само.– С. 11.

⁹ Дашкевич Я.Р. Середньовічні карти в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. України // Історичні дослідження.– 1985.– Вип. 11.– С. 85–90.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 90, № 464–467; ф. I, № 8423.

¹¹ Там само, № 465–466.

¹² Шаблій О. Історичні виміри української географії.– С. 12.

¹³ Там само.– С. 14–15.

¹⁴ Сосса Р. Вказ. пр.– С. 156.

¹⁵ Там само.– С. 156–158.

¹⁶ Хведченя С. Перші українські монастирські карти // Історико-географічні дослідження в Україні.– К., 1998.– С. 72–73.

¹⁷ Сосса Р. Вказ. пр.– С. 159.

¹⁸ Боряк Г.В. Гійом де Боплан: “Це давнє місто розмістилося на плато”: Київ на картах XV–XVIII ст. // Київ – 1985.– № 1.– С. 154–155; Вавричин М. Карти українських земель XVI–XVIII ст. у бібліотеках і архівах Львова // Бібліотека – скарбниця духовності : Міжнар. конф., присвяч. 50-річчю Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника АН України, Львів, 5–8 верес. 1990 р.– К., 1993.– С. 240–245.

А. А. Непомнящий
*Таврический государственный университет
имени В. И. Вернадского
г. Симферополь*

**НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ОБ ИЗУЧЕНИИ КРЫМА
УКРАИНСКИМИ ИСТОРИКАМИ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Основной массив крымоведческих исследований украинских историков приходится на вторую половину XIX века. Традиционно уделяя значительное внимание истории казачества, ученые сталкивались с вопросами взаимоотношений Запорожской Сечи с Крымским ханством на разных этапах истории, следствием чего стало обращение к археографическим памятникам, связанным с историей полуострова. Предметом пристального внимания исследователей постепенно также становится история освоения юга Украины и Крыма, изучение археологических богатств этого региона.

“Одним из самых усердных и энергичных ученых, занимавшихся исследованием юга” [1, с. 14], являлся Юлиан Андреевич Кулаковский (1855–1919), который внес значительный вклад в изучение археологии Крыма, его средневековой истории и расширения источниковой базы исторических исследований. По меткому выражению Б.В. Варнеке, “Кулаковский принес все богатство своей эрудиции, усовершенствованное методами классической филологии, на служение родной стране, и сделал так много в области археологии, исторической географии и этнографии Южной России, так усердно и счастливо расчистил пути для дальнейшего исследования, что всякий будущий работник в этой области найдет существенное подспорье для своих работ в трудах Ю.А.” [2, с. 16].

Ю.А. Кулаковский родился в городе Паневеже Ковенской губернии в семье священника. Он рано потерял родителей, но судьба распорядилась так, что на жизненном пути ему встретились незаурядные наставники. Так, во время обучения в Виленской гимназии среди его педагогов был известный в будущем византист В.Г. Ва-

сильевский. Как сирота и отличный ученик юноша был принят в только что открывшийся в Москве Лицей цесаревича Николая, который окончил в 1873 г. с золотой медалью [3, л. 9]. Значительное влияние на окончательный выбор им дальнейшей специальности оказали занятия “главного учителя” (директора) Лицея – П.М. Леонтьева, сыгравшего, кстати, немаловажную роль в становлении московского центра крымоведческих исследований. Пользуясь правом, предоставляемым студентам Лицея, Юлиан Андреевич в течение трех лет окончил классическое отделение историко-филологического факультета Московского университета, получив степень кандидата в области классической филологии.

После окончания Лицея Ю.А. Кулаковский в течение года здесь же занимал должность тьютора. Но уже с января 1878 г. до осени 1880 г. для совершенствования образования он был командирован в Берлин, Бонн и Тюбинген, где принимает участие в семинарах по римской эпиграфике [4, л. 3]. В автобиографической справке, подготовленной Ю.А. Кулаковским для “Биографического словаря профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира”, он отметил роль в своем становлении как филолога-классика и историка Теодора Моммзена, лекции которого он слушал в Германии [5, с. 349].

Вернувшись в Россию, молодой ученый сдал в Московском университете магистерский экзамен. Осенью 1881 г. он приглашен на должность преподавателя университета Св. Владимира [6, л. 3 об.-4]. Магистерскую диссертацию защитил в феврале 1883 г. на историко-филологическом факультете Московского университета. С апреля этого же года он стал штатным доцентом университета Св. Владимира. Уже через год (1.X.1884 г.) – утвержден экстраординарным профессором этого учебного заведения по кафедре римской словесности.

Библиография научного наследия ученого (1910 г.) впервые была опубликована в сборнике “Serta Borysthenica” (1911 г.), выпущенном в честь 30-летнего юбилея его деятельности в университете Св. Владимира [7]. В список трудов, приведенный в хронологической последовательности, вошли лишь наиболее значимые работы Юлиана Андреевича. В нем есть ряд грубых неточностей, на которые указали уже современники [2]. Б.В. Варнеке в 1907 г. опубликовал списки статей Ю.А. Кулаковского, напечатанных в “Университетских известиях” и “Журнале Министерства народного просвещения” [2, с. 22–23]. К сожалению, приходится соглашаться

с мнением А.Г. Грушевского о том, что до сегодняшнего дня полного библиографического списка трудов Ю.А. Кулаковского не существует [8, с. 436]. Наиболее обстоятельный “Указатель трудов Ю.А. Кулаковского” был подготовлен к 80-летию со дня смерти ученого в Государственном научно-исследовательском институте теории и истории архитектуры и градостроительства А.А. Пучковым [9]. Данное пособие построено не по хронологическому принципу, а по разделам: “монографии и монографические статьи”, “рецензии”, “персоналии”, “переводы”, из-за чего пропущен ряд крымоведческих публикаций историка [10; 11; 12], выявить которые удалось при изучении переписки Юлиана Андреевича с местными краеведами и просмотре “*de visu*” ежегодных “Отчетов” Археологической комиссии.

Крымоведческий аспект творчества ученого лишь единожды стал объектом обзора в некрологе Юлиана Андреевича, подготовленном председателем Таврической ученой архивной комиссии (ТУАК) Арсением Ивановичем Маркевичем [13]. Этот очерк, как и аналогичная работа А.Н. Деревницкого [14] об Ю.А. Кулаковском остались неизвестными современным исследователям творчества ученого [9, с. 50].

Первые публикации историка, затрагивавшие отдельные аспекты исторического краеведения Крыма – область античной эпиграфики, стали появляться в начале 1880-х годов. На страницах киевских “Университетских известий” под рубрикой “Новости эпиграфической литературы” он сделал ряд обзоров новинок западноевропейских изданий древних надписей из Северного Причерноморья [15].

Осенью 1888 г. в С.-Петербургском университете Ю.А. Кулаковский защитил диссертацию на степень доктора римской словесности. С 24 октября этого же года он состоял ординарным профессором университета в Киеве. С этого времени наблюдается резкое перемещение ракурса научных интересов историка с общих вопросов древнеримской истории и филологии на слабо изученные аспекты археологии и эпиграфики Северного Причерноморья.

С начала 1890-х годов ученый приступил к археологическим исследованиям в Керчи. Сохранился его рукописный отчет о произведенных раскопках в Керчи, датированный 1890 г. [16, л. 55-65]. Сокращенный вариант этой работы был опубликован в 1891 г. [17]. Изыскания велись по поручению Археологической комиссии, в которую Ю.А. Кулаковский обратился с письмом, где выразил желание принять участие в изучении Юга [18, л. 2]. Сохранились инте-

ресные свидетельства об археологических разысканиях Ю.А. Кулаковского в Керчи – в 1891 г. – дневниковые записи путешествовавшего по Крыму в августе 1891 г. историка искусства и археолога Д.В. Айналова, выявленные в его личном фонде в СПбФАРАН [19, л. 7–8]. Дмитрий Власьевич подробно описал свое посещение Керчи, встречу с Ю.А. Кулаковским, ход его исследований и первые результаты работ. Эта информация уточняет утверждение, что Юлиан Андреевич начал археологические исследования в Крыму только в 1894 г. [20, с. 25].

Основное внимание Юлиан Андреевич сосредоточил на изучении открытой им христианской катакомбы 491 г. [21]. Материал содержит обзор результатов раскопок автора в августе 1890 г. на склоне горы Митридат, где ему удалось открыть катакомбу, представляющую собой единственный пример погребальной пещеры с четко определенной хронологической датой. В фонде “Императорская Археологическая комиссия” ИИМК РАН РА сохранились документы, подтверждающие интерес историка к этому памятнику еще с 1885 г. [22]. Опубликованные данные стали обобщающим трудом, включавшим не только результаты практических исследований, но и обзор наработок, сделанных другими археологами. Значительную методическую помощь Ю.А. Кулаковскому при подготовке данной работы оказал В.Г. Тизенгаузен [16, л. 53]. Данная монографическая публикация получила высокую оценку специалистов в области древней археологии Крыма [23]. Выдающееся значение сделанных Ю.А. Кулаковским открытий подчеркивал ведущий отечественный историк, занимавшийся изучением Боспора – М.И. Ростовцев. Его интерпретация находок дошла до нас благодаря сохранившейся переписке Михаила Ивановича с директором Керченского музея древностей В.В. Шкорпиллом [24, л. 7-8]. Роль открытого памятника как источника для истории раннесредневекового Крыма отметил профессор С.-Петербургского университета Н.И. Веселовский [25, л. 14]. Следует отметить, что переписка Ю.А. Кулаковского с Н.И. Веселовским, сохранившаяся в личном фонде Н.И. Веселовского в РГАЛИ и до сих пор никем не исследованная, представляет несомненный интерес для характеристики хода археологического исследования полуострова и содержит огромное количество археологических комментариев, описаний раскопок, расшифровок эпиграфических находок [26, л. 1–35]. Сделанные Ю.А. Кулаковским археологические открытия в Керчи не потеряли

научного значения до сегодняшнего дня, а приведенный в работе обширный фактологический материал привлекается нынешним поколением археологов, как базовый [27].

Описанию керченских катакомб Юлиан Андреевич посвятил и ряд других публикаций. В частности, знакомство ученого с путешественными записками М. Ремезова [28], которые содержали ряд исторических ошибок, побудили историка к публикации популярного очерка "Археологические заметки по вопросу о катакомбах в Керчи" [29], где в доступной форме изложено описание этих памятников. К этой же проблеме он возвращается в статье "О керченских катакомбах с фресками" [10], которая не вошла в опубликованные библиографические указатели трудов Ю.А. Кулаковского [7; 9]. Обзор своих археологических разысканий в Керчи ученый поместил в отдельном выпуске "Материалов по археологии России", издаваемых Археологической комиссией [30]. С докладом "О керченских катакомбах с фресками" Ю.А. Кулаковский выступил на IX Археологическом съезде в Вильно [31].

Крымская тематика являлась доминирующей и в его выступлениях на последующих всероссийских съездах историков. Так, в трудах X Археологического съезда, проходившего в Риге, зафиксировано его сообщение "О раскопках крымских курганов" [32]. Как отдельные крымоведческие публикации историка можно рассматривать и опубликованные отчеты Ю.А. Кулаковского об его исследованиях в Керчи [11; 12; 33]. Отчеты за 1894 и 1896 гг. не отражены в библиографических пособиях о творчестве археолога [7; 9], а в библиографическом описании отчета за 1895 г. [33] допущены неточности [9, с. 33]. В фонде "Императорская Археологическая комиссия" ИИМК РАН РА сохранились в рукописи подготовленные Ю.А. Кулаковским описания работ в Керчи, которые содержат планы катакомб и их характеристики [34, л. 36 об.–38, 44–45]. Выявлены также копии его писем в Керченскую городскую думу, в которых ученый бил тревогу по поводу отсутствия в городе мероприятий по охране памятников и требовал от городских властей выделить средства для охраны ряда бесценных археологических сооружений в Керчи [34, л. 41–43, 46–47].

Корпус публикаций историка, выполненных в виде рецензий на работы ведущих отечественных и европейских антиковедов, посвящен вопросам древней эпиграфики Северного Причерноморья. Объектом изучения для Ю.А. Кулаковского стал, прежде всего,

наиболее фундаментальный труд по данной проблеме, опубликованный в то время: "Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini" В.В. Латышева. Давая высокую оценку этому изданию, рецензент справедливо отметил, что "понять и оценить количество труда, который был положен на одну работу установления текста обильного эпиграфического материала... могут лишь люди, сами не чуждые этого рода занятий" [35, с. 177]. На страницах "Филологического обозрения" обстоятельному анализу с точки зрения развития классической филологии были подвергнуты все наиболее значимые из появлявшихся исследований, посвященные древним и средневековым эпиграфическим памятникам Крыма: И. Стржиговского, Н.В. Покровского [36], В.В. Латышева [37], С. Рейнаха [38], Шурера [39] и многих других. Показывая взаимосвязь исторических и филологических исследований, ученый утверждал, что "история как частное входит в обширное понятие филологии, дух которой – исследование и уразумение памятника. Углубление анализа, изощрение метода исследования, живое и развивающееся знание памятника прошлого – вот что такое филология" [40, с. 59].

Объектом специальных исследований Ю.А. Кулаковского постепенно становились отдельные сюжеты прошлого полуострова и источниковедения истории края. В "Заметках по истории и топографии Крыма" [41] он остановился на вопросе о времени начала использования целебных свойств крымских грязей, взяв в качестве источника "Historia Naturalis" Плиния. На основе письма испанского министра Иосафа к хазарскому кагану Ибн-Хаздату рассмотрен вопрос о времени и причинах появления пещерных городов в Таврике. При этом автор обнаружил хорошее знание разногласий в историографии вопроса (А.Л. Бертье-Делагард, А.Я. Гаркави). На основе фрагментов "Жития Иоанна Готского" Ю.А. Кулаковский попытался установить появление средневековых поселений Южного берега Крыма – Гурзуфа и Карасана.

Характерной особенностью исторических исследований Ю.А. Кулаковского является обильное привлечение в них эпиграфического материала. В статье "К истории Боспора Киммерийского в конце VI века" [42] он сравнил известные в науке трактовки надписи "Евпатерия" и предложил свою версию изъяснения этого топонима. Отдельное исследование филолог посвятил объяснению происхождения топонима "Керчь" [43].

Предметом скрупулезного изучения историка стала история

распространения христианства в средневековой Таврике. Если в работах “Где находилась Вичинская епархия Константинопольского патриархата?” (1897), “Христианство у алан” (1898), “Еще к вопросу о Вичине” (1898) рассматривался весь северопричерноморский регион, и крымские сюжеты упоминались, как бы вскользь, то в исследовании “К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке” [44], на основе сохранившихся литературных памятников, досконально разработаны дискуссионные аспекты истории средневекового Крыма. Вариант рукописи этой работы, озаглавленный “Новые данные по истории Готской епархии в Крыму”, выявлен нами в личном фонде историка в ЦГИАУК [45, л. 1–7]. Его можно приблизительно датировать серединой 1890-х годов. Текст рукописи отличается от опубликованной версии. “Аланское послание” епископа Федора – интересный литературный памятник той же эпохи – Ю.А. Кулаковский поместил со своими комментариями и предисловием на страницах “ЗООИД” [46].

Выводы Ю.А. Кулаковского, по новому высветившие некоторые вопросы истории средневековой Таврики, вызвали оживленную дискуссию в историографии того времени. Первым оппонентом для киевского историка являлся Д.И. Иловайский, который по своему трактовал ряд исторических событий [47].

Летом 1897 г. Ю.А. Кулаковский занимался археологическими исследованиями в Старом Крыму, результаты которых были отражены сразу же в нескольких публикациях. На страницах “Записок” Русского археологического общества он поместил статью “Новые данные для истории Старого Крыма”, в которой охарактеризованы обследованные им археологические памятники и сделана попытка воссоздать историю города [48]. На страницах “Чтений” Исторического общества Нестора-летописца в отчете о своей научной командировке в Старый Крым Юлиан Андреевич буддировал вопрос о необходимости сохранения уникальных археологических памятников этого района. Знакомя читателей с обнаруженными им палеографическими находками, он сетовал, что “Памятники древней славы и величия города находятся в настоящее время в самом жалком состоянии” [49, с. 104].

Представляют несомненный интерес выявленные в личном фонде историка рукописи записок Юлиана Андреевича (большая часть записей – черновые) о ходе его археологических исследований в различных районах Крыма (не датированы) [50]. Их можно рассматривать, как отдельные крымоведческие работы ученого.

Во время своих исследований в Крыму Юлиан Андреевич активно сотрудничал с ведущим местным краеведческим центром – Таврической ученой архивной комиссией, в которой видел “единственный центр, куда могли бы стекаться разного рода важные сведения, которые ускользают от наезжающих на время в Крым исследователей” [13, с. 338]. Хотя в “Известиях” и в протоколах заседаний Комиссии не выявлено публикаций и сообщений ученого, свидетельством его непосредственных контактов с крымскими краеведами являются сделанные ими обзоры результатов раскопок киевского археолога. (Например, доклад А.О. Каппара “О раскопке курганов в деревне Тавель Симферопольского уезда, произведенных Кулаковским” на заседании 8 октября 1897 г.).

Совместно с крымскими историками Ю.А. Кулаковский занимался подготовкой справочно-энциклопедической работы о крымских древностях. Еще в конце 1894 г. историк обратил внимание Археологической комиссии на важность разработки и издания специальной “археологической” карты Крыма, создание которой он взял на себя [20, с. 25]. Материалы собирались в течение 1895–1912 гг. Проект поддерживали Академия наук и Археологическая комиссия, финансирование которого было даже не недостаточное, а остаточное [51, л. 1]. Активную помощь в этой работе Юлиану Андреевичу оказывал Арсений Иванович Маркевич, о чем свидетельствует их переписка [52, л. 1, 6]. Археологическая карта была совместно подготовлена двумя учеными, но не издана. Выявить ее в архивных фондах не удалось. Сохранилась лишь рукопись “Объяснительная записка к археологической карте Крыма” (не датирована), подготовленная Ю.А. Кулаковским, где представлена общая характеристика археологических эпох и описание выявленных памятников [53, л. 1–71].

Другое весьма важное источниковедческое издание – “Карта Европейской Сарматии по Птолемею” – Юлиан Андреевич приурочил к XI (Киевскому) Археологическому съезду [54]. Скрупулезные разыскания автора были направлены на информирование широкого круга лиц данными, заключенными в карте Птолемея. Работа вызвала дискуссию на страницах “Филологического обозрения” и “Исторического вестника” [55]. Отдельное пояснение к работе было опубликовано им в “Чтениях” Исторического общества Нестора-летописца [56]. На съезде ученый выступил с докладом о своих археологических разысканиях в Юго-Западном и Центральном

Крыму (в долинах рек Бельбек и Салгир) [57] и с сообщением об истории Керчи в XI–XII вв., построенном на археологических данных [58].

В марте-апреле 1903 г. Ю.А. Кулаковский представлял университет Св. Владимира на Первом международном конгрессе исторических наук в Риме, где выступил с докладом “Об окрашенных костях”, в основе которого была характеристика археологических находок из Крыма. Историк обосновал положение, что окраска костей доказывает отсутствие обычая снятия с них мяса. Ссылаясь на результаты микроскопического анализа окрашенных костяков, представленных профессором Я.Н. Якимовичем, Ю.А. Кулаковский утверждал постепенность проникновения краски в кость после тления мягких частей трупа [59].

В отечественной историографии Ю.А. Кулаковский создал стойкий имидж византиниста. Его исследования в этой области не могли обойти истории средневековой Таврики, входившей в сферу влияния Византийской империи. В византиноведении Юлиана Андреевича преимущественно привлекала история военного дела. Для развития разработок по истории средневекового Крыма большое значение имеют труды Ю.А. Кулаковского по истории возникновения и функционирования фемного строя Византийской империи [60].

Перу Юлиана Андреевича наравне с глубоко научными исследованиями принадлежит и ряд научно-популярных очерков по истории Крыма. Одним из них стал обзор “Греческие города на Черноморском побережье” [61].

Наиболее крупной из крымоведческих публикаций ученого стал краткий исторический очерк “Прошлое Тавриды” (первое издание которого вышло в свет в 1906 г.) [62], в котором изложение событий начинается от начала появления греческих поселений на Черноморском побережье. Раскрывая политическую историю основных античных центров Крыма, автор знакомил читателей и с результатами собственных археологических исследований в Крыму. Наиболее подробно освещены хорошо знакомые историку ранне-средневековый период и распространение христианства на этой территории. Особый интерес для истории изучения Крыма представляет второе издание этой книги (1914 г.), в котором было помещено приложение: “Общий обзор изучения крымских древностей со времени присоединения Крыма к Российской Державе” [63, с. 139–154]. Перечень исследований начинается с сочинений

Г. Одерико и заканчивается последними разработками по археологии Крыма (А.Л. Бертъе-Делагард, А.В. Орешников, С.П. Шестаков, П.С. Уварова). Этот, один из немногих историко-библиографических обзоров крымоведческих исследований был для современников определенным справочным пособием в дебрях краеведческих публикаций тех лет. В обстоятельной рецензии, посвященной этой книге, А.С. Башкиров дал высокую оценку работе, заметив, что "очерк превосходно выполнил свое назначение" [64, с. 395].

Статистика крымоведческих публикаций Ю.А. Кулаковского свидетельствует, что книга "Прошлое Тавриды" стала чуть ли не последней его работой в этой области. Она подвела итог всех его разысканий в области исторического краеведения Крыма, стала обобщением и, к сожалению, точкой... Научные интересы Юлиана Андреевича в это время переходят к другим вопросам европейской античности и средневековья. Подтверждение этим выводам мы находим в письме Ю.А. Кулаковского к А.Л. Бертъе-Делагарду. 3 мая 1913 г. он сообщал: "...когда я писал "Прошлое Тавриды", я как бы прощался с Крымом и в дальнейшие годы лишь издали следил, как другие обогащали музеи предметами из раскопок и углублялись в изучении" полуострова [65].

Свидетельством признания авторитета ученого как крымоведа являются его публикации в ряде энциклопедических изданий. Так, в "Словаре общедоступных сведений по всем отраслям знаний" им был опубликован обстоятельный очерк "Боспор", где изложены хрестоматийные сведения по истории этого культурного центра [66]. Очерк по истории Керчи Ю.А. Кулаковского был опубликован и в "Православной богословской энциклопедии" (1908 г.). Заслуженным итогом его научной деятельности стало избрание ученого 29 декабря 1906 г. членом-корреспондентом Академии наук по разряду классической филологии и археологии историко-филологического отделения [9, с. 22].

Для дополнения характеристики крымоведческой деятельности Ю.А. Кулаковского важное значение имеет введение в научной оборот материалов его переписки с местными краеведами. Так, в переписке с директором Керченского музея древностей К.Е. Думбергом (1892–1894 гг.) историки комментируют сводный список открытых вещей, который готовился для представления в Археологическую комиссию, советуются о совместных действиях по организации охраны памятников [67, л. 24–30]. Карл Евгеньевич по-

стоянно информировал киевского коллегу о новых эпиграфических памятниках, открытых на боспорской земле [68, л. 9–11]. В письмах Ю.А. Кулаковского к А.Л. Бертье-Делагарду – характеристики работ этого ученого [65; 69]. Отдельные разъяснения по средневековой истории Крыма Ю.А. Кулаковский давал И.А. Линиченко [70, л. 1–2]. Постоянными были и его консультации по датировке археологических памятников Крыма с профессором Новороссийского университета Э.Р. Штерном [71, л. 1–4]. Юлиан Андреевич плодотворно сотрудничал с председателем ТУАК Арс.И. Маркевичем, был одним из его корреспондентов при составлении библиографического указателя литературы о Таврической губернии [52, л. 5].

Политические перипетии 1917–1918 гг. тяжело отразились на здоровье ученого. По выражению Арс.И. Маркевича, “крушение родины сломило его физические и душевные силы, и он очутился под ее развалинами” [13, с. 340]. Подтверждением этих слов является сохранившаяся переписка Ю.А. Кулаковского с московским историком-крымоведом, археологом А.В. Орешниковым. В письме, написанном в конце 1917 г., Юлиан Андреевич достаточно резко высказался о политической ситуации в Киеве [72, л. 195–196]. Ю.А. Кулаковский скончался в Киеве 21 февраля 1919 г. [73]. После его смерти книжное собрание ученого было продано его детьми в Национальную библиотеку Украины [74, с. 27–28].

Крымоведческое наследие Ю.А. Кулаковского – важный этап в изучении средневекового Крыма. Впервые в строго научной форме были разработаны вопросы истории византийских владений на полуострове, выделены этапы распространения христианства, и сделан значительный шаг в исследовании эпиграфических памятников. Благодаря деятельности ученого, дальнейшее развитие получили археологические исследования Крыма.

1. *Соболевский А.И.* Ю.А. Кулаковский. Некролог // Изв. Рос. акад. наук. – 1919. – Т. 13, № 12-15. – С. 567–568.

2. *Варнеке Б.* Записка об ученых трудах Юлиана Андреевича Кулаковского, профессора императорского Киевского университета Св. Владимира, 1876–1906 // Изв. О-ва археологии, истории и этнографии при императ. Казан. ун-те. – 1907. – Т. 23, Вып. 1. – Приложение. – С. 14-30.

3. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 255.

4. Там же, ф. 264, оп. 1, д. 228.

5. Кулаковский Юлиан Андреевич [автобиографическая справка] // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского

университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В.С. Иконников.– К., 1884.– С. 347–350.

6. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 227.

7. Список трудов Ю.А. Кулаковского // *Serta Borysthenica* : Сб. в честь заслуженного профессора императ. Ун-та св. Владимира Юлиана Андреевича Кулаковского.– Киев, 1911.– С. III–XIV.

8. *Грушевой А.Г.* Ю.А. Кулаковский (1855–1919) и его "История Византии" // Кулаковский Ю. А. История Византии.– СПб.: Алетейя, 1996.– Т. 1.– С. 435–445; См. также: *Непомнящий А.А.* Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Биобиблиографическое исследование.– Симферополь, 2000.– С. 310–312.

9. Юлиан Андреевич Кулаковский (1855–1919) : Библиогр. указ. : (К 80-летию со дня смерти) / Сост. А.А. Пучков.– Киев, 1999.– 52 с.

10. Археологические известия и заметки, издаваемые императорским Московским археологическим обществом / Под ред. А. В. Орешникова.– М., 1893.– Т. 1.– № 9–10.– С. 384–385.

11. *Кулаковский Ю.А.* Извлечение из отчета о раскопках проф. Ю.А. Кулаковского // Отчет императорской Археологической комиссии за 1894 год.– СПб., 1896.– С. 88–97.

12. *Кулаковский Ю.А.* Отчет проф. Ю.А. Кулаковского об археологических исследованиях его в Крыму в 1896 году // Отчет императорской Археологической комиссии за 1896 год.– СПб., 1898.– С. 159–64.

13. *Маркевич Арс. И.* Памяти профессора Ю.А. Кулаковского // ИТУАК.– 1920.– № 57.– С. 337–340.

14. *Деревицкий А.* Ю.А. Кулаковский. (Некролог) // ИТУАК.– 1920.– № 57.– С. 324–336.

15. *Кулаковский Ю.А.* Новости эпиграфической литературы: *Congrus inscriptionum latinarum VIII* u *Ephem. Epigr. IV*, 2 // Унив. изв.– 1881.– № 12.– С. 371–380; 1883.– № 4.– Отд. 4.– С. 123–130.

16. КГИКЗА, оп. 2, д. 102.

17. *Кулаковский Ю.А.* Археологические раскопки близ Керчи летом 1890 г. // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.– 1891.– Кн. 5.– С. 20–23.

18. ИИМК РАН РА, ф. 25, оп. 1, д. 180.

19. СПБФАРАН, ф. 737, оп. 1, д. 126.

20. *Григор'єва Т.Ф.* Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР : (Зб. метод. матеріалів : В 6 ч.).– К., 1989.– Ч. 5.– 89 с.

21. *Кулаковский Ю. А.* Керченская христианская катакомба 491 года.– Древности Южной России.– СПб., 1891.– 6, 30 с.– (Материалы по археологии России ; Вып. 6.).

22. ИИМК РАН РА, ф. 1 (1885 г.), д. 59, л. 110–114 об.; 125–136; ф. 1 (1891 г.), д. 40, л. 39–40.

23. *Латышев В.В.* [Рец. на кн.: Кулаковский Ю.А. "Керченская хрис-

тианская катакомба 491 года", 1891] // ЖМНП. – СПб., 1891, дек. – Отд. критико-библиографич. – С. 393–405.

24. РГИА, ф. 1041, оп. 1, д. 33.

25. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 139.

26. РГАЛИ, ф. 118, оп. 1, д. 891.

27. Макарова Н.А. История археологических исследований Пантикапея // Пантикапей-Боспор-Керчь – 26 веков древней столице : Материалы Междунар. конф. – Керчь, 2000. – С. 93–96; Матвеева Л. Юліан Кулаковський і класична історія (1855–1919) // III Сходознавчі читання А. Кримського : Тези Міжнар. наук. конф., присвяче. 80-річчю від дня народження акад. Омеляна Пріцака. – К., 1999. – С. 6–7.

28. Ремезов М. По своим краям // Русская мысль. – 1892. – Кн. 8. – С. 100–114; Кн. 9. – С. 46–61.

29. Кулаковский Ю.А. Археологическая заметка по вопросу о катакомбах в Керчи // Там же. – Кн. 12. – Отд. 2. – С. 220–224.

30. Кулаковский Ю.А. Две керченские христианские катакомбы с фресками. Прил.: Христианская катакомба, открытая в 1895 г. – Древности Южной России. – СПб., 1896. – 76 с. разд. паг. – (Материалы по археологии России ; Вып. 19).

31. Кулаковский Ю.А. О керченских катакомбах с фресками // Тр. девятого Археол. съезда в Вильне. 1893. – М., 1897. – Т. 2. – С. 111–112.

32. Кулаковский Ю.А. О раскопках крымских курганов летом 1896 г. // Тр. десятого Археол. съезда в Риге. 1896. – М., 1900. – Протоколы. – С. 107–108.

33. Кулаковский Ю.А. Отчет проф. Ю.А. Кулаковского о его исследованиях в Крыму // Отчет императорской Археологической комиссии за 1895 год. – СПб., 1897. – С. 117–124.

34. ИИМК РАН РА, ф. 1 (1891 г.), д. 40.

35. Кулаковский Ю.А. Древние надписи Черноморского побережья // ЖМНП. – 1891. – № 5. – Отд. Критика и библиография. – С. 171–182.

36. Кулаковский Ю.А. [Рец.] // Русский вестник. – 1892. – № 11. – С. 306–311. – Рец. на: Стржиговский И., Покровский Н.В. Византийский памятник, найденный в Керчи в 1891 году. Б.м.. 1892.

37. Кулаковский Ю.А. [Рец.] // Филологическое обозрение. – 1893. – Т. 3. – № 2. – Отд. 2. – С. 81–84. – Рец. на: Латышев В. В. Греческие и латинские надписи... – 1892. – (Далее: ФО).

38. Кулаковский Ю.А. [Рец.] // ФО. – 1893. – Т. 5. – № 2. – Отд. 2. – С. 120–123. – Рец. на: Reinach S. Antiquetes du Bosphore Cimmerien... – 1892.

39. Кулаковский Ю.А. [Рец.] // ЖМНП. – 1898. – Апр. – Отд. 2. – С. 494–496. – Рец. на: Schurer Die Suden im Bosporanischen Reich...

40. Кулаковский Ю.А. Памяти Моммзена // ЖМНП. – 1904. – № 1. – Отд. "Современная летопись". – С. 39–61.

41. Кулаковский Ю.А. Заметки по истории и топографии Крыма // Археол. изв. и заметки, изд. Моск. археол. о-вом. – 1896. – Т. 4, № 1. – С. 1–6.

42. Кулаковский Ю.А. К истории Боспора Киммерийского в конце VI века.

(По поводу изъяснения надписи Евпатерия) // Византийский временник. – 1896. – Т. 3, вып. 1. – С. 1–17.

43. Кулаковский Ю.А. К вопросу об имени города Керчи // Сборник статей по филологии и лингвистике в честь Федора Евгеньевича Корша, заслуженного профессора императорского Московского университета. – М., 1896. – С. 185–201.

44. Кулаковский Ю.А. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке // ЖМНП. – 1898. – № 2. – С. 173–202.

45. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 13.

46. Епископа Федора “Аланское послание” / Пер. и предисл. Ю.А. Кулаковского // ЗООИД. – 1898. – Т. 21. – Отд. 2. – С. 11–27.

47. Иловайский Д.И. Новый подборник отживших теорий. Историко-критическая заметка // РА. – 1898. – № 4. – С. 632–636.

48. Кулаковский Ю.А. Новые данные для истории Старого Крыма // Зап. императ. Рус. археол. о-ва. Н. С. – 1899. – Т. 10, вып. 3/4: Труды отделения археологии древне-классической, византийской и западноевропейской, кн. 3. – С. 1–12.

49. Кулаковский Ю.А. О новейших находках в Старом Крыму // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1899. – Кн. 13. – Отд. 1. – С. 104–105.

50. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, дд. 19, 22.

51. СПбФАРАН, ф. 35, оп. 1, д. 44.

52. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 144.

53. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 18.

54. Кулаковский Ю.А. Карта Европейской Сарматии по Птолемию: Приветствие XI Археологическому съезду. – Киев, 1899. – 2, II, 34 с., 1 л. карта.

55. Латышев В.В. [Рец.] // ФО. – 1899. – Т. 16. – Отд. 2. – С. 89–98. – Рец. на кн.: Кулаковский Ю. А. Карта Европейской Сарматии... – 1899; Кулаковский Ю.А. Карта Европейской Сарматии по Птолемию. (Ответ акад. В. В. Латышеву) // Там же. – Т. 17, кн. 1. – Отд. 2. – С. 3–19; Латышев В.В. По поводу “Ответа” проф. Ю. А. Кулаковского // Там же. – С. 129–133; Рудаков В. [Рец.] / В. Р-в. // ИВ. – 1900. – Янв. – С. 376. – Рец. на кн.: Кулаковский Ю. А. Карта Европейской Сарматии... – 1899.

56. Кулаковский Ю.А. Европейская Сарматия по Птолемию // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1899. – Кн. 13. – Отд. 1. – С. 163–166.

57. Кулаковский Ю.А. К вопросу об окрашенных костях // Тр. одиннадцатого Археол. съезда в Киеве. 1899. – М., 1901. – Т. 1. – С. 190–191.

58. Кулаковский Ю.А. К истории Боспора (Керчи) в XI–XII веках // Тр. одиннадцатого Археол. съезда в Киеве. 1899. – М., 1902. – Т. 2. – С. 132–133.

59. Кулаковский Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме // Универ. изв. – 1903. – № 5. – С. 1–21.

60. Кулаковский Ю.А. К вопросу о происхождении фемного строя Византийской империи // Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями / Под ред. М. Н. Ясинского. – К., 1904. – С. 396–403; Он же. К вопросу о фемах Ви-

зантійської імперії // *Изборник Киевский, Тимофею Дмитриевичу Флоринскому посвящают друзья и ученики.* – К., 1904. – Отд. 2. – С. 95–118.

61. *Кулаковский Ю.А.* Греческие города на Черноморском побережье. Прил.: Черноморское побережье по карте Птолемея // *Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей* / Под ред. М. В. Довнара-Запольского. – М., 1904. – Т. 1. – С. 1–26.

62. *Кулаковский Ю.А.* Прошлое Тавриды : Крат. ист. очерк. – К., 1906. – IV, 145 с., 4 л. карты.

63. *Кулаковский Ю.А.* Прошлое Тавриды : Крат. ист. очерк. – 2-е изд. – К., 1914. – 4, IV, 156 с., 2 карты.

64. *Башикиров А.С.* [Рец.] // *ЖМНП.* – 1915. – № 2. – Отд. “Критика и библиография”. – С. 395–403. – Рец. на кн.: Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. – 2-е изд. – К., 1914

65. КРКМ, кп 23023, д. 8738.

66. *Кулаковский Ю.А.* Боспор // *Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания* / Под ред. С. Н. Южакова и П.Н. Милюкова. – СПб., 1900. – Т. 3. – С. 567–572.

67. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 126.

68. ЦГИАУК, ф. 264, оп. 1, д. 130.

69. КРКМ, кп 23022, д. 8737.

70. ГАОО, ф. 153, оп. 1, д. 335.

71. ИРНБУВ, ф. 5, д. 2361.

72. ГИМ РФ ОПИ, ф. 136, оп. 1, д. 25.

73. [Сообщение о смерти Ю. А. Кулаковского] // *Изв. Исполкома Киев. совета рабочих депутатов.* – 1919. – 22 февр.

74. *Житецький І.П.* З діяльності Т. Комітету для заснування Всенародної (Національної) Бібліотеки // *Книж. вісп.* – 1919. – Кн. 2, квіт.-черв. – С. 14–36.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Г. І. Ковальчук

кандидат історичних наук

Національна бібліотека України імені

В. І. Вернадського

м. Київ

ПРО РОБОТУ С.І. МАСЛОВА НАД ТЕМОЮ “П. П. ДОЛЖИКОВ ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА “АПТЕКА ДЛЯ ДУШИ”

За життя Сергія Івановича Маслова було опубліковано понад 70 його праць. Проте в архіві вченого, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ¹, є ще чимало матеріалів до наукових розвідок, які не були видані друком. Серед них чи не найважливішою була його магістерська дисертація, присвячена Кирилу Транквіліону Ставровецькому, над поглибленням і вдосконаленням якої він працював усе життя. Свого часу акад. В.М. Перетц писав: “Такої ґрунтовної, повної, критично та діловито написаної монографії ми не маємо ні про одного з старих українських письменників” і пояснював затримку з її виданням тим, що автор “немилосердно строгий та занадто критичний до самого себе в погоні за досконалістю”².

З архівних джерел довідуємося, що Маслов працював також над такими темами, як: “Мазепа в літературі кінця XVII – початку XVIII ст.”, “Стефан Яворський. Матеріали для історії його життя та літературної діяльності”, “Мелетій Смотрицький і “Євангеліє учительное” 1616 р.”; “Матеріали для історії проповіді XVII–XVIII ст.”, “Варлаам Ясинський в літературі кінця XVII – початку XVIII ст.”, “Літературна діяльність Феофана Прокоповича”, “Характеристика українського книгодрукування XVI–XVIII ст. (переробка нарису 1925 р.)” та ін. Є підготовчі матеріали для подальших “Етюдів з історії стародруків. Розділи XIII–XX”, серед яких, скажімо, “Нариси з історії віршової літератури XVII–XVIII ст.”, “Українська проповідь першої половини XVII ст.”, “Граматики, букварі та лексикони”, описи слов'янських стародруків. У рукописах залишилися “Наука албо способ

зложення казаня” Іоанікія Галятівського в українській і російській літературі XVII і XVIII ст., з додатком тексту “Науки” по “Ключу Разуменія” 1659–1660 і 1665 рр.”; “Латинські й польські панегірики українських письменників кінця XVII і поч. XVIII ст.”; “Реєстри книг Московської Синодальної друкарні др. пол. XVIII ст.” тощо.

Ненадрукованими лишилися його статті “Києво-Могилянський колегіум в 17–18 вв.” (од. зб. 381); “Библия Острожская” (од. зб. 380); огляди-рецензії “Труды С. Голубева по истории литературы Юго-Западной Руси XVI–XVII вв.” (од. зб. 404), “Труды И.М. Каманина по южно-русской палеографии”, “Опыт русской историографии В.С. Иконникова” (од. зб. 409); багато підготовчих матеріалів для наукових розвідок на теми “Матеріали до історії книготоргівлі на Україні та в Росії” (од. зб. 664–666), “Розвиток цензури на Україні” (од. зб. 667), “Книжкова справа в Києві в XIX ст.” та ін.

Чільне місце в його багаторічних дослідженнях займала тема “П.П. Должиков та його бібліотека “Аптека для души”³. Над цією статтею Сергій Іванович Маслов почав працювати ще в середині 20-х років. У його “Щоденнику” за 1927 р.⁴ зафіксовано: “Підготував до друку “Должиков та його бібліотека “Аптека для души”. Аналогічне повідомлення міститься у звіті Бібліотеки (ВБУ) за 1928/1929 рр.⁵

У звіті про роботу установи за наступні 1929/1930 рр. сформульовано інакше: “Маслов збирав матеріали про життя та діяльність Должикова; 8.12.29 зачитав на засіданні НДКБ попереднє повідомлення “Должиков та його бібліотека “Аптека для души”⁶.

Бібліотека П. Должикова, заснована 1843 р., була першою публічною бібліотекою в Києві. Саме тому С.І. Маслов, займаючись історією книжкової справи в Україні в широкому розумінні (палеографією та дослідженням рукописів, історією друкарства та окремих стародруків, книговидання, цензури, бібліографії, книжкової торгівлі, бібліотечної справи), не міг оминати увагою так званий Кабінет Должикова, що мав афористичну назву “Аптека для души”.

Чим більше вивчав Сергій Іванович матеріали стосовно цього закладу, тим більше захоплювався даною темою. В його особовому архіві в Інституті рукопису НБУВ сотні виписок, нотаток, чернеток, присвячених П.П. Должику та його бібліотеці. Три зошити в архіві займають лише описи друкованого каталогу бібліотеки, з критичними зауваженнями Сергія Івановича. Він збирав також у різних архівах документи щодо самого П.П. Должикова та його Кабінету. Деякі архівні документи на його прохання надсилали колеги, зокрема Ф.П. Мак-

сименко⁷, інші документи, насамперед, з Київського Історичного архіву, він конспектував, а найчастіше копіював власноруч⁸.

У 1929 р. було розроблено такий план цієї статті:

“І. Вступ. Розвиток Києва в першій половині ХІХ ст. Книжкова справа в Києві цієї доби.

ІІ. Біографія Должикова до 1840-х рр.

ІІІ. Бібліотека Должикова, її заснування. Оголошення в “Киевских губернских ведомостях”. Каталог 1846 р. Каталог 1849 р. Видавнича й книготорговельна діяльність Должикова. Науково-літературні статті Должикова.

ІV. Інші заняття Должикова: агент різних страхових товариств. Комісійна контора.

У. Відзиви про Должикова.

Додатки. Знімки”⁹.

Подальші дослідження змусили вченого розширити обсяг передбачуваної публікації. Так, у видавничих планах УНІК на 1935 р., де С.І. Маслов працював, не полишаючи роботи у відділі стародруків ВБУ (БАН), йдеться про окреме видання “Перша публічна бібліотека в Києві”: тираж 2000 примірників, обсяг 4 умовно-друкарських аркуші¹⁰. Для ілюстрування цієї книжки УНІК вже в наступному, 1936 р. звертається до управління міської міліції за дозволом сфотографувати будинок, де в 1840–1850 рр. містився Кабінет для читання Должикова. До речі, десятки документів, що дбайливо збережені в архіві, присвячено питанню встановлення місцезнаходження Кабінету¹¹: є, наприклад, креслення рукою Сергія Івановича. Багато в архіві також виписок С. Маслова з різних газет щодо бібліотеки П.П. Должикова, зокрема, критичних і негативних заміток (див, наприклад, од. зб. 231–232). До речі, далеко не всі зібрані вченим факти використано в статті.

Наслідком отакого ґрунтового вивчення теми був великий матеріал, підготовлений Сергієм Івановичем, проте друком за його життя він так і не вийшов. Була опублікована лише порівняно невелика замітка в газеті “Вечірній Київ” (1951 р., 3 жовтня) під назвою “Аптека для души”: Перша публічна бібліотека в Києві”.

Через 20 років після смерті Сергія Івановича його син, Юрій Сергійович, підготував названу працю до друку. Щоправда, останні розділи роботи, які Сергій Іванович не встиг власноручно завершити, подано тут дещо схематично. Перший примірник машинопису що становить 56 сторінок тексту, був надісланий до Львова в зв’язку з про-

позицією Ф.П. Максименка видати роботу там. Проте, наскільки нам відомо, праця так і не була опублікована. Пізніше, 1985 р., Ірина Олександрівна Лучник, філолог, племінниця Сергія Івановича, звірила деякі дати, назви, додала певні вставки з архівних матеріалів, пропущені Юрієм Сергійовичем, та невелику передмову. В ній ідеться про те, що дана стаття “становить частину великої задуманої роботи Сергія Івановича Маслова “Початок бібліотечної справи в Росії I пол. XIX ст.”. Оскільки цей розділ – майже закінчений варіант, побудований на невідомих архівних матеріалах, які розкривають цікаву сторінку з історії культурного життя старого Києва, ми вважаємо доцільним його публікацію”¹².

Цілком підтримуючи таку пропозицію, публікуємо дану працю Сергія Івановича Маслова, оскільки бібліотекознавча тематика є пріоритетною для досліджень у НБУВ. При підготовці до друку виправлено опечатки, звірено й доповнено назви книжок за каталогом П.П. Должикова, деякі застарілі слова й синтаксичні звороти замінено на сучасні, хоча в цілому стаття зберігає авторські особливості.

¹ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 33.– (Далі – ІР НБУВ).

² *Перетц В.* Нарис наукової діяльності проф. С.І. Маслова // Сергій Маслов, 1902–1927.– К., 1927.– С. 25.

³ ІР НБУВ, ф. 33, № 212–247 та ін.

⁴ Там само, № 2952, арк. 182.

⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, од. зб. 270, арк. 24.

⁶ Там само, од. зб. 313.

⁷ Там само, од. зб. 216.

⁸ Там само, од. зб. 217.

⁹ ІР НБУВ, ф. 33, № 212, зошит V.

¹⁰ Там само, арк. 3.

¹¹ Там само, № 223–226.

¹² Там само, № 214.

С.І. Маслов

**П.П. ДОЛЖИКОВ ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА
“АПТЕКА ДЛЯ ДУШИ”****І. Економічний та культурний розвиток Києва
в першій половині XIX сторіччя**

Першу половину XIX ст. слід вважати за один з найцікавіших періодів у багатовічній історії міста Києва. Порівнюючи з кінцем XVIII ст., це була доба міцного розвитку й піднесення його державного значення.

На початку XIX ст., в зв'язку з загальним економічним розвитком Російської держави, в Києві та на Київщині починає розвиватися промисловість, і країна стає на шляхи швидкого капіталістичного переродження. Року 1798-го Київський магістрат засновує в Межигір'ї фабрику фаянсових виробів. В перші роки XIX ст. на Куренівці засновується шкіряний завод Ланге, а р. 1811-го на Печерську виникає завод сальних свічок купця Ходунова; трохи пізніше засновується ливарний завод бр. Дегтерьових; р. 1834-го виникає “Акционерное Общество для изготовления искусственных минеральных вод”. На першу чверть XIX ст. припадає виникнення цукрової промисловості на Київщині.

Протягом XVII та XVIII ст. головним осередком освіти у Києві був Києво-Могилянський Колегіум, перетворений з бігом часу на Академію; наприкінці XVIII ст. (р. 1789) на Подолі відкрито було т.зв. “Главное народное училище”. Економічне зростання першої половини XIX-го ст. спричиняється також до значного поширення в Києві освітніх інституцій. Р. 1809 “Главное народное училище” переформовано на гімназію; р. 1819 відкрито Духовну Семінарію; р. 1832 засновано “Киевский учебный округ” з губерній Київської, Чернігівської, Волинської та Подольської; р. 1834 відкрито “Университет св. Владимира”, й культурне життя міста поживляється університетськими диспутами, публічними лекціями, приватними *soirées littéraires* з участю університетських професорів. Далі в Києві засновуються: 2-га гімназія (1834 р.), “Институт благородных девиц” (1838), Кадетський корпус (1852). Утворення зазначених установ супроводжується будівництвом для них більш-менш грандіозних приміщень, як от будинки Університету (1837–1842) та “Институту благородных девиц”, виконані

за проектами архітектора В.І. Беретті, будинок І-ої гімназії О.В. Беретті, будинок Кадетського корпусу на Шулявці та ін.

Щодо художнього життя, ще на початку ХІХ ст. в зв'язку з перенесенням до Києва Контрактового ярмарку тут було збудовано постійний дерев'яний театр на Хрещатику, який через півстоліття було зруйновано й замінено новим кам'яним на Володимирській вулиці. Коло середини ХІХ ст. виникають також і приватні театри. На сцені цих театрів грають трупи польські, російські, українські; іноді виписуються з Парижа трупи французькі. Вистави набувають популярності в широких колах київського громадянства: їх одвідують не тільки аристократи, але й буржуазія – купці, міщани, ремісники. Засноване 1848 р. “Симфоническое Общество любителей музыки и пения” щотижня влаштовує музичні вечірки й щомісяця дає концерти в університетському залі¹.

Велика спадщина історичного минулого, наявність в місті багатьох пам'яток давньої доби спричиняють до розвитку серед київського громадянства зацікавлення до історії Києва та Київщини.

Це зацікавлення знаходить міцну підтримку з боку адміністрації, яка, ставши на шлях боротьби з польськими впливами в Наддніпрянщині, намагалася шляхом історичних досліджень довести споконвічний руський характер краю. Вже на початку ХІХ ст. в Києві починаються археологічні розкопки. Проте систематичний науковий характер вони набувають лише в 1820-х роках, коли до дослідження київської старовини звертаються такі дослідники, як М.Ф. Берлінський, митрополит Євгеній Болховітінов, К.А. Лохвицький. Протягом двадцятих–тридцятих років розкопуються: фундамент Десятинної церкви (1824), Золота брама (1832), руїни церкви Ірини (1833).

Розквітом історичної та археологічної роботи в Києві була доба генерал-губернатора Бібікова, який, з одного боку, найстаранніше проводив “обрусительную политику”, з другого – виявляв великий персональний смак до археології. В 1840-х рр., за безпосередньою участю Бібікова, акад. Солнцев реставрує настінне малювання в Великій церкві Києво-Печерської Лаври і розчищає фрески ХІ ст. та проводить інші реставраційні роботи в Софійському соборі. Ще року 1835, в зв'язку з розвитком археологічних інтересів, при Університеті організовано було “Временный комитет для изыскания древностей”; тепер, р. 1843, на зміну йому утворюється на більш широких началах “Временная комиссия для разбора древних актов”, а р. 1852, за ініціативою проф. Н.Д. Іванішева, засновується Центральний архів акто-

вих книг старих польських судових установ. За часів Бібікова історія з археологією стають щонаймоднішими науками в Києві: ними захоплюються й київські урядовці, й київський *beau monde*, навіть і польське дворянство. “Благодаря этому, – пише Іконников, – Комиссии для разбора древних актов удастся собрать массу документов не только в официальных архивах, вполне зависевших от местной администрации, но и в многочисленных тогда семейных архивах и библиотеках края. Были моменты, когда казалось, будто вся администрация целого края только и занята собиранием материалов для Комиссии”. Низка ґрунтовних історичних видань того часу, як-от “Описание Киево-Софийского Собора” та “Описание Киево-Печерской Лавры” митр. Євгенія, “Очерк истории г. Киева” М. Закревського (перше вид. 1836 р.), “Киевлянин” та інші праці М.А. Максимовича, видання “Комиссии для разбора древних актов”, організовані губернатором І.І. Фундуклеєм видання по археологічному та історично-статистичному опису Києва та Київщини (1847–1855) – доповнюють картину міцного розвитку історичних інтересів у Києві першої пол. XIX ст.²

Порівнюючи пізно, тільки в 30-х рр., в Києві виникають періодичні видання. Розроблений р. 1835 за ініціативою ген.-губ. гр. Левашова проект журналу з досить широкою програмою під назвою “Киевские новости”, правда, не був здійснений; проте в наступні роки виникають три офіційні органи: р. 1836 – “Киевские объявления”, що виходили тільки під час “контрактів”; р. 1837 – журнал Духовної Академії “Воскресное чтение”; р. 1838 – “Киевские губернские ведомости”; останні скоро (з р. 1845) починають містити в неофіційному відділі цікаві відомості з історії, етнографії та статистики України. В 40-х роках виникла думка видавати університетський орган – “Записки Имп. Университета Св. Владимира”, проте думка ця здійснилася значно пізніше, коли з р. 1861 почали виходити “Университетские известия”. На р. 1859 припадає перша приватна газета в Києві – “Киевский телеграф” – Н. Чернишова та А. фон-Юнка³.

До кінця XVIII ст. в Києві працювала одна тільки друкарня – друкарня Києво-Печерської Лаври, що користувалася головним чином церковно-слов'янським, почасти латино-польським та грецьким шрифтом і видавала переважно книги церковно-релігійного змісту; р. 1787 при Лаврській друкарні утворено було для потреб Київської Академії окремий відділ, що звався “Типографія Академии Киевской при Лавре Печерской”, де вже було заведено світський кирилівський

шриффт. Пізніше виникають суто світські друкарні – р. 1799 друкарня Губерніального правління; р. 1835 – університетська, яка через 15 років переходить в аренду до київського книгаря І.І. Завадського; р. 1846 починає працювати зразкова на той час друкарня Вальнера⁴, далі Теофіла Гліксберга, що друкувала головним чином польські книги, й р. 1852 – Гаммершміта⁵.

Книжна торгівля в Києві в другій половині XVIII ст. розвивалася головне за ініціативою Києво-Печерської Лаври. Лавра мала монополію на продаж церковно-богослужбових книжок і досить енергійно боролась з конкурентами, які час од часу відкривали торгівлю в різних місцях Києва. У спогадах І.Ф. Тимковського кін. XVIII ст. знаходимо відомості про “немалую лавку” якогось київського торгаша, якого студенти Академії звали Гарбузом. Він “скупал и продавал битые, старые и старинные книги”; покупцями його були професори й студенти Академії. Кн. І.М. Долгоруков, що був у Києві р. 1810, відзначає тут “музыкальные магазины и книжные лавки; одна из них – с надписью “Cabinet de lecture”.

Проте більш-менш точні відомості про книжну торгівлю ми маємо тільки від тієї доби, від якої до нас дійшли каталоги київських книготорговців. 1813-м роком датовано “Каталог российским книгам, географическим атласам и ландкартам, продающимся в Киеве, в книжной лавке Ив. Бушева” (нове видання – М., 1817). До р. 1821 належить “Реестр российским книгам, ландкартам, планам, эстампам, портретам и нотам, продающимся, сверх многих других книг, в Киеве, в книжных лавках книгопродавца Григория Иванова Литова”. Пізніше лавки Гр. Літова перейшли на власність Василя Гавриловича Лапицького, і Лапицький в окремих примірниках “Реестра” поверх імені Літова наліплював смужки паперу з своїм власним ім'ям. Через чотири роки вийшов “Реестр” Ів. Ів. Ходунова (М., 1825), і тільки після цього, року 1830-го, виступає Степан Іванович Літов, якого до останнього часу вважали за першого більш-менш видатного київського книготорговця. Він торгує спочатку на Печерську в кам'яних Никольських рядах, потім на Хрещатику. В той же час засновує торгівлю книгами в Києві і третій Літов – Іван Іванович. Року 1841 продаж чужоземних книг в місті починає І.І. Завадський, а р. 1856 в Києві проводили торгівлю п'ять осіб: Завадський і Глюксберг продавали чужоземні книги, крамниці Степана Івановича, Івана Івановича Літових на Хрещатику та Фьодорова на Подолі торгували книгами російськими⁶. Щодо розвитку бібліотечної справи, бібліотеки існува-

ли перш над усе при Києво-Софійському соборі та при монастирях – Лаврі, Михайлівському та ін.; далі були бібліотеки при учбових установах – при Духовній Академії, Університеті, Духовній Семінарії, гімназіях та ін. школах. Проте бібліотеки ці мали обмежений круг читачів: ними користувалися головне духівництво – в церквах та монастирях, викладачі та учні – в учбових закладах⁷. Обмежене коло читачів обслуговували також приватні бібліотеки – проф. Домбровського, К.А. Лохвицького, багаті книгозбірні князя Сакена та генерал-губернатора Бібікова⁸. Функції бібліотек для широкого громадського вжитку виконували в 30–50-х рр. книжкові крамниці; принаймні пізніше, від р. 1865, маємо відомості про абонемент та кабінети для читання при магазинах Літова, Фьодорова, Барщевського та Івлева⁹. Цікаво відзначити, що іноді функції кабінетів для читання брали на себе також і київські готелі. Так, в “Киевских Губ. Ведомостях” за 1847 р. читаємо таку обяву: “Кабинет чтения на Подоле в доме Терновца помещающийся, имеет честь известить о получении в числе многих и нижеследующих новостей: Полное собрание сочинений Ивана Андреевича Крылова, в числе коих есть многие, нигде прежде не напечатанные. Терда Дюпон, Паула Монти и Матильда, три романа Евгения Сю. Двадцать лет спустя, томы 7, 8, 9, 10, 11 и 12 окончательный, соч. А. Дюма. История русской словесности, лекции Шевырева. Чтения о церковной словесности или Гомилетика, Амфитеатрова. Гран-пасьянс или собрание всех видов этой игры, 1847. Из французских получены: четвертый том Мартына Найденыша, соч. Ев. Сю – окончательные томы *le gentil-homme Campagnard* Bernara у Piquillo Alliada Скриба, *Martin Chuzzle writt.* Диккенса, все сочинения Жоржа Занда, Вальтер Скотта и др.

Получаются также Высочайшие передовые приказы по Гражданскому ведомству.

Можна подписываться на получение оных из кабинета на дом за 4 руб. серебром в год.

Газеты Кавказ, Московский городской листок, *Revue Ettranger la Presse* и все газеты и журналы в России выходящие.

Живущим вне Киева отпускаются для прочета только книги и прежних лет журналы.

При Кабинете есть особая комната для чтения – за прочет на месте журнала 6 коп., книги – 3 коп., номер газеты 1 коп. сер.

За чтение вне кабинета: книг – цена в год 10 р. серебром, в месяц – 1 р. 50 к. серебром.

Лица, читающие медленно и дети платят в половину менее”. [Див. 1847, апреля 11, № 15, Ч.н., С. 163].

Характерне також оголошення власника готелю, якогось Кордеса: К.Губ. Ведом., 1855, марта 12, № 11, Ч.н., С. 72.

Такі були ті умови київського життя, серед яких розпочав свою різнобічну діяльність герой цієї статті Павло Петрович Должиков.

П. П.П. Должиков, його життя та діяльність до 1830-х років

На жаль, біографічних відомостей про Должикова надзвичайно мало. Про його походження ми майже нічого не знаємо. Перш над усе, нам невідоме те соціальне оточення, з якого він вийшов. Зважаючи на його матеріальний стан пізніших часів, порівнюючо невелику освіту й те, що за молодих років він служив в армії на незначних офіцерських посадах, – можна припустити, що він належав до кіл дрібно- або середньо-маєткового дворянства. Не маємо ми також безпосередніх вказівок на місце й на час його народження. Для ранніх років життя можна встановити певні зв'язки Должикова з Черніговом. Його перша наукова стаття, писана не пізніше жовтня 1825 р., свідчить про безпосереднє знайомство з пам'ятками чернігівської старовини. В Чернігові, без сумніву, жили батьки Должикова; принаймні в листі, писаному в 1829 р. з під Варни, він вкладає в уста батьків такі слова: “Когда приезжал в Чернигов для каких-то поручений из армии сын Г.Г. П-ого, мы думали, зачем наш Павел не приезжал?”¹⁰. В другому листі, описуючи мис Галату, Должиков пояснює: “Представьте себе гору, имеющую три ступени, одну над другою, из коих каждая едва ли не выше Болдинских гор, которым вы удивляетесь в Чернигове...”¹¹. В двадцятих–тридцятих роках ХІХ ст. в Чернігові жила якась Марья Кузьмівна Должикова¹², та й тепер тут існує прізвище Должиков, а під Черніговом є село Довжик. Що до року народження Должикова, беручи до уваги його вказівки на те, що в 1820 р. він “жил с полком в Белой Церкви”¹³, що в 1825 р. він виступає вже з науковою статтею, – слід припустити, що народився він десь коло 1800 р.

Досить рано Должиков виявляє нахил до книжки, до літературної роботи. В статті 1829 р. “О шарадах в наши времена” він згадує свої дитячі роки: “Когда еще я был дитя и только что посвященный в таинства русской словесности, то помню, как я тогда с нетерпением прислушивался, не звенят ли почтовые колокольчики, не трещит ли

труба почталиона, который провожая почту за город, трубит в трубу так пленительно, что до сих пор раскаты звуков, с их переливами, возвышениями и понижениями наполняют мою душу. О милый почталион! Ты всегда после того возвращался к нам в дом и привозил кипу газет и журналов, которые, благодаря тогдашним обстоятельствам, мой папінька выписывал с избытком, начиная от “Северной почты” до “Украинского вестника”. Ах! Как я завидовал всем тем, кои сочиняли делфийские шарады, и кто поверит, что я составлял тогда ручной лексикон слов четырех, трех и двух-сложных, которых каждый слог означал что-либо, не была забыта ни Золотоноша, ни пол-тина, ни вол-оса, ни крап-ива. Я осмеливался иногда в ребяческом жару облекать двухзнаменательные слова в одежду загадки и однажды, о это праздник моей души, первая победа, которая для нее едва ли не важнее Полтавской. Это было 8-е июля ... года. О, не забуду 8 июля! В сей день при собрании всего семейства нашего я прочел анаграмму, первое произведение моего пера, которое мне стоило нескольких ночей. Я не забыл ее и не забуду никогда. Вот она:

На анаграмму вы взирайте с двух сторон:
Дарит веселье вам иль непробудный сон.

Маминька и папінька, коим прежде я открыл тайну анаграммы, поцеловали меня, погладили по головке; тетиньки, братцы и сестрицы приласкали, и я подобно Тассу видел издали Капитолию, особенно когда братцы и сестрицы приступили ко мне с тем, чтобы непременно я открыл им мой секрет, ибо маменька строго приказала отгадать. О торжество торжеств! Ах! С той поры что-то новое приосенило мою душу: я стал и задумчивее и чувствительнее, я засыпал в постели с книгою; на зло дядьке, который доказывал мне, что это вредно для глаз и для мирного сна. Возникли эпохи для стихотворений: поздравления родителей с новым годом, с днем ангела и много подобных случаев, за которые я получал неоцененные награды: когда съезжались гости, посередине комнаты ставилось кресло, и я, как на кафедре, являлся на нем и декламировал детские стихи, и мне рукоплескали...”¹⁴. Зміст книжок, якими захоплювався на той час Должи́ков, нам невідомий; тільки в одній з пізніших своїх статей він згадує, що “в первой молодости, украдкою от наставников” він зачитувався романами м-ме Радкліф та Дюкре-дю-Меніля¹⁵.

Починаючи з 1820-х років відомості про життя Должи́кова набувають більшої документальності. Як згадувалось вище, в 1820 р. він був

уже на військовій службі й жив з полком у Білій Церкві. 16 жовтня 1825 р. на засіданні московського “Общества истории и древностей Российских” голова “Общества” повідомляв про одержання від Должикова “Записки о некоторых достопамятностях Черниговского Спасо-Преображенского кафедрального собора”. Пізніше, в 1827 р., “Записку” цю було надруковано в “Трудах и летописях Общества”¹⁶. Наприкінці 1820-х рр. Должиков, вже в чині штабс-капітана, надіслав до “Общества” повідомлення про знайдений ним у Варшаві старовинний будинок князів Мазовецьких і кам'яну статую жінки з двома дитинками¹⁷.

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. ми зустрічаємо Должикова офіцером 19-го Єгерського полка, що входив до складу 10-ої піхотної дивізії. В свою чергу дивізія ця становила складову частину 2-ої армії, на чолі якої стояв генерал-від-інфантерії граф Дибіч і якій доручені були операції проти турок на Балканському півострові. 28 травня 1828 р. 10 дивізія переправилась через Дунай, і 6 червня під Кістенджі Должиков вперше брав участь у бою: “Бренная жизнь моя, – писал він в одному з своїх листів, – была в первый раз в очевидной опасности: передо мною и за мною визжали ядра и разрывались гранаты, но благодаря провидению какое-то равнодушие было моим уделом. Я хладнокровно глядел, как неприятельские ядра перелетали через наши колонны, занимавшие весьма выгодную позицию под прикрытием Троянового вала, и душевно благодарил древнего римского императора, позаботившегося оградить сим валом завоевания свои от набегов варваров. По крайней мере, если не тогда, то спустя почти XVIII веков его укрепление доставило нам существенную пользу”. Через деякий час, перебуваючи в авангарді, Должиков бере участь в “деле” з турками при місті Пазарджику, причому входить до складу “особенно отличившегося” батальйону майора Полухіна. 24 липня 19-й Єгерський полк прибув під стіни фортеці Варни і з 28 серпня разом з другими військовими частинами взяв участь у її облозі¹⁸. Так почалося життя Должикова “в редутах и шанцах, под полетом неприятельских ядер и бомб”. З історії цієї війни ми знаємо, що 30-тисячний корпус паши Омера-Вріоне, що прийшов на допомогу туркам, оточеним у Варні, не міг врятувати фортеці, і 29 вересня 1828 р. турецький гарнізон поклав зброю. Деякий час після цього 19-й Єгерський полк бере участь в переслідуванні Омера-Вріоне, який спішно відходив за річку Камчик до свого укріпленого табору. 8 жовтня надвечір полк повернувся до Варни, і допитливий Должиков,

не зважаючи на втому, пішов оглядати місто з його “излучистыми улицами и переулками”, що нагадували “лабиринты древних”¹⁹.

У Варні та її околицях 19-й Єгерський полк залишався до кінця війни, і Должиков проводив тут життя допитливої енергійної людини. “Кто не согласится, что война есть зло ужасное?” – писав він в листі від 30 жовтня 1828 р. Проте він, до певної міри, вдячний війні: “Войне я должен пребыванием в стране, совершенно для меня новой; тысяча впечатлений сменяются размышлениями при виде предметов любопытных; я наблюдаю нравы и образ жизни народов разноплеменных, населяющих Булгарию, [...] и дух мой всегда в деятельности от делаемых сравнений и замечаний”. Він робить спостереження над господарчим життям країни, цікавиться побутом населення, описує садиби, бані, фонтани, які “стремясь из диких камней, принесенных яворами, каштанами, [...] вечно журчат и наводят какую-то меланхолию”²⁰. З метою відповіді на запитання “одной почтенной особы” він, звернувшись до варненського митрополита Філофея, збирає відомості про особливості церковно-релігійного життя серед болгар та греків в тодішній Турції, зокрема в м. Варні²¹. Далі він веде тут свій похідний щоденник, збирає колекцію монет, розшукує старі мармури та барельєфи з грецькими написами²². З 16 липня до 26 жовтня 1829 р. в таборі під Варною він випускає рукописну газету під назвою “Листок для родины”. Газета ця досить цікава й варта, щоб на ній зупинитись.

Щодо зовнішнього вигляду газета спочатку писалася на пів аркуші паперу в два стовпці, потім на цілому аркуші в три стовпці. Видавалась в різні терміни, з перепусками від 3 до 17 днів. Протягом 3 1/2 місяців вийшло 13 чисел; чи продовжувалась вона й далі, відомостей не маємо²³. До окремих чисел “Листка” було приєднано сім номерів літературних додатків під назвою “Фиалка” (№ 1–3), “Ландыш” (№ 4–6) і “Меченосец” (№ 7); іноді додавалися “Прибавления для заграничных читателей”²⁴. Кожне число “Листка”, як і кожне число додатків, прикрашалося тим або іншим епіграфом:

Отечества и дым нам сладок и приятен²⁵.

Письменное сношение заменяет половину свидания, Персиянин Бек-али²⁶.

И наконец я зрю в стране моей родной:
Журналов тысячи, а книги ни одной.

Князь Горчаков²⁷.

Счастлив тот, кому сиянье
Бытия сохранено,

Тот, кому вкусить дано
С милой родиной свиданье.
В. Жуковский²⁸.

В № 2 своєї газети Должиков між іншим пише: “Девизом наших листков избран Муравей, который должен быть изображенным на каждом листке внизу номера. Муравей выбран больше потому, что в военном шатре издателя, на шатком столике он часто бывает его гостем и товарищем”. Починаючи з № 6 газета крім заголовка “Листок для родины” носить ще й підзаголовок “Муравей”. Своєрідні умови, в яких виходила газета Должикова, позначилися також в статті про буйний вітер, який пронісся над Варненською затокою 26 липня. “Ветер сей, – скаржиться Должиков, – невыгодно подшутил с составителем Листков сих. Его кабинет редакции, типография, словом, все жилище было ниспровержено. Первые три нумера “Листка для родины” с прочими бумагами измерили глубину долины...”²⁹.

Кожне число “Листка” поділяється на певні розділи, проте редактор не суворо додержується цього поділу й часто варіює його. Найбільш постійними розділами є: “Новости (або – Известия) заграничные”, “Новости (Известия) внутренние”, “Стихотворения”, “Смесь”; іноді вводяться ще “Военная история”, “Современные записки” (або “Современная история”), “Разные известия”; починаючи з № 4 заводиться новий розділ “Нравы”.

Головним автором статей “Листка” був сам редактор та видавець його – Должиков. Проте, особливо в розділі “Стихотворения” та в літературних додатках брали участь і інші “воины-литераторы” – офіцери військових частин, розміщених навколо Варни – В.В. Домонтович, М. Федоров, М. Мусинов (чи Муслинов). В окремих випадках Должиков заповнював стовпці свого видання офіційними матеріалами військового командування.

Зміст “Листка для родины” обумовлювався тими обставинами, в яких видання це виникло й поширювалось. На першому плані стоять тут новини воєнного життя: відомості про дислокацію російської армії, про рух турецьких військових частин, про облогу й заняття фортець, про знищення кріпосних укріплень, про захоплення в полон, і стан, в якому перебувають полонені, про підвіз провіанту й ціни на продукти, про пошесті й засоби боротьби з ними, про прибуття до Варни імператора Миколи I, про службові призначення, про смерть тих чи інших офіцерів, військових лікарів та священників, кабаліс-

тичні розрахунки про загибель Турецької імперії і 1828 р.³⁰, чутки про втечу турецького султана з Константинополя до Азії, відомості, що стосуються переговорів про мир – “блестательный мир с блестящею Портою”³¹, про заключення Адріанопольської згоди 2 вересня 1829 р., про військові паради, молебни, хресні ходи та ін. В № I “Листка” Должиков містить “Воззвание к жителям Болгарии” графа Дибіча від 13 травня 1829 р., а в № 9 – “Приказ по войскам Кавказского корпуса”, виданий графом Паскевичем-Єриванським 25 червня того ж року. В чотирьох “Письмах к родным из карантина”, що входять до складу “Фиалки” та “Ландыша”, Должиков передає свої настрої в той час, коли, захворівши на якусь підозрілу хворобу, він на початку липня 1829 р. примушений був “пустынничать” на мисі Галаті “в предсении смерти”.

Крім суто воєнних новин, Должиков подає в своїй газеті також матеріал іншого змісту – статті, що стосуються видання “Листка для Родины”³², статистичні відомості про населення Болгарії, Румелії та інших задунайських країв, про стан торгівлі та промисловості в Варні; метеорологічні спостереження, відомості про урожай і т.ін. В розділі “Нравы” вміщене оповідання “Пленники, или жуки и цветы”, скероване проти галоманії, зокрема, проти вчителів з полонених у 1812 р. французів³³. В одному з номерів “Фиалки” знаходимо статтю Должикова “О шарадах в наши времена”, а в № 9 “Листка” звертає на себе увагу замітка про кількість газет і журналів, що видаються в цілому світі. Кількість ця дорівнює 3168 виданням. “Из сего числа, – продовжує Должиков, – только один журнал издается в рукописи, именно в Триполи на французском языке. Итак, Листок для Родины имеет товарища в Африке, который подобно ему не имеет чести быть знаком с типографией”³⁴.

В розділі “Листка” під назвою “Стихотворения” та в літературних додатках вміщено чимало віршів з підписом Должикова – три епітафії³⁵, вірш “Молитва”³⁶, п’ять байок: “Блоха”³⁷, “Далмат Фомич”³⁸, “Баран”³⁹, “Лагерный петух”⁴⁰, “Овечка”⁴¹, діалог “Типография и составитель Листков”, імпровізація “На взятие Адрианополя”⁴². Анонімний вірш “Береговой ветер 26 Июля”⁴³, без сумніву, також належить Должикову. Вірші ці і змістом, і формою досить примітивні й не свідчать про великі поетичні здібності їх автора. Наведемо один на зразок:

Типография и составитель Листков.
(Разговор)
Типография

К станку скорей; сей час отходит почта.

Тебе сказать должна я вот что:

Что ты лентяй, негодник ты,

Не переписаны для Родины Листы.

Разбросаны, нет связи, нет порядку,

Исписаны на десяти клочках,

Валяются во всех углах,

Как рюмки в кабаках.

Ой, ты худую взял повадку.

Ну перебеливай скорей,

На почте уж готовят лошадей.

Составитель Листков.

Ах, милая! Сей час, позволь один Листочик

Мне только дописать;

Поставить несколько и запятых, и точек,

Мне долго ли переписать.

Теперь же мысль в душе моей родилась;

В нее душа моя влюбилась

Хочу отчет друзьям отдать

Когда восторг к вам низлетает

С недостижимых высот -

И на челе холодный пот

И жар священный проступает

Припомните, на краткий срок

Даются нам сии мгновенья.

Ах, переписывать Фиалку и Листок

Граничит с областью мученья!

П.Д.⁴⁴

В. Домонтович у своїх віршах дає переклади псалмів, висловлює тугу за батьківщиною, в віршах "Шумла" і "Воспоминание переправы Дунайской" розроблює теми, сполучені з військовими операціями⁴⁵. Воєнні теми переважають і в віршах офіцера Могилівського полку М. Федорова⁴⁶. М. Муслінов пише виключно шаради⁴⁷.

З погляду літературного оформлення в статтях та віршах Должикова, вміщених в "Листке для Родины" та в літературних додатках, ми постійно спостерігаємо відгуки класичного стилю, який у той час ще не здав остаточно своїх позицій в російській літературі: Должиков наводить латинські прислів'я: "de mortuis aut bene, aut nihil"⁴⁸,

користується такими образами, як “скрыжали Клии”, “Помона Болгарии”, “область богини Гигеи”, “волны Эвксина” і т.д. Властиві Должикову історичні інтереси також знайшли собі місце в статтях “Листка”. Так, між іншим, повідомляючи про здобуття російським військом Адріанополя, Должиков наводить історично-географічні відомості про це місто⁴⁹. З приводу сучасних подій він іноді згадує давнє минуле, посилаючись на “Историю” Карамзіна⁵⁰.

За своїми політичними поглядами, оскільки вони відбилися в газеті, Должиков є типовий армійський офіцер свого часу, впевнений в непереможності російської зброї, з ентузіазмом відданий царському престолу. Згадуючи захоплення турецької флотилії у Варненській затоці, Должиков цитує чиєсь “Казаки и матросы – прямые россы” і запевняє, що “с русскими ничего нет невозможного”⁵¹. В експромті “На взятие Адрианополя” він закликає катериненських генералів дивуватися вчинкам Дибіча та Паскевича:

Взгляните – дивный ряд побед
В наш век вновь изумляет свет:
У Цареграда Забалканский
За Арзерумом Эриванский
Подобно вам громят врагов
Для удивления веков⁵².

У статті про приїзд імператора Миколи I до Варни знаходимо таку картину: “23 июля Его Величество имел ночлег в Каменном редуте, который находится в 15 верстах от Варны. Здесь повелитель России, утомленный сильным зноем и гористою дорогою, во ожидании, пока для него приготовляли шатер, склонился на одну из пушек, стоявших в редуте, и тихий сон поспешил приосенить царственные вежды. Умилительная картина! Обладатель полусвета переносит наравне с последним из своих воинов все тягости военной жизни! Так древний Святослав, огласив кликом побед своих берега Дуная, спал, как простой ратник, под открытым небом. И земля была ему одром, и седло – изголовьем!”⁵³. Крім патріотичних настроїв Должиков дає в газеті простір і своїм релігійним почуттям. Вище ми згадували вірші його “Молитва”: в них розроблюються мотиви визнання своєї гріховності й покути в гріхах. Повідомляючи в одній із заміток про стан, у якому перебувають полонені турки, він вихваляє “кроткую христианскую религию”, яка “в смиренном лучезарии торжествует над хладным магометанизмом”⁵⁴. Особливо яскраво релігійно-містичні настрої

Должикова відбилися в “Письмах к родным из карантина”, де він описує ті моменти життя, коли йому доводилося готуватися до переходу “в селения вечности”⁵⁵.

Такі, в загальних рисах, форма, зміст та ідейне спрямування газети, організованої Должиковим у своєрідних умовах воєнного життя. Порівнюючи своє видання зі столичною пресою, Должиков скромно зазначає: “Столичные периодические издания в своей солнечной системе описывают круг обширный, имеют читателей взыскательных, но наша “Фиалка” с “Листком для Родины” еще неизвестна в солнечной системе журналов: она подобна спутнику отдаленного спутника Урания, и литературный астроном, вооруженный телескопом Гершеля, не скоро заметит ее...”⁵⁶. Проте досить рано видання Должикова потрапило до “солнечной системы” столичних журналів: року 1830-го воно стало відоме П. Свінїну, і останній, вбачаючи в підприємстві Должикова “вернейший термометр распространения просвещения в нашем отечестве”, надрукував і “Листок для Родины”, і витяги з літературних до нього додатків у своєму журналі “Отечественные записки”⁵⁷.

Після Адріанопольського миру 2 вересня 1829 р., яким закінчувалася війна з турками, 19-й Єгерський полк залишився в Болгарії на всю зиму і тільки по весні 1830 р. повернувся до Росії⁵⁸.

Повернувшись з Болгарії, Должиков у 1830 і 1831 рр. живе з полком у Білій Церкві⁵⁹. В 1830 р. він засновує в своєму полку бібліотеку⁶⁰. Полкові офіцерські бібліотеки почали виникати з 1810 р.: першою такою бібліотекою була бібліотека лейбгвардії Семьонівського полку, слідом за нею виникла бібліотека в Преображенському полку; їх приклад наслідували й інші полки гвардії. З 1817 р., за ініціативою Аракчеєва, заснуються полкові бібліотеки і в армії. Таким чином, ідея офіцерських полкових бібліотек на той час ще тільки зароджувалася в Росії, і Должиков був одним із перших організаторів “сих – як висловлювався Аракчеєв – полезных заведений”⁶¹.

Тоді ж, в тридцятих роках, Должиков друкує в “Северной пчеле” Греча та Булгаріна статтю “Письма с похода из Болгарии”, присвячену спогадам про останні дні перебування в Болгарії – про перехід 19-го Єгерського полку з Базарджика до Коварни 22–23 березня 1830 р. та про свою мандрівку – для виконання окремого доручення – з Коварни до Варни. Як в статтях, надрукованих раніше в “Отечественных записках”, Должиков і тут повний зацікавлення життям, що точилося навколо: він описує зруйновану війною країну, пригля-

дається до побуту та занять населення, малює картини моря, характеризує клімат Болгарії, дає простір завжди властивим йому археологічним інтересам і, наприклад, поблизу села Ікрени оглядає рештки Діонісополітона й “отдает немой поклон немым развалинам” цього міста⁶².

III. Должиков у 1840-их роках. Заснування першої в Києві публічної бібліотеки

Після 1833 року наші відомості про Должикова на довгий час губляться і поновлюються тільки в серпні 1840 р. Тепер Должиков вже “отставной капитан”, живе в Києві на головній на той час вулиці – Московській на Печерському, в домі купців Лохвицьких. Він – “соревнователь” московського “Общества истории и древностей Российских”, головний агент по Києву та по “юго-западным” губерниям “Российского общества для застрахования пожизненных доходов и капиталов”⁶³.

29 серпня 1840 р. Должиков подає генерал-губернатору Д.Г. Бібікову доповідну записку, в якій, звертаючи увагу на те, що в Києві нема губернської публічної бібліотеки, просить дозволити йому в компанії з купцем третьої гільдії М. Лохвицьким відкрити в домі Лохвицького громадську бібліотеку для читання російських та французьких книг, періодичних видань, музикальних нот. Ураховуючи “обрусительную” програму Бібікова, Должиков підкреслює в своїй записці, що бібліотека, яку він має заснувати, “может отчасти способствовать к большему усвоению в здешнем крае русского языка и распространению его влияния на нравы”⁶⁴.

Того ж 29 серпня Должиков звертається до Бібікова і з другою запискою – про дозвіл заснувати в Києві “Справочное место”, тобто бюро доручень, за зразками, що існують в обох столицях та по великих містах Росії. “Цель учреждения в Киеве Справочного места, – пише він, – есть доставление облегчения взаимных сношений жителям города и приезжающим в него разным лицам: желающие приобрести или сбыть собственность, ищущие занятий или частной службы, найма дома, управителя, попутчика в дорогу и по другим разным случаям могут через справочное место успеть в том в непродолжительное время с малыми издержками”. “Настоящее процветание и расширение г. Киева, – запевняє далі Должиков, – делает учреждение в нем справочного места весьма необходимым”⁶⁵.

У відповідь на ці заяви Бібіков через “Градскую полицию” оповістив Должикова, що “без объяснения начал, на коих основано будет сие предположение” і без детального “проекта сих учреждений” він не має змоги зробити “никакого к удовлетворению его прошения распоряжения”⁶⁶. В зв’язку з вимогою Бібікова Должиков передав 24 вересня до його канцелярії “Положение для учреждения в губернском городе Киеве Общественной Библиотеки для чтения”⁶⁷.

“Положение” складається з 7 параграфів і досить повно характеризує обличчя майбутньої бібліотеки.

“Цель учреждения в губернском городе Киеве Общественной Библиотеки для чтения, – говорится в параграфі I-му, – есть та, чтобы доставить желающим полную возможность читать своевременно за самую дешевую плату имеющие выходить в 1841-м и следующих годах русские книги и повременные издания, а также покупать все без исключения вновь выходящие по возможно сходной цене. Кроме того, будет она заключать в себе по возможности и лучшие книги, вышедшие донныне. По мере способов откроется и раздача для чтения вновь выходящих французских цензурою одобренных книг”.

В 2-му параграфі Должиков розробляє думки, які накреслено було вже в заяві від 29 серпня. “Г. Киев, – пише він, – с каждым днем более и более распространяется и процветает, почему учреждение Библиотеки для чтения становится необходимым для его народонаселения, тем более, что донныне в Киеве нет Губернской Публичной библиотеки, подобно тому, как таковые существуют уже во многих губернских и даже уездных городах России. Кроме того, в Киеве не имеется заведения, где можно бы было постоянно читать не только все повременные издания, но даже некоторые главнейшие”. Ці міркування Должиков підсилює вказівкою на момент політичного значення: “Одною из главнейших причин, – говорит він далі, – побуждающих к основанию библиотеки по подписке, есть та одушевляющая учреждающих патриотическая мысль, чтобы ею кроме прочного обеспечения существования заведения они могли составить в Киеве круг читателей русских книги и распространить торговлею ими обращение русских сочинений во всех сословиях народа и тем с своей стороны споспешествовать большему развитию и укоренению слова русского в западном крае отечества, где предшествовавшими политическими событиями ослаблено несколько влияние одного”.

Наступні параграфи “Положения” присвячені питанням передплати та забезпечення існування бібліотеки. “Библиотека учреждается

по подписке. Подписчики разделяются на постоянных, годовых и временных". Постійні передплатники за одноразову платню в розмірі 25 карб. одержують книги додому протягом 5 років. За читання за тими ж умовами періодичних видань постійний передплатник вносить 20 карб. Річна передплата передбачає 9 карб. за читання книг і 7 карб. за читання журналів та газет. Тимчасова передплата встановлює такі норми: за півріччя – 5 карб., за 4 місяці – 4 карб., за 3 місяці – 3 карб. 50 коп., за місяць – 1 карб. 30 коп., за тиждень – 50 коп., за день – 15 коп. Читання газет і журналів в місяць коштуватиме 75 коп., протягом одного дня – 10 коп.⁶⁸ Річні й тимчасові передплатники, якщо будуть брати книжки додому, платитимуть відповідну грошову заставу.

Зібрані шляхом передплати гроші забезпечуються трьома домами Лохвицького, оціненими в 18 000 карб. Поступлення від передплати мають витрачатися виключно на бібліотеку; торгівля книгами організується на власний капітал Лохвицького. "Для точного и своевременного получения книг Лохвицкий вступит в ближайшие сношения с первейшими книгопродавцами столиц и для сего отправится в Москву и С.-Петербург. С открытием же чтения французских книг, комиссионер Библиотеки будет находиться постоянно в Лейпциге, как центре иностранной книжной торговли". "Ежемесячно о получении новых книг читатели будут получать особенные извещения и о том будет печатаемо в Губернских Ведомостях. В них же будет помещаться и общий годовой отчет о числе читателей, выписанных и прочтенных книг, дабы как правительству, так и публика могли иметь сведения о действиях Общественной Библиотеки в Киеве и о пользе, ею приносимой".

В параграфі 5-му мова йде про приміщення для Бібліотеки та про деякі засоби обслуговування читачів. Бібліотека має міститися в домі № 471 по Московській вулиці, що належить спадкоємцям Лохвицьким. "Просторные комнаты с двумя входами со стороны улицы, большим садом, в коем со временем предполагается устроить залу для летнего чтения книг, будут ежедневно открыты, за исключением воскресных и праздничных дней, если в таковые не будет получена новая почта. В дни высокоторжественные все посторонние лица, не состоящие в числе читателей, имеют право на бесплатное чтение книг и журналов в самой библиотеке". При бібліотеці передбачалися спеціальні "посыльные" для доставки, за невелику доплату, книг додому. Через бібліотеку можна буде виписувати всі книги та

періодичні видання, що виходять поза Києвом. Будинок Лохвицьких, поки в ньому буде міститися Бібліотека, має, на думку Должикова, підлягати закону, за яким “дома, где помещаются общественные заведения, служащие к распространению просвещения, освобождаются от воинского постоя”.

У 6-му параграфі Должиков зазначає, що відкриття Бібліотеки відбудеться тоді, коли набереться “сто подписчиков разряда пяти- годового, или до 250 годового, или же и тех и других соразмерно”, себто коли в розпорядження організаторів надійде сума до 2500 карб. “Учреждающие желали бы открыть Библиотеку к 1-му января 1841 года, потому что предварительно должно выписать повременных изданий, имеющих выходить в течение наступающего года и воспользоваться зимним путем к удобной доставке книг, а равно для приобретения большего числа подписчиков и покупателей в имеющие быть в городе Киеве в январе 1841 года контракты”.

В останньому, 7-му параграфі організатори висловлюють надію, що їм пощастить “распространить на пользу просвещения круг действий Библиотеки”, що Бібліотека їхня стане посередником між столичною книжковою торгівлею і провінційними видавцями “в рассуждении сочинений, выходящих в Киеве, Харькове и Одессе” і навпаки. “Основатели надеются успеть в том тем более, что первому из них устройство и управление библиотеки не ново и еще в 1830 году он имел удовольствие учредить одну из первых полковых библиотек в армии, доньне существующую, именно в 19-м Егерском (ныне Муромском пехотном) полку; имея же честь принадлежать к числу со- ревнователей Имп. Московского Общества Истории и Древностей русских и помещая иногда произведения свои в некоторых периодических изданиях, – он смеет думать, что найдет в себе довольно сил для руководства столь полезным заведением, каковым быть должна Общественная Библиотека для чтения в г. Киеве”.

Наприкінці “Положения” – підпис: “Отставной капитан Павел Должиков. Киевский купец Николай Лохвицкий” і дата: “1840 года. 24 сентября – г. Киев”⁶⁹.

Через півтора місяця, 8 листопада 1840 р. Бібіков наказав “градской полиции” сповістити Должикова та Лохвицького про дозвіл відкрити “Общественную Библиотеку для чтения” “на правилах, изложенных ими в представленном особом проекте”. В зв’язку з тим, що крім видачі книг для читання компаньйони мали ще проводити торгівлю книжками, Бібіков вимагав, щоб вони оголосили встанов-

лений “торговими узаконеннями” капітал на право проведення торгівлі та вписались до відповідної гільдії. Далі Бібіков підкреслював потребу точно виконувати, щодо придбання книг для Бібліотеки, правила Цензурного устава й повідомляв організаторів, що не може звільнити від “постоянной повинности” дом, в якому буде міститися бібліотека⁷⁰.

Таким чином, на початку листопада 1840 р. Должиков мав уже право на заснування в Києві громадської бібліотеки. Проте ще довго, протягом 2 1/2 – 3 років, він бібліотеки не відкривав. Причина полягала, мабуть, у тому, що набирання передплатників ішло не досить швидко й потрібну для відкриття суму в 2500 карб. сріблом не так легко було зібрати.

Бібліотеку свою Должиков відкрив тільки в 1843-му році⁷¹. Порівнюючи з “Положением” 1840 р., в організації її було припущено ряд змін. Перш за все, змінено було назву: замість “Общественная библиотека для чтения” Должиков тепер називав її “Кабинет чтения новостей русской и французской словесности” або “Кабинет для чтения русских и французских книг”. Пізніше, відновлюючи напис ψυχῆς ἰλτρεῖον, який, за свідомством Діодора Сицилійського, зробив колись, коло 1300 р. до нашої ери, фараон Осимандій (Рамсес II) над входом у бібліотеку в своєму тебанському палаці, Должиков прийняв для “Кабінету” ще додаткову назву – “Аптека для души”⁷². Далі, “Кабинет” Должиков відкрив не в компанії з Лохвицьким, як це передбачалося “Положением”, а сам. Відкрито його було не на Печерському по Московській вулиці, а на Подолі “по Большой Александровской улице в доме купца Багреева близ письменной почты”. Згідно вказівкам М. Закревського, київська поштова контора з 1820-х років до переходу на Хрещатик містилася на Подолі на розі Олександрівської та Андріївської вулиць. Таким чином, це свідчення Закревського встановлює приблизно й місце перебування “Кабінету” Должикова⁷³.

Що уявляв собою “Кабинет” Должикова в перші 2–3 роки свого існування, які книги і в якій кількості входили до його складу сказати зараз, за станом наших джерел, не можна. Деяке уявлення про склад книжок та про порядки “Кабінету” дають оголошення, які Должиков то публікував у “Киевских Губернских Ведомостях”, то випускав окремими листками.

Року 1845 “Кабинет” випишував 18 газет та журналів. Серед них було декілька закордонних – “Hamburger Korrespondent”, “Revue Etranger” з картинками мод, “La presse” та інші. Більшість складали

російські видання “Русский инвалид”, “Северная пчела”, “Санктпетербургские ведомости”, “Московские ведомости”, “Киевские губернские ведомости”, “Отечественные записки”, “Библиотека для чтения”, “Маяк”, “Литературная газета”, “Листок для светских людей”, “Звездочка” та ін.⁷⁴ В 1846 році періодичних видань виписувалось вже 24⁷⁵.

Щодо використання газет та журналів, оголошення, надруковане окремим листком наприкінці 1844 р., передбачає попередню передплату на кожне видання. Читання, наприклад, “Отечественных записок” протягом року коштувало 4 карб. сріблом; така ж ціна 4 карб. була за читання “Библиотеки для чтения”, “Северной пчелы”, “Русского инвалида”. Читання “Сына отечества” та “СПб. Ведомостей” коштувало 3 карб. 50 коп., “Маяка” та “Москвитянина” – 3 карб., “Современника” – 2 карб., “Воскресного чтения” – 1 карб. Платню цю встановлено було, без сумніву, в залежності від ціни того чи іншого видання: вона становила приблизно 25 % цієї ціни⁷⁶. Хто хотів читати всі взагалі журнали та газети, платив за рік 22 карб., за місяць – 2 карб. сріблом. Якщо на читання будь-якого журналу записувалось більше, ніж п’ять передплатників, “Кабінет” виписував журнал у двох примірниках⁷⁷. В пізніших оголошеннях платня за читання журналів взагалі встановлюється по 1 карб. 50 коп. в місяць⁷⁸, проте передбачається й абонування окремих видань по ціні від 2 карбованців і вище⁷⁹. Можна було також виплатити “Кабінету” ціну одного будь-якого журналу й за це одержувати для читання протягом року три журнали⁸⁰. Ціна за читання газет встановлювалась від 1 карб. до 30 коп. сріблом, “смотря по тому, какая газета и в какое время будет требована”. За газети французькі та німецькі ціна визначалася “судя по их дороговизне”, шляхом персональних погоджень⁸¹.

Крім газет та журналів, Должиков у своїх оголошеннях публікував відомості також про інші “замечательнейшие новости словесности русской и французской”, які “Кабінет” одержує “тотчас по выходе оных в свет в С. Петербурге, Москве, Брюсселе и Париже”. Забувши “патриотическую мысль” про “развитие и укоренение слова русского в западном крае отечества”, яка “одушевляла” його, коли він у 1840 р. писав “Положение” на вимогу генерал-губернатора Бібікова, Должиков з лютого 1845 р. почав обслуговувати своїх клієнтів також і новинами польської літератури⁸².

Подаючи списки одержаних книжок, Должиков багато уваги приділяє роману Євгенія Сю “Вечный Жид”. Просякнутий поглядами утопічного соціалізму, роман цей набув широкої популярності в євро-

пейських літературах. Должиков у своїх оголошеннях також старанно зазначає вихід окремих томів. 9 листопада 1845 р. він з певною урочистістю публікує: “Вечный Жид кончен... Кабинет имеет честь известить любителей чтения о получении второй (отдельными книжками) половины десятого тома прославленного романа, которою он совершенно оканчивается”. Крім російського перекладу, роман цей був у Должикова в перекладі польському – “Zyd, wieczny tułacz”, була також якась пародія на нього з ілюстраціями⁸³. Про велику зацікавленість, з якою тодішні читачі ставились до Сю та його роману, свідчить між іншим замітка, вміщена якось у відділі “Смесь” у “Киевских Губ. Ведомостях”: “По вычислению одного ученого, Вечный Жид с деньгами, которые Евгений Сю получил за свой роман, мог бы прожить 2191 год 9 месяцев и 12 дней, полагая, что он будет издерживать ежедневно по 5 су”⁸⁴.

Платня за читання книг (не журналів) у перші роки існування “Кабинету” встановлена була така: за рік – 10 карб сріблом, за півроку – 6, за три місяці – 4, за місяць – 1 карб. 50 коп., за тиждень – 60 коп., за добу – 7 і 7 1/2 коп., від книги – 10 коп. Застава від одного до 7 карб., в залежності від цінності взятого видання⁸⁵. Читачам російських книг видавалася безкоштовно будь-яка російська газета чи журнал, читачам французьких книг – газета “Ла прессе”. За окрему приплату від 15 до 30 копійок в місяць “Кабинет” брав на себе доставку двічі на тиждень книг та журналів додому “с соблюдением строжайшей точности в доставке требуемого или следуемого читателю”. В інтересах поміщиків, що жили по селах, Должиков зазначає, що книги “отпускаются также для чтения по деревням”⁸⁶.

IV. Бібліотека Должикова за свідомством “Росписи” 1846 р.

На початку 1846 р. Должиков видав каталог свого “Кабинету” під назвою “Роспись русским книгам, журналам и газетам Кабинета чтения Павла Должикова”. Каталог було надруковано в типографії Феофіла Гліксберга на 4 нenum. + X + 66 стор. форматом 8°, з німою, без титулу обкладинкою⁸⁷. На звороті заголовного аркушу (стор. 2 нenum.) – цензурний дозвіл за підписом Олександра Федотова-Чеховського від 7 листопада 1845 р. На стор. 3–4 нenum. вміщено “Оглавление”, на стор. I – “Предисловие”, а на наступних сторінках (II–X) “Условия для чтения книг”.

У передмові Должиков повідомляє, Що в “Росписи” він не до-

держувався “строгого систематического порядка”, а мав на увазі головне полегшити вибір книжок тим особам, “кои ищут чтения легкого и приятного, а не научного, и от числительности которых зависит самое процветание Кабинета”. Далі Должиков підкреслює, що “Кабинет” постійно поповнюється “литературными новостями” і через те “по истечении года” він видасть “новую роспись и если обстоятельства... время и средства позволяют – с пояснением содержания каждой книги мнения о ней наших лучших критиков, дабы читатели мои могли иметь о требуемой книге предварительное понятие”.

В “Условиях для чтения книг” Должиков повторює вже відомі нам ціни на читання книг в його “Кабинеті” (§ 2)⁸⁸. Застава встановлюється в 7 карб. і вище. “От лиц же недостаточного состояния принимаются в некоторых случаях залог и менее 7 руб., даже иного какого-либо рода безденежные, лишь бы они обеспечивали целость книг”. Для службовців, також для учнів різних учбових закладів, духовних і світських, за заставу правлять посвідки начальників, скарбників, вчителів. “Приказчики и сидельцы в лавках и разных заведениях могут в виде залога предъявлять также удостоверения своих хозяев” (§ 3).

В § 6-му “Условий” встановлюється полуабонемент для читачів, “кои обвыкли к чтению тихому, сопровождаемому размышлением”. “Читатели сего разряда, – продовжує Должиков, – платят в год 7 р., в полгода 4 р., в треть – 2.75, в четверть – 2, в месяц – 75 коп. и получают для чтения только одно сочинение с правом перемены книг в неделю только два раза. Некоторого рода книги в особенности к ученому разряду относящиеся, могут быть выдаваемы также на неопределенное время: следует заплатить только за 10 книг вперед рубль серебром, или по условию за одно какое-либо сочинение и держать оное продолжительное время впредь до первого востребования Кабинета, который ближе двух месяцев не имеет на то права”.

В наступних параграфах зазначається, що за читання журналів, книг французьких та польських належить та ж платня, що й за читання книг російських; що читачі, які беруть книги у віддалені від міста маєтки, доплачують в місяць 50 коп. сріблом; що за приставку книг, журналів та газет додому приплачується від 20 до 60 копійок в місяць; що “Кабинет” функціонує від 9-ої год. ранку до 10-ої год. увечорі, в свята – після півдня до 6-ої години (§ 8–12). “Нет сомнения, – пише між іншим Должиков, – что всякий читатель будет возвращать прочитанные им книги, журналы и газеты в целости без всякого повреждения, в таком же виде, в каком он получил из Кабинета,

в противном случае благоволит оставить оные у себя из скольких бы частей они не состояли и уплатит за оные назначенную цену”.

“Роспись” охоплює книжкові фонди “Кабинету” на 1 січня 1846 р.⁸⁹ Кількість книг, зазначених у “Росписи” – 1335 назв⁹⁰. Розташовані вони за чотирма головними розділами: “Словесность” (С. 1–32), “История и география” (С. 33–47), “Книги богословские, философические, для назидательного чтения” (С. 48–55), “Книги, относящиеся к разным отраслям наук и знаний” (С. 56–62). Наприкінці, поза цими головними розділами, ще чотири додаткових: “Периодические сочинения” (С. 62–64), “Книги на Малороссийском языке” (С. 64), “Редкие и древние книги” (С. 65–66). Перші чотири розділи поділяються на дрібніші підрозділи. Підрозділи теж діляться на окремі групи. Весь цей розподіл цілком випадковий, без будь-якого єдиного *fundamentum divisionis*⁹¹. В розділі “Редкие и древние книги” замість списку книг – зауваження: “Поименованы в особой Росписи, как равно книги для чтения на польском и французском языках”.

У межах окремих розділів та груп видання розташовуються найчастіше за абеткою їх заголовків. Взагалі заголовок є та основна ознака книги чи періодичного видання, з якої оперує Должиков у своїй “Росписи”. В багатьох випадках книга зазначається одним лише заголовком, причому заголовки подаються або більш-менш детально, або – частіше – в дуже скороченому вигляді. Див., наприклад, “Покров пресв. Девы над Россиею, или описание св. Чудотворных Икон, в России прославившихся” (С. 34), “Дормидошка, или Анекдоты о Балакиреве, придворном шуте” (38), “Приговор Верховного Уголовного Суда о совершении казней над Государственными преступниками” (41), “Достопамятный год жизни Ав-Коцебу, или заточение его в Сибирь” (45). З другого боку: “Атаман Буря” (С. 1), “Сплетни Кукареку” (17), “Сенсации Курдюковой” (17 и 29), “Краснобай” (24), “Старичек-весельчак” (24) і т.д. З інших ознак найбільш послідовно вживається в “Росписи” прізвище автора. Воно завжди набирається курсивом: “Адольф Бенжамен Констана” (С. 6), “Пестрые сказки Одоевского” (24), “Письма из Малороссии Левшина” (33), “Плутарх для девиц Ф. Глинки” (56) і т.п. Порівнюючи рідко, поруч з прізвищем автора, зазначається прізвище перекладача: “Венецианский купец Шекспира, пер. В. Якимова” (19), “Фауст Гете, перев. Вронченки” (19), “Неистовый Орланд Ариоста, пер. Райча” (30), “Ад. Божественная комедия Данте, пер. Фан-Дима” (30).

У разі потреби зазначається кількість “книг”, себто томів чи книж-

кових одиниць, з яких складається твір: “Аббадона Полевого, 4 книги” (С. 1), “Аскольдова могила Загоскіна, 3 книги (1)” і т. д.

Іноді наводиться дата – там, де треба відрізнити різні видання тогож-таки твору, де цікаво відзначити давність і через те рідкісність видання, головне ж там, де Должиков хоче підкреслити, що воно уявляє новину книжкового ринку:

Антикварий В. Скотта, 2 кн.

Антикварий его же 1845 года изд. (с. 6)

Апофегмата 1745 (с. 65)

Воспоминания Ф. Булгарина, отрывки из виденного,
слышанного и испытанного в жизни. 1846 (с. 65).

В рідких випадках зазначається номер видання:

Басни Хемницера 5 изд.

Басни и сказки Хемницера 6 изд. (с. 26).

Іноді “Роспись” зазначає кількість або, принаймні, наявність малюнків: “История Петра Великого Ламбина, украшенная 600 рисунками” (с. 36); “История Наполеона с 500 рисунками Горация Вернета” (44); “Дедушка Крылов с картинками” (56).

У деяких випадках робиться спроба розкрити зміст книги: “Путешествие маршала Мармона – в нем между прочим [sic!] описана Южная Россия” (с. 33); “Живописное путешествие по Азии Эйре с гравюрами: в 2 и 6 томе сего сочинения описаны Русские Азиатские [sic!] области” (с. 35).

Роблячи настанову на “лиц, кои ищут чтения легкого и приятного, а не научного”, Должиков зібрав у своєму “Кабинеті” головне твори, що належать до красного письменства. З російських письменників XVIII ст. ми зустрічаємо тут Капніста, Хемницера, Фонвізіна, Катерину II, Богдановича, Державіна, Аблесімова, Збірку анекдотів XVIII ст. “Старичок-весельчак”; з російських письменників XIX ст. – Полевого, Кукольніка, Нарезного, Загоскіна, Лажечнікова, Вельтмана, Лермонтова, Греча, Булгаріна, Батюшкова, Гоголя, Сологуба, Жуковського, Пушкіна, барона Брамбеуса, Марлінського, Даля, Мятлева (“Сенсации г-жи Курдюковой” та інші), Катеніна, Грибоедова, Козлова, Єршова (“Конек-Горбунок”), Крилова.

З української літератури в “Росписи” наведені твори Котляревського – “Енеїда”, “Наталка-Полтавка” й “Москаль-чарівник”, Шевченка – “Кобзарь”, “Тайдамаки”, “Гамалія”; твори Квітки-Основ’яненка, Гребінки, Амвросія Могили (Метлинського), К. Тополі; альманахи

“Молодик” і “Ластівка”; “Українські мелодії” Маркевича, збірки українських народних пісень Максимовича.

З літератур інших народів в “Росписи” зустрічаємо твори Байрона, Вальтер Скотта, Діккенса, Ф. Купера; Гьоте, Шіллера, Гофмана, Коцебу; Бенжамена Константа, Шатобріана, Жорж Занд, Гюго, Дюма, Бальзака, Євг. Сю, любимця невимогливих дрібно-буржуазних читачів Поль-де-Кока та інші. З пам’яток старшого й старого письменства – “Іліада” Гомера, вірші Анакреонта, оди й сатири Горация, “Ад” з “Божественної Комедії” Данте, “Неистовый Орланд” Ариосто, “Дон-Кіхот” Сервантеса, трагедії Шекспіра, “Жизнь Робинзона Крузо” Дефо, Лесажа, Стерн, Філдінг, Вольтер і Руссо.

З огляду на інтереси і смаки читачів з буржуазно-міщанських кіл, Должиков мав у своїй бібліотеці й такі книги, як роман Калашнікова “Дочь купца Жолобова”, “Мещанин” Башуцкого, “Повесть о знакомстве купцов с приказными”, комедію “Купеческая дочка” Соколова, вірші “Купеческий сынок”, “Погребение купца” Орлова. На смаки дрібної буржуазії, що все більше тягнлась до книги, розраховані були й такі видання, як “Искусство быть любимым женою”, “Искусство не платить долгов”, “Открытый секрет для нуждающихся в деньгах”, “Сплетни Кукареку”, “Супружеская грамматика”, “Теория волокитства”, “Физиология влюбленного” та інші. Але не тільки розділ “Словесность” відбиває на собі нове соціальне замовлення, яке намагався задовольнити Должиков. Нові, порівнюючи з попередніми часами, умови життя почуваються і в других місцях “Росписи” – в підрозділі “Книги созерцательные”, де ми зустрічаємо “Письма от отца к сыну о купечестве”, в підрозділі “Смесь”, де зазначені “Правила Киевского купеческого собрания”, “Мысли о русской промышленности” Шулепнікова і т. ін.

Наприкінці розділу “Словесность” у підрозділі “языкознание и собственная словесность” знаходимо такі підручники, як “Самоучитель французского языка”, “Правила о употреблении в письме буквы ѣ” і подібні, декілька оглядів історії літератур, головне ж – роботи з бібліографії, показники до журналів, каталоги бібліотек, книго-торговельні каталоги.

В II розділі – “История и география” знаходимо книги з громадянської та церковної історії. Окремі підрозділи складають тут, як зазначено вище, книги з географії та з історії, що стосуються до Росії, “книги, относящиеся к Киеву” (стор. 42–43), “Сочинения, относящиеся к Наполеону Бонапарте”.

До розділу “Книги богословские, философические, для назидательного чтения” досить несподівано приєднана група “Книги для детей и к детям относящиеся”. Багато несподіваного для сучасного бібліотекаря зустрінемо ми ще й в розділі “Книги, относящиеся к разным отраслям наук и знаний”.

У розділі періодичних видань 26 назв журналів та газет, починаючи від 1808 р., але головним чином видання 1820-х, 30-х та 40-х рр., причому часто випадково, з пропуском окремих років. Див., напр., “Отечественные записки” 1828, 29, 30; 1842–46 рр.; “Библиотека для чтения” – 1834–39, 1845–46; “Современник” тільки 1844 й 1846 рр. і т. д.

У багатьох місцях “Росписи” натрапляємо на недоречності: в розділі “Стихотворения” зазначені “поэмы прозаические” (“Мертвые души” Гоголя) і “Поэмы переводные в прозе”. Там же знаходимо “Воспоминания о жизни Пушкина” (навіть чи можна припустити, щоб вони писані віршами!). В підрозділі “Сочинения не имеющие романтической формы” Должиков об’єднує “Дон Кихота” і “Робінзона Крузо” з такими виданнями, як “Искусство не платить долгов”.

Той самий твір часто наводиться, без належних підстав, у двох місцях “Росписи”.

* * *

Після видання “Росписи” Должиков продовжує на сторінках “Киевских Губернских Ведомостей” оповіщення про нові надходження російських та французьких книг, також про різні зміни в правилах “Кабінету”. В травні–червні 1846 р. він сповіщає, що в “Кабінеті” читачам “безденежно выдаются для рассмотрения – во все время их абонементы – разного рода рисунки, картинки мод, собрания карикатур, вроде недавно вышедшего альбома Ералаш и прочее [...], а равно печатная роспись всем книгам, кабинет составляющим”. Тоді ж він підкреслює, що “сочинения, относящиеся к богословским наукам, выдаются желающим для прочтения бесплатно” і що “некоторые книги, относящиеся к другим отраслям познаний, могут быть выдаваемы также безвозмездно, если таковые составляют предмет изучения бедных молодых людей”⁹². З 1-го жовтня 1846 р. Должиков відкриває в складі “Кабінету” спеціальну “Детскую библиотеку”⁹³.

На початок 1848 р. Должиков виготовив новий каталог свого “Кабінету”. 12 січня цензор Федотов-Чеховський дав дозвіл на його друкування. Каталог друкувався в типографії Феофіла Гліксберга і вийшов у світ у наступному 1849 році. Каталог має назву: “Аптека для

души, или систематическая алфавитная роспись книг, составляющих кабинет чтения новостей русской словесности...". Він складається з заголовкового аркуша + ІУ + 100 + 8 нумерованих сторінок in 4°.

На початку каталога вміщено "Два слова к читателям" (С. I–VI):

– Склад "Аптеки для души":

Отделение I. Чтение для приятного препровождения времени (С. 1–56). Крім белетристики, в цей розділ входять і науки: "Языкознание и словесные искусства", "Правоведение", "Политика", "Математика" та ін.

Отделение II. Назидательное чтение (С. 57–71).

Отделение III. Описательное историческое чтение (С. 72–100).

– Збільшення кількості книг: 4400 назв проти 1335 в "Росписи" 1846 р.

– Книги розташовані вже не за назвами їх, як в "Росписи", а за прізвищами авторів. Схема опису кожного окремого видання: автор; назва твору більш-менш детальна; місце й рік видання; формат; ціна.

– Особливість "Аптеки" складають численні, іноді досить цікаві анотації до окремих видань. Див. анотації до Абрантес (с. 1), Жукової (с. 13), "Искусство [sic!] быть любимым своею женою" (16), Булгарина (3), Гоголя "Выбранные места" (9), Квітки "Листы до любезных земляков" (17) і т. ін. (Ср. "Аптека для души" 1849 і "Роспись" 1846. См. Предисловие к "Росписи" 1846 р.).

Характерно, що в каталозі 1849 р. окремі твори Шевченка – не важко вгадати, чому – вже не називаються.

* * *

– Крім каталогів 1846 і 1849 рр. існував і каталог французьких і польських книг, що були в бібліотеці Должикова (див. у "Росписи" – "Условия для чтения книг", § 4, стор. IV і стор. 65).

– Після видання каталогу 1849 р. Должиков знову публікує оголошення в "Киевских Губернских Ведомостях" (у 1850-х рр.): "После отпечатанья каталога прибыло 1500 книг. Доставка на дом для предварительного просмотра". Повторюється, що можна платити натурою ("дабы каждый мог пользоваться благодетельными лучами просвещения"). Книги догматичні – безкоштовно ("Свет Христов да просвещает всех").

* * *

– Крім видачі книг для читання Должиков проводив у своїй "Аптеке для души" також книготорговельні операції (Див. "Роспись" 1846 р., "Условия ... § 12: выписка книг через кабинет, продажа монет,

древностей и пр.”). Должиков – комісіонер Російської Академії наук, “Вольного экономического” та “Русского Географического Общества”, “Киевской Комиссии для разбора древних актов” та ін. Должиков обслуговував не тільки київських і позамісцевих покупців (столичних, харківських, одеських, варшавських), але мав торговельні стосунки й з закордоном. Див. листування його з львівським книгарем Гартенштейном та з Я. Головацьким. [...] перешкоди з боку цензури, Должиков удається до хитрощів.

– Року 1851 при Кабінеті утворено книжкову лавку. Другий книжковий магазин – на Хрещатику (1854): крім продажу книг (а також картин, медалей та ін.) при Кабінеті на Подолі, Должиков мав спеціальну книжну лавку по Хрещатику, “в доме г. Дмитриевой против Казенного сада” (сад, що звався також “Государевим”, а пізніше Царським садом). Під час Контрактів Должиков відкривав книжну лавку ще й у Контрактовому будинку (1855).

– Близько 1855–56 рр. Должиков організував у Києві “летучую библиотеку” (Див. статтю: Ф. Левицький. Киевские книгопродавцы.— СПб. Ведомости, 1861, № 20).

[Інші відомості про П.П.Должикова]:

– Видавнича діяльність Д.— Див. “Киевские Губ.Ведомости”, 1846, № 12 (Аскоч., Є.Сю).

– Активна участь Д. в організації театральних вистав в театрі на Хрещатику в домі генеральши Бринкен, проти “Hôtel d’Angleterre”, коло 1852 р. (Див. ще 2 згадки в листах до Головацького 1850 р.).

– Належав до старшин “Киевского Купеческого Собрания”.

– Був агентом різних страхових товариств (“Общество застрахования капиталов”, “Саламандра” – з 1847 р. до XI.1848 р.; “Морское и речное страховое общество” – 1848; Страховое общество “Скандия” – 1858).

– Контора доручень (“Справочное место”). Її операції. За її допомогою можна було продати або придбати будинок, купити маєток “с крестьянами, землею и лесом”, розшукати управителя цукроварні, вчителя чи вчительку для дітей, можна було розіграти в лотерею золотого годинника, придбати вина й чаю різних сортів, купити карету чи фаєтон, пару вороних коней або собачку-болонку.

– Багата людина: власний дом на Крестах (див. “Воспоминания” М.К. Чалого).

– Серед зазначених різноманітних обов’язків Должиков знаходить час для літературно-наукової роботи й час од часу виступає з

статтями в київських газетах. Низка статей у “К. Губ. Ведомостях”, “Киевском телеграфе”, “Киевлянин” з історії та археології Києва, про київських паломників, критично-бібліографічні огляди та інше.

* * *

На початку 1860-х років, коли центр торговельного життя Києва перейшов на Хрещатик, Должиков переніс сюди, в будинок Постельнікової, свій Кабінет і свої контори. Але тут діяльність Кабінету не мала того розмаху, якого зазнала вона в 40-х і 50-х роках на Подолі, і Кабінет починає поступово занепадати. Коло 1873 року Должиков робить спробу відновити своє підприємство і дає Кабінету назву “Феникс”, маючи на увазі стародавню легенду про птицю Фенікса, яка на старості літ наближається до сонця, згорає від його жару й відроджується з власного попелу до нового, молодого життя. Але не допомагає їй ця назва. Кабінет існує недовго і десь в 70-х роках, не витримавши конкуренції з іншими бібліотечними організаціями, що з’явилися в Києві в середині XIX ст., якось непомітно зникає⁹⁴. Значну частину своїх книг Должиков продає Публічній бібліотеці в Петербурзі. Року 1881 “Совет Публичной Библиотеки” обрав Должикова “почетным корреспондентом библиотеки” за “содействие в течение многих лет пополнению библиотеки”⁹⁵. Частина книг Должикова розходиться по руках. Видання зі штемпелем Должиковського Кабінету можна ще й досі зустріти в книгосховищах Державної Публічної Бібліотеки УРСР у Києві.

Ліквідувавши свій Кабінет, Должиков, проте, не зовсім відійшов від бібліотечної справи: в 1882 році, за два роки до смерті, він друкує в “Российской библиографии” Гартъє статтю під назвою “Кое-что о русских библиотеках и букинистической торговле книгами в Киеве”. Стаття ця, датована 17-м січня, є останньою звісткою про Должикова.

¹ Владимирский-Буданов М. История Имп. Университета Св. Владимира. Т. 1.— К., 1884.— С. 43–45, 59–60, 65; Киев и Университет св. Владимира при имп. Николае I, 1825–1855.— К., 1896.— С. 10, 18, 32–35, 60; Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг. : Исторический очерк.— К., 1904.— С. 70, 103–105, 110–113, 155, 209–210, 245, 259–262, 290–295, 337–342; Київ : Провідник / За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 83, 89–90, 208–209, 251–253, 262, 275, 436–440.

² Киев и Университет Св. Владимира, С. 37–45, 86; Иконников В.С. Указ. соч.— С. 129–131, 263–277; Київ : Провідник.— С. 186, 291, 342.

³ Владимирский-Буданов М.Ф. История Имп. Университета Св. Владимира. Т. 1.— К., 1884.— С. 465–467; Историко-статистические записки об ученых

и учебно-вспомогательных учреждениях Имп. Университета Св. Владимира (1834–1884) / Изданы под ред. В.С. Иконникова.– К., 1884.– С. 366–370; *Науменко В.* К истории газетно-журнального дела в Киеве // *Киевская старина*.– 1884.– Т. 10, № 11.– С. 529–534; *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 134, 297–300, 314; *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг.– Пг., 1915.– № 359, 369, 397, 607, 708.

⁴ Друкарня Вальнера перейшла потім до Давиденка, а пізніше до відомого київського друкаря Кульженка. Кульженко купив також друкарню Завадського.

⁵ *Загорский Я.* Типография в Киеве // *Киевские губернские ведомости*.– 1850.– № 46; Письмо к редактору “Москвитянина” из Киева / П.С. // *Москвитянин*.– 1852.– Т. 4, № 13, июль, кн. 1.– С. 47; *Троцкий П.* Типография Киево-Печерской Лавры // *Труды Киевской духовной академии*.– 1865.– № 6.– С. 194; *Иконников В.С.* Университетская типография // *Историко-статистические записки*...– С. 341–366; Краткий исторический очерк Киевской губернской типо-литографии за столетний период 1799–1899 г.– К., 1899; Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. / В.Д. // *Киевская старина*.– 1900.– Т. 70, № 9; *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 133–134, 304–305; *Васильев В.С.* Полвека у печатного станка: 1854–1904.– [К., 1904].– С. 12–20; *Маслов С.И.* Киевское книгопечатание: Историческая справка // *Отчет Художественно-ремесленной учебной мастерской печатного дела в г. Киеве: 1910–1911 учеб. г.*– К., 1911; *Семенников В.* Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII-го и в начале XIX веков // *Русский библиофил*.– 1911.– № 7.– С. 16–18; див. також: 1912.– № 2.– С. 58–65; *Огієнко І.* Історія українського друкарства.– Л., 1925.– Т. 1.– С. 310–313; *Шингарьов И.О.* Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901–1926).– К., 1926.– С. 6.

⁶ *Маслов С.* Українська друкована книга XVI–XVIII вв.– К., 1925.– С. 71; *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 91, 135–136, 194, 306–307. Про С.І. Літова див. ще “Киевлянин” (1869.– № 87.).

⁷ Памятная книжка Киевской губернии, составленная редактором Киевских губернских ведомостей Н. Черкашиным, на 1858 год.– К., 1858.– С. 274–275.

⁸ *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 310.

⁹ *Алферов Н.* Несколько слов о книжном деле в Киеве // *Киевлянин*.– 1865.– 9 сентября (№ 106).– С. 420–421.

¹⁰ Выписки из “Литерных [sic!] прибавлений” к “Листку для родины” // *Отечественные записки*.– Спб., 1830.– Ч. 44.– С. 242.

¹¹ Там же.– С. 244.

¹² У пасквілі на адміністративних і приватних осіб, складеному в Чернігові не пізніш 1830-х років в формі оповіщення про продаж нових книжок, начебто написаних особами, проти яких пасквіль скеровано, знаходимо такі рядки: “Школа кокетства, по которой в краткое время можно получить большие успехи; сочинение Марии Кузьминишны Должиковой” (*Ефименко П.* Образцы обличительной литературы в Малороссии // *Киевская старина*.– 1882.– № 3.–

С. 558). З інших однофамільців, чи, може, родичів Должикова нам відомі: 1) Володимир Платонович Должиков, з потомствених дворян Полтавської губернії; народ. у 1827 р., вчився в Київській І-й гімназії та в Київському університеті; в 1853–1864 рр. був учителем російської словесності та історії в І-й гімназії; в 1870-х і 80-х рр. займав посаду директора в Кам'янець-Подільській та Немирівській гімназіях (див. у вид.: Столетие Киевской первой гимназии.— К., 1911.— Т. 1.— С. 10, 15, 75–76, 240 та 441). 2) Константин Должиков, теж з полтавських дворян; вчився в Київській ІІ-й гімназії; в жовтні 1855 р. вступив на медичний факультет Київського університету (див.: Именная ведомость о студентах Имп. Университета св. Владимира на 1860–1861 уч. год. Сіне л. ет а. ІІ, № 625). 3) Петро Должиков – співробітник київських газет 60-х рр. В “Киевских Губ. Ведомостях” 1860 р. він друкував “Заметки театрала” (№ 29 і 32); див. також “Киевлянин” 1865 р. № 53 і 71. 4) У відомих “Записках” Никитенка під 1816–1818 рр. згадується родина купця Василя Олексійовича Должикова, що жила в м. Острогжському Воронежської губернії (Никитенко А. Моя повесть о самом себе.— 2-е изд. / Под ред. М. Лемке.— Спб., 1904.— Т. 1.— С. 77–80).

¹³ Должиков П. Заметки во время поездки по Киевской и Волынской губерниям в 1846 году // Киевские губернские ведомости.— 1847.— № 2.— С. 13.

¹⁴ Выписки из “Литературных прибавлений” к “Листку для родины” // Отечественные записки.— Спб., 1830.— Ч. 64.— С. 233 – 235.

¹⁵ Должиков П. Письма с похода из Болгарии // Северная пчела.— 1833.— 27 июля (№ 167).— С. 668.

¹⁶ Труды и летописи Общества истории и древностей Российских.— М., 1827.— Ч. 3, кн. 2.— С. 127, 136 – 149.

¹⁷ Соколов Е. Библиотека Имп. Общества истории и древностей Российских.— М., 1905.— Вып. 2.— С. 412, № 579.

¹⁸ Письмо из Варны от 30 октября 1828 года // Отечественные записки.— 1829.— Ч. 37.— С. 293–294, 296 – 298, 300–301.

¹⁹ Должиков П. Отрывок из походного дневника егерського офіцера // Отечественные записки.— 1830.— Ч. 61.— С. 221 – 237.

²⁰ Отечественные записки.— 1930.— Ч. 37.— С. 300 – 311.

²¹ Должиков П. Наблюдения русского офицера в Варне // Отечественные записки.— 1829.— Ч. 39.— С. 431–468.

²² Должиков П. Письма с похода из Болгарии // Северная пчела.— 1833.— 26 июля; 28 июля.

²³ № 7 до нас не дійшов. В № 13 від 26 жовтня 1829 р. зазначено: “№ 14 “Листка для родины” выйдет 1 ноября”, проте ніяких слідів цього № 13-го не збереглося.

²⁴ Див. оголошення наприкінці І-го числа “Листка”. Порів. і “Листок” № 5.

²⁵ “Листок для родины”, № 1.

²⁶ Там же, № 3.

²⁷ Там же, № 5.

- 28 "Ландыш", № 5.
- 29 "Листок для родины" № 4. Аварія, яку зазнала завдяки вітру газета Должикова, описана ще в його віршах "Береговой ветер 26 июля", вміщених в № I-му "Фиалки", доданому до зазначеного номера "Листка".
- 30 Листок для родины, № 11.
- 31 Там же, № 4.
- 32 Крім зазначеного вище, див. ще в № 3, 5, 6 і 8 "Листка" та в № 1 і 2 "Фиалки".
- 33 "Листок для Родины": №№ 4 – 6, 8, 11 і 13.
- 34 "Листок для Родины": № 9.
- 35 "Листок" № 1 і "Ландыш" № 6.
- 36 "Листок" № 3.
- 37 Там же, № 3.
- 38 Там же, № 5.
- 39 Там же, № 10.
- 40 "Ландыш" № 5.
- 41 "Меченосец" № 7.
- 42 "Листок" № 8.
- 43 "Фиалка" № 1.
- 44 "Фиалка" № 2.
- 45 "Листок" № 1, 3 і 4; "Фиалка" № 2; "Ландыш" № 4 і 6; "Меченосец" № 7.
- 46 Див. вірші "На взятие крепости Варны" в № 1 "Фиалки" та "Военные куплеты" в № 6 "Ландыша".
- 47 "Фиалка" № 1; "Ландыш" № 4; "Меченосец" № 7.
- 48 "Листок" № 2.
- 49 "Листок" № 8.
- 50 Там само, № 6.
- 51 Там само, № 4.
- 52 "Листок", № 8.
- 53 Там же, № 2.
- 54 Там же, № 4.
- 55 "Ландыш", № 5, 6.
- 56 О шарадах в наши времена / П.Д. // Фиалка.– № 1.
- 57 Див.: Отечественные записки.– 1830.– Ч. 62.– С. 393–394 (передмова П. Свиньина; Ч. 63.– С. 102 – 112 ("Листок для Родины", № 1; № 14.– август.– С. 286–352 ("Листок...", № 2–6, 8); Ч. 44.– С. 185 – 228 ("Листок...", № 9–13), С. 229–264 ("Выписки из литературных прибавлений к "Листку для Родины"). Огляд змісту газети Должикова див. в роботі А. Афанасьєва "Указатель статей по русской истории, географии, статистике и русскому праву, помещенных в "Отечественных записках", "Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым" (СПб.– М., 1861.– Кн. 3.– С. 90).
- 58 Должиков П. Письма с похода из Болгарии // Северная пчела.– 1833.– № 165–168.

⁵⁹ Должиков П. Заметки во время поездки по Киевской и Волынской губерниям в 1846 году // Киевские губернские ведомости. – 1847. – 10 янв. (№ 2). – С. 13 – 14.

⁶⁰ Дело канцелярии Киевского и пр. Генерал-губернатора по полицейской части № 564, арк. 7 зв.

⁶¹ Ф.И.Г. и М.И.Б. Библиотеки военные // Военный энциклопедический лексикон. 2-е изд. – Спб., 1853. – Т. 2. – С. 305; Библиотеки полковые (войсковые) // Военная энциклопедия. – М., 1911. – Т. 4. – С. 536.

⁶² Письма с похода из Болгарии // Северная пчела. – 1833. – № 165– 168.

⁶³ Дело канцелярии Киевского генерал-губернатора по полицейской части, № 564.

⁶⁴ Дело № 564, арк. 1–1 зв.

⁶⁵ Дело № 564, арк. 2–2 зв.

⁶⁶ Дело № 564, арк. 3.

⁶⁷ Проект “Справочного места” Должиков мав подати “в непродолжительном времени” додатково: Дело № 564, арк. 4. Проекту цього в “Деле” немає.

⁶⁸ Всі грошові розрахунки в “Положении” Должиков подає в срібних карбованцях. На суми від 25 до 4 карб. передбачається збір в розмірі 25, 20, 10 й 5 коп. на користь київського “Общества для помощи бедным”.

⁶⁹ Дело № 564, арк. 5–7 зв.

⁷⁰ Дело № 564, арк. 9. Зараз [на час підготовки статті С.І. Масловим – Г.К.] “Дело № 564” переховується в Київському Обласному Історичному Архіві. Воно складається з 19 арк. ін фол. та ін 4°; арк. 1, 9, 13–19 нenumеровані. На обгортці заголовок: “№ 564. Дело по докладным запискам капитана Должикова о дозволении ему учредить в Киеве справочное место и публичную Библиотеку для чтения. Началось 2 сентября 1840 года. Кончилось 26 ноября. По Полицейской части Канцелярии Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора. На 10-ти листах”. (Вказівки на “Дело” я одержав від В.В. Міяковського, якому висловлюю щирю подяку – С.М.)

⁷¹ Должиков П. Библиографам // Русская старина. – 1973. – № 8. – С. 242.

⁷² Paulys Real. Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, herausgegeben von G. Wissowa. V. Halband. – Stuttgart, 1897. – S. 407–408. – Alb, Cim. Le livre. T. I. – Paris, 1923. – P. 1–2. Вживання медичної термінології в назвах різних творів літературного характеру було не рідким у російському письменстві попередніх часів. Так, Самуїл Величко в передмові до свого Літопису говорить про “книжный медикамент”, який “в печалех сущим может что так скорое подати лекарство” (Пам’ятки українського письменства. Видає Археографічна Комісія Української Академії наук. Т. 1. Самійло Величко. Сказание о войне козацкой с поляками. – К., 1926. – С. 2). В старих рукописах і в лубочних картинках першої половини XIX ст. зустрічаються численні варіанти моральної статті в формі медичних рецептів з назвою “Духовное врачество” або “Аптека духовная” (Востоков А. Описание русских и словенских рукописей

Румянцевского Музеума.— СПб., 1842.— С. 374, № 264; Описание славянских рукописей Моск. Синодальной Библиотеки.— М., 1859.— Отд. 2, ч. 2.— С. 186, № 140; С. 656 — 657, № 208; *Петров Н.* Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии.— К., 1875.— Вып. 1.— С. 256, № 258; *Ровинский Д.* Русские народные картинки.— СПб., 1881.— Кн. 3.— С. 52 — 53, № 707 і 708; див. також кн. IV, С. 528 і кн. V, С. 214). В 1793 р. власник однієї з “вольных типографий” в Москві А.Г. Решетников видавав журнал “Прохладные часы, или Аптека, врачующая от уныния, составленная из медикаментов старины и новизны, то есть философических, критических, рифмотворных, пастушских и аллегорических веществословий” (*Неустроев А.* Историческое разыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703—1802 гг.— СПб., 1874.— С. 738—741). “Прохладные часы” були, між іншим, у “Кабинеті” Должикова. Див. “Аптека для души”.— К., 1849.— С. 94.

⁷³ *Закревский Н.* Описание Киева.— М., 1868.— Т.2.— С. 723. З початку 1846 до осені 1847 р. “Кабинет” Должикова містився в домі купця Терковця, а з осені 1847 р. до кінця 1858 р.— в домі купця І-ої гільдії Фед. Іван. Чернишова, проте весь час по Олександрівській вулиці близько пошти. Без сумніву, “Кабинет” залишався на місці, а дом переходив від одного власника до другого. Дом цей, здається, зберігся до нашого часу (мається на увазі час написання статті — Г.К.). Це триповерховий будинок на розі вулиць Кірова (№ 85), Андріївської та Покровської (№ 2). Див.: Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 563.

⁷⁴ Киевские губернские ведомости.— 1845.— 11 мая (№ 19).

⁷⁵ Там же.— 1846.— 22 марта (№ 12).

⁷⁶ Пор. Ціни на газети та журнали, наведені в “Извещении” Должикова в “Киевских Губ. Ведомостях”, 1845 г., № 45: “Отечеств. Записки” та “Библиотека для чтения” по 16 карб. 50 коп.; “Сев. Пчела” і “Рус. инвалид” по 15 карб., “Маяк” — 13 карб. 50 коп., “Москвитянин” — 12 карб. 86 коп., “Современник” — 8.60, “Воскресное чтение” — 5 карб.

⁷⁷ Див. оголошення про передплату на 1845 р. в Бібліотеці Академії наук УРСР — Відділ рукописів, П, № 3292. Оголошення надруковане на 1 арк. in folio (24,2 x 22 см). Декілька рядків наприкінці стор. 2 дописано від руки.

⁷⁸ Киевские губернские ведомости.— 1845.— 11 мая (№ 19); 9 ноября (№ 45); 1846.— 22 марта (№ 12).

⁷⁹ Там же.— 1846.— № 12.

⁸⁰ Там же.— 1845, № 45.

⁸¹ Там же.

⁸² Оголошення про передплату на 1845 р. Про видачу польських книг див. у рукописних примітках. Пор. “Киевские Губ. Ведомости”.— 1845.— № 19.

⁸³ Оголошення про передплату на 1845 р. // Киевские Губернские Ведомости.— 1845.— № 19 і 45. В каталозі 1849 р. зазначені такі видання роману Сю: “Вечный жид”, 10 тт., изд. Ольхина (СПб., 1844—1845); “Странствующий жид”, 20 чч. (М., 1845 — 46). Крім того — “Вечный жид”. Пародія ілюстри-

рованная, 3 ч.”; “Галлерей из 80 портретов главных действующих лиц в романе Евгения Сю “Странствующий жид” (М., 1846). Див. “Аптека для души” (К., 1849.– С. 32, 55).

⁸⁴ Киевские Губернские Ведомости.– 1845.– 7 декабря (№ 49).

⁸⁵ “Духовным особам, – добавляе Должиков, – и лицам, имеющим постоянную оседлость в Киеве, книга, если пожелают, выдается для чтения без залога”) Киевские Губернские ведомости, 1846, № 12).

⁸⁶ Оголошення про передплату на 1845 р. // Киевские Губернские Ведомости.– 1845.– № 19, 37, 45.

⁸⁷ В Библиотеке Академии наук УРСР, в “Кабинете библиографии” под шифром 017.1/Ф.64 зберігається 2 примірника “Росписи” 1846 р., один – чудової збереженості, в сучасній обкладинці, другий – гірший, без обкладинки. Третій примірник, в оправі, – в Державній Публічній Библиотеке ім. Салтикова-Щедрина в Ленинграде под шифром 18.50.6.70.

⁸⁸ Порівнюючи з вищенаведеними, додані ціни за читання протягом третини року (5 карб.) й за півмісяця (1 карб.); за добу встановлюється платня не 7 і 7 1/2, а 10 копійок.

⁸⁹ Роспись..., С. 1.

⁹⁰ Під час підрахунку журнали та альманахи окремих років вважалися за окрему назву.

⁹¹ Розділ “Словесность” має такі підрозділи: 1) Русские романы (С. 1–6); 2) Романы переводные (С. 6–11); 3) Собрание русских и переводных повестей (12–13); 4) Собрание сочинений, не имеющих романической формы (14–17); 5) Альманахи (17–19); 6) Театр (19–23); 7) Полные сочинения русских писателей (23–24); 8) Сказки русские и переводы (24–25); 9) Стихотворения (25–30); 10) Языкознание и собственная словесность (31–32).

Розділ II – “Истрия и география” – поділяється на три підрозділи: 1) Россия. Книги, относящиеся к познанию нашего отечества (С. 33–34); 2) Иные земли (С. 43–46); 3) Путешествия (С. 46–47).

В розділі III – шість підрозділів: 1) Священное писание, его история, обряды (С. 48–49); 2) Поучения, беседы, слова и речи (49–50); 3) Книги, от Библейского Общества напечатанные (50–52); 4) Жизнеописания святых (53 – 54); 5) Книги созерцательные (54–55); 6) Книги для детей и к детям относящиеся (56).

В розділі IV вісім підрозділів: 1) Правоведение (56–57); 2) Политика (58); 3) Математика (58); 4) Естественные науки (58); 5) Медицина (59); 6) Домоводство и технология (59–60); 7) Свободные художества. Увеселения. Гимнастические упражнения (60); 8) Смесь (61–62).

З груп в межах окремих підрозділів зазначимо, наприклад, такі: підрозділ “Театр” складається з таких груп: Русские трагедии. Трагедии переводные. Драмы русские. Драмы переводные. Комедии русские в стихах. Комедии в прозе. Комедии переводные или переделанные. Водевильи и комедии русские. Водевильи переводные. Оперы русские. Оперы переводные. Сочинения, имеющие

драматическую форму. Собрания драматических произведений. В підрозділі “Стихотворения” знаходимо такі групи: Поэмы. Поэмы переводные в прозе. Собрания стихотворений одного автора. Разные стихотворения. Стихотворения переводные. Підрозділ “Россия” складається з декількох груп, які іноді діляться ще й на підгрупи. Серед цих груп зазначимо “Книги, относящиеся к 1812 году” і “Книги, относящиеся к г. Киеву”. В підрозділі “Иные земли” відзначимо групу чи підгрупу “Сочинения, относящиеся к Наполеону Бонапарте”.

⁹² Киевские Губ. Ведомости.— 1846.— № 20.

⁹³ Киевские Губ. Ведомости.— № 42.— С. 420—421.

⁹⁴ Див. статтю “Наши частные библиотеки” (“Киевлянин” від 5 березня 1877 р.). Якийсь Н. пише тут, що бібліотека Должикова “куда-то исчезла”.

⁹⁵ Вже р. 1870 Должиков надсилає різні видання до Публічної бібліотеки в Петербурзі.

Ю. А. Мицик
доктор історичних наук
Національний університет
"Києво-Могилянська академія"

**З ДОКУМЕНТАЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Розвиток сучасної української історіографії характеризується небаченою раніше інтенсивністю, бурхливими дискусіями, що стосуються не лише конкретних проблем історії України, а й методології та методики вивчення історії. При цьому нерідко залишається в тіні і не привертає особливої уваги проблема залучення до наукового обігу матеріалів вітчизняних та зарубіжних архівосховищ, їх опису, аналізу та публікації, без чого неможливий будь-який поступ у розвитку історичної науки, тим більше в галузі історії України, яка донедавна в умовах підколоніального становища України вивчалася дозовано й надзвичайно низькими темпами. Щоправда, нині активно діє Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (у 2001 р. відзначив своє 10-річчя), історики-археографи якого працюють в архівах, відділах рукописів бібліотек, академічних установах та вузах. Але через економічну кризу та брак висококваліфікованих кадрів відчуваються недостатні темпи даного процесу, особливо при публікації джерел дожовтневої доби. Коли брати до уваги, що ряд проблем та персоналій в історії України донедавна були серед проскрибованих, то стає зрозумілим, наскільки актуальною є потреба у збагаченні джерельної бази досліджень з історії України козацької доби, зокрема, історії та генеалогії козацької старшини, історії Української Православної Церкви.

На наш погляд, давно вже назріла потреба у публікаціях не вибіркових, а суцільних, пофондових, подібно до того, як нині здій-

снюється публікація архіву Коша Нової Запорізької Січі (ф. 229 ЦДІАК України – Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)¹, що дасть змогу нівелювати всіляку тенденційність у відборі джерел для публікації, значно полегшить роботу дослідникам, дозволить уникнути дублювання їхніх зусиль тощо. Певна річ, зрозуміло, що така публікація є найкращим засобом збереження унікальної інформації для нащадків з огляду хоча б на часом вкрай поганий фізичний стан оригінальних документів. У цьому плані особливо багатими можливостями диспонує Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) – один з чотирьох найпотужніших в Україні осередків концентрації рукописних джерел з історії України дожовтневої доби поряд з ЦДІАК (м. Київ) та ЦДІАЛ (м. Львів), а також Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника (ЛНБ).

Однак, на жаль, до цього ще далеко, жодна із згаданих установ не має навіть детального друкованого опису своїх зібрань, подібного, скажімо, до описів Національної бібліотеки у Варшаві, де практично кожен рукопис до XIX ст. описаний постатейно із вказівкою на місце публікації конкретного документа з їх складу. Вирішення аналогічного завдання для архівосховищ України і створення фундаментальних серійних збірників не може не тривати досить довго. І тому при виконанні цього фундаментального завдання доводиться йти шляхом публікації матеріалів окремих рукописних збірок, фамільних архівів, підбірок документів з особливо актуальної проблематики. Принаймні, краще щось, ніж нічого. Така практика не суперечить стратегічному задуму, а навпаки – прискорить його реалізацію.

З огляду на це ми пропонуємо невелику публікацію документів із зібрань ІР НБУВ. Таким чином ми продовжуємо вводити до обігу матеріали деяких цінних колекцій, які мають виняткове значення для дослідження історії України козацької доби². Ми маємо на увазі, насамперед, фамільний архів козацького роду Новицьких XVII–XVIII ст., котрий складається з шести грубесних фоліантів оригіналів та копій універсалів, листів, купчих, тощо; “копіарій” XVIII ст. Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, який містить десятки цінних документів, що стосуються маєтностей цієї обителі, і є унікальним джерелом, яке дозволяє не тільки простежити важливі аспекти діяльності монастиря, але й політику щодо нього королів Речі Посполитої, російських монархів, гетьманів

України. Деякі документи наведені з величезного рукописного зібрання видатного українського історика XIX ст. Олександра Лазаревського. Даний фонд ІР НБУВ останнім часом привертає до себе посилену увагу, йому було присвячено дві кандидатські дисертації, захищені у 1996 та 2001 рр., однак справа публікації його матеріалів здається застигла на місці.

Нижче наводяться тексти 12 документів, 11 з яких походять із згаданих колекцій ІР НБУВ. Вони охоплюють період від 1654 до 1701 рр., і лише один документ є дещо пізнішим (він відноситься до 30-х років XVIII ст.). З фамільного архіву Новицьких походять 4 документи (№ 5–7, 9), з “копіарія” Свято-Михайлівського монастиря – 2 (№ 2, 3), з фонду О. Лазаревського – 5 (№ 1, 2, 8, 10, 11). У додатках до згаданих документів наводиться оригінальний лист гетьмана Івана Самойловича, адресований руському воєводі Речі Посполитої, у якому детально розповідається про перемогу під Чигирином у жовтні 1677 р. (перший Чигиринський похід). Варто відзначити, що у ІР НБУВ знаходяться копії т. зв. “тек Нарушевича”, котрі зберігаються у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові (Польща). Краківські “теки” (всього понад 100) є збірниками копій документів. Ці копії були створені наприкінці XVIII ст. з ініціативи відомого польського любителя старовини Адама Нарушевича. Порівняння текстів краківських “тек” з їхніми копіями XIX ст., що зберігаються в ІР НБУВ, свідчать не на користь останніх, оскільки вони є у більшості випадків витягами, передають далеко не весь склад оригінальних документів. Отже, варто провести ретельну роботу по порівнянню “тек” обох архівосховищ і видрукувати їх за краківськими оригіналами. Принаймні це стосується найціннішої частини матеріалів, яка безпосередньо відноситься до історії України, що доводить і лист Самойловича.

Згадані джерела є досить різноманітними за своїми видовими та різновидними ознаками: тут представлено універсали, універсали-привілеї, листи і купчі. Авторами даних документів або адресатами виступають у більшості випадків визначні представники панівної еліти тодішнього українського суспільства – гетьмани України (І. Виговський, І. Самойлович), полковники (Я. Лизогуб, М. Миклашевський, І. Новицький, І. Попович, І. Силич, К. Фридрикевич), представники генеральної, полкової і сотенної старшини (Іван та Петро Домонтовичі, І. Ломиковський, І. Максимович, С. Сулима). Врешті представники православного духовенства (св. Іоанн Макси-

мович, ігумени, оо. Лука Григорович та Димитрій). Уже один перелік імен вартий того, щоб вказані документи були подані друком. Вони є складовою частиною “Українського Дипломатарію XVI–XVIII ст.”, створення якого поступово переходить у практичну площину. До того ж кожен з наведених нижче документів несе у собі певну інформацію про активних діячів та події доби Руїни, є важливим джерелом вивчення ідеології та побуту козацької старшини.

Уже перший документ публікації репрезентує майже незбережену документальну спадщину чернігівського полковника у 1654–1657 рр. Івана Поповича, прозиваного також Аврамовичем (Абрамовичем). Цей універсал-привілей важливий також тим, що уточнює період каденції І. Поповича на полковницькій посаді. Досі вважалося, що від квітня до жовтня 1654 р. він був наказним полковником чернігівським і лише потім став повноправним полковником³. Тут же знаходимо чітке свідчення, що повноправним полковником він був уже не пізніше кінця квітня 1654 р. По-друге, цей полковник підписується тут як “Попович”, і це є вагомим аргументом у визначенні справжнього прізвища цього сподвижника Богдана Хмельницького та Івана Виговського. Окреслення “Аврамович”, судячи з усього, є патронімом. Цим універсалом-привілеєм Попович надавав запусілі землі на Старому Білоусі (неподалік від Чернігова) Іоанікію Силичу, який у лютому 1657 р., очевидно, вже по смерті Поповича, успадкував полковницький пірнач. Це той самий Силич, який був прибічником В. Золотаренка на “Чорній раді” 1663 р. і був разом з ним страчений з волі І. Брюховецького у Борзні.

Аналогічний документ (№2) належить перу гетьмана Івана Виговського, який надавав маєтності Смолин і Максим у Чернігівському полку сотнику Слабинської сотні цього ж полку Івану Домонтовичу (у 1662 р. він був уже полковим суддею, а у 1672–1681 рр. – генеральним суддею). Характерно, що гетьманом тут відзначалися заслуги І. Домонтовича на полі бою (якраз точилася російсько-українська війна 1658–1659 рр.), котрі й забезпечили слабинському сотнику нові маєтності. Досі вважалося, що ці села були надані Домонтовичу Богданом Хмельницьким⁴, однак у привілеї Виговського не сказано, що це є підтвердженням. Отже, можна скоригувати існуючі дотепер уявлення і віднести ці земельні надання Домонтовичу до пізнішого часу, пов’язавши їх не з Б. Хмельницьким, а з І. Виговським. Важливою є згадка про Смолин (село в сучасному Чернігівському р-ні) і особливо Максим (село на правому

боці Десни Козелецького р-ну на Чернігівщині у 35 км від Козельця). Згідно з існуючими на сьогодні уявленнями⁵, Максим виник на початку XVIII ст., тоді як універсал Виговського засвідчує його існування за півстоліття раніше.

До цієї ж категорії історичних джерел належить і універсал чернігівського полковника у 1687–1699 рр. Якова Лизогуба, даний Криштофу Фридрикевичу, майбутньому (у 1699–1700 рр.) сотнику Седнівської сотні Чернігівського полку. Він містить у собі наказ війту с. Хрипков (нині – с. Хрипівка Городнянського р-ну Чернігівської обл.) згідно з волею гетьмана Івана Мазепи вважати “тяглих людей” даного села підданими Фридрикевича. Причину цього надання маєтності гетьманом старшині відносно невисокого рангу слід, очевидно, шукати у тому, що К. Фридрикевич (син полковника Самійла Фридрикевича та Ганни Половець – дочки білоцерківського полковника Семена Половця)⁶ був пасинком І. Мазепи (гетьман усиновив його).

У документах № 3–4 (купчих) згадується, зокрема, один із синів І. Домонтовича – Петро, який спочатку був підписком Генеральної військової канцелярії, а після приходу до влади Івана Самойловича у 1672 р. – полковим писарем Київського полку (1672–1676). Вже наступного року після обійняття цієї посади Петро Домонтович зробив важливу купівлю – придбав млин на р. Остер під однойменним містом, але через кілька років перепродав його Івану Дворецькому, остерському сотникові у 1666, 1671–1677, 1680, 1689–1690 рр. Іван Дворецький – син київського полковника Василя Дворецького, відомого діяча доби Руїни, був разом з батьком причетним до створення визначної пам’ятки української історіографії та літератури – “збірника Дворецьких”, і тому обидва заслуговують на особливу увагу істориків. Важливим є й те, що в купчих як свідки згадуються остерський городовий отаман Гнат Проскурненко, який у 1677 р. стане остерським сотником; Трохим Підтерєб, що був перед тим остерським сотником у 1670 р., а 1694–1701 рр. стане київським полковим обозним; Іван Лапіка, що був, вірогідно, родичем Степана Лапіки – іншого остерського сотника (у 1658 р.); Стефан Жук, без сумніву, батько Максима Жука (Жученка), що був остерським сотником у 1669 р.

Документи № 7, 9 є одними з багатьох збережених, але, на жаль, ще недрукованих листів з фамільного архіву Новицьких, які були писані полковим осавулом Іваном Максимовичем (генеральний

військовий писар у гетьмана Пилипа Орлика у 1709–1714 рр.) та Іваном Ломиковським (генеральний осавул у 1691–1708 рр. та генеральний суддя у 1707–1709 рр.). Обидва автори були сподвижниками Мазепи, а Максимович – ще й Орлика, тому донедавна їх біографії практично не вивчалися. Перший лист (І. Максимовича) був писаний його автором до свого безпосереднього зверхника – охочокомонного полковника Іллі Новицького, якому було доручено пильнувати важливий відтинok тодішнього кордону між Російською імперією та Річчю Посполитою на відомій дніпровській переправі біля Чигирин-Діброви. Лист стосується перехоплення Максимовичем сім'ї втікачів, яка прагнула повернутися в “Лядщину”, а конкретніше – до м. Любар на правобережній Київщині. Взагалі листування І. Максимовича є надзвичайно цікавим, проливає світло на діяльність цієї донедавна проскрибованої особи та на ряд важливих подій доби Руїни і навіть ранішого часу, наприклад, відомості про скарги Богдана Хмельницького, про що нам уже доводилося писати⁷. Лист же І. Ломиковського засвідчує участь козацької старшини у торгівлі (у даному випадку – тютюном).

Ряд документів стосується взаємовідносин козацької старшини з УПЦ, зокрема, з деякими сіверськими монастирями та чернігівським архієпископом (у 1697–1712 рр., а у 1712–1715 рр. – митрополит Тобольський та Сибірський) св. Іоанном Максимовичем – представником визначного українського козацького роду. Це і зразок вітального листа (№ 5), де згадується с. Тиниці під Бахмачем, і ділова кореспонденція, яка стосується конфліктів, що виникали через маєтності (№ 6 і, особливо, № 10). У останньому випадку стародубський полковник (у 1689–1701 рр. і 1705–1706 рр.) Михайло Миклашевський відповідав на звернення до нього Іоанна Максимовича щодо млина на р. Ромі (притоці Десни), котрий належав раніше якомусь Лещинському з волі новгородського архімандрита Михайла Лежайського (помер у 1699 р.). Останній був, до речі, відомим українським культурним діячем 2-ї половини XVII ст. Потім Лещинський продав цей млин Пригарі (йдеться про Костянтина Пригару – Мульгянського, новгород-сіверського вйта у 1676 р.), що й було стверджено царською грамотою та універсалом гетьмана І. Мазепи. За даними В. Кривошеї, Пригара отримав універсали на маєтності і від гетьмана Мазепи (24.01.1704 р.), і від власне М. Миклашевського (24.02.1700 р.)⁸. М. Миклашевський покликався на царські й гетьманські документи і розслідування

справи серед старожилів, відповідав досить ухильно, вказуючи на формальну неможливість розв'язання справи у судовому порядку – відсутність під час розгляду самого Пригари. Згадується у документі і зять Пригари – значний військовий товариш Федір Добронизький і тодішній намісник Чернігівської архієпископської кафедри св. Антоній Стаховський – майбутній чернігівський архієпископ (з 1712 р.), пізніше й митрополит Тобольський і Сибірський (з 1715 р.).

Особливе місце належить документу № 11. Він репрезентує приватне листування козацької старшини, писаний до того ж рукою людини з добрим почуттям гумору, знанням народних приказок і не позбавленої літературного хисту. У жартівливій формі писар Максим Корсак відмовляється їхати до свого дядька, бунчукового товариша Симеона Сулими (чи не С. Сулима – полковник Переяславського полку у 1739–1766 рр.?) у Стародуб, пропонуючи йому самому приїхати в гості, де племінник обіцяв йому “дати відомість чи про зайців, чи про що інше”. При okazji Корсак передавав пані кумі “пушку-живушку і м'якеньких пиріжків та березової кашки для здоров'я, бо кажуть так:” коли хто жони не біє, то у неї печінка гине”. Підписався ж він “писаром обох боків Дніпра”, пародіюючи звичний гетьманський титул.

Усі наведені нижче документи мають досить високу джерельну цінність і ще стануть у пригоді дослідникам. Додамо, що публікація кириличних україномовних документів здійснюється за правилами, розробленими відомим українським істориком Ярославом Дзирою⁹, а польськомовних – за дещо скоригованими правилами, розробленими польськими археографами ще у 1953 р. і пізніше вдосконаленими¹⁰.

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775.– К., 1998–200.–Т. 1–2.

² Останнім часом побачили світло деякі наші публікації такого роду матеріалів ІР НБУВ. Див.: *Мицик Ю.* З невідомих листів викладачів і студентів Києво-Могилянської академії останньої третини XVII ст. // Національний університет “Києво-Могилянська академія”.– К., 2000.– Т. 18: (Історія); *Мицик Ю.* Про видання “Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини” // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.– К., 2000.–Ч. 5: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 10, т. 1.– С. 42–53; *Мицик Ю.* Кілька листів з архіву козацького полковника Іллі Новицького // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 2000.–

Вип. 6.– С. 160–173; *Мицик Ю.* Гетьман І. Скоропадський – покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Сіверянський літопис.–Чернігів, 2000.– № 4.–С. 50–64; № 5.–С. 65–81; Документи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря// Там само.– 2000.–№ 6.–С. 39–48.

³ *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина.– К., 1997.–С. 94.

⁴ *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини 1648–1782 рр.).– К., 1998. – Ч. 1. – С. 171.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 330..

⁶ *Павленко С.* Міф про Мазепу.– Чернігів, 1998.–С. 171; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини 1648–1782 рр.).– Ч. 1.–С. 186).

⁷ *Мицик Ю.* Дещо про скарби Богдана Хмельницького // Корсунський часопис.– Корсунь-Шевченківський, 1999.– Ч. 8–9. Там же був видрукований відповідний лист І. Максимовича до І. Новицького із фамільного архіву останнього (ІР НБУВ, ф. II, № 14413).

⁸ *Кривошея В.В.* Національна еліта.– Ч. 2.–С. 276.

⁹ Літопис Самовидця. – К., 1972. – С. 40–42.

¹⁰ *Мицик Ю.* З листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // Зап. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка –Л., 1993. – Т. 225. – С. 310–347.

ДОДАТОК

№ 1

1654, квітня 30(20).– Чернігів.– Універсал-привілей чернігівського полковника Івана Поповича Іоанікію Силичу.

“Іван Попович, полковник Войска его царского в(е)л(и)чества Запорозкого черниговский.

Ознаймуем сим писанем нашим и до відомости доносим кождому, кому бы того відати потреба належало, иж мы, видячи значные услуги в полку нашом товариша нашего, пана Оникия Силича, завжды при боку нашом на услугах войскових застаючого и жадное значные потребности никогда не омешкиваючого, а же кгрунты през час немалый впусту застаючие и никого през літ немало до них одзиваючогося не бачечи, которые запустелые нивы на Белоусе, прозиваеом Старом, тут лежачие, меновите Тополовщина, Кондратовщина, Сенковщина, теды тые нивы, як не маючие жадного до себе поссессора и нихто до них през літ килка з жадною належитостю не одзывался, даемо их в моц и спокойное уживане звышпоменному товаришови нашему, пану Оникиеву Силичичову, абы оними кгрунтами, яко своими властными владіл, и спокойне держал, чинячи с того послуги Войску его цар(ского) вел(и)чества) Запорозкому. На що для ліпшой віри и певности далисмо сие писмо наше с подписом руки и притисненем печати.

Писан в Чернигови року 1654 м(іся)ца априля 20.

Іван Попович, полковник черниговский, рукою.”

ІР НБУВ, ф. 1, № 68476. Копія XVIII ст.

№ 2

1659, серпня 20(10).– Чигирин.– Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського слабинському сотникові Івану Домонтовичу.

“Іоан Виговский, гетман з Войском его царского пресвітлого величества Запорозким.

Ознаймуем сим писанем нашим паном полковником, асаулом, сотником, атаманом, всему Войска Запорозкого товариству, а меновите п.полковникови черниговскому, и кождому, кому толко показано будет, иж ми, маючи особливий взгляд на значние в Войску Запорозком пана Івана Домонтовича, сотника слабинского, заслуги, которий во всяких прислужающихся военных оказіях одважне

ставаючи, и тим (?) до неустрашого был поводом статку надание оному и сим универсалом подаем два села Смолин и Максим название, лежащие в воеводстве и полку Черниговском. В котором селе так обняту, як держаню и пожитков уживаню, абы наименшее не узнавал перешкоди и жаден из старшины и черни до поменених сел и всих принадлежностей втручатис не важился, пилно под неласкою нашею и срокгим войсковим приказуем каранем.

Дан с Чигирина дня 10 августа року 1659.

Иван Виговский, гетман."

ІР НБУВ, ф. І, № 68476, арк.7. Копія XVIII ст.

№ 3

1673, липня 13(3).- Купчий запис жителя Остра І.Баглая на продаж млина.

"В року тысяча шестсот семдесят третом, м(і)с(я)ца июля третьего дня.

Перед нами, Иваном Василевичем Дворецким, сотником острицким, Игнатом Проскурненком, атаманом городовым острицким, при битности учтвого товариства, в дому судовом на тот час засілого, меновите Стефана Жука, Лазара Денисовича, Петра Киселя, Ивана Лапіки, Ивана Ермоленка, цехмистра мелницкаго острицкого, постановившиися персональне явне ясне зизнал доброволно Иван Баглай, жител острицкий, же предал половину млына своего власного, камен передный ис пулстраником(?), стоячий на ріци Остру на гребли Слободской, никому ни в чом не пенный и не заведенный, славетне урожоному п(а)ну Петрови Домонтовичу, п(а)ну писарови полку Киевского, за певную и рукодайную суму, то ест за талярый десят грошми личбою и монетою литовскою ему самому, жоні и потомком его у вічные и вікуистые часы волно будет и ест од сего часу и дня вышей наменутому п(а)ну Петрови Домонтовичу, п(а)ну писарови киевскому, той млын кому хотячы дат, продат, дароват, заменят или ку якому колвек найліпшому пожиткови своему обернут и диспонуват. А я, юж предреченый Иван Баглай, зрекаю вічными часы тоей мой продажи так я сам, жона и потомкове мои, так з близких моих кривных, яко и далних, жадной трудности кривды и перешкоди в добровольной моей продажи, а вічистой купли п(а)на Петра чинит не мают под заплаченем другой

такової ж суми. Що если бы хто наймнішю трудност міл в уживаню того млина, або перешкоду п(а)ну писарови чинит, на его м(и)л(о)сти п(а)на полковника киевского, кождый таковой платит мает, вишей обвязанную суму. Про ліпшую віру и певност и спокійнішого уживаня в том даю сие мое писане с подписом рук врьдловых и пре печатех.

Дан в дому судовом в року м(і)с(я)цу и дню звиш записанном.

Иван Дворецкий, сотник В(о)й(ск)а его цар(ского) прес(вітлого) вел(ичества) острицкий с товариством.

Игънат Проскурненко, атаман городовий острицкий.”

ІР НБУВ, ф. 307, № 535 П./1763, арк. 323. Копія XVIII ст.

№ 4

1676, червня 21(11).—Остер.— Купчий запис писаря Київського полку Петра Домонтовича.

“Я, ниже подписанный, відомо чиню тим моим писанієм тепер кождому потребуячому и в потомние часи, иж п(а)ну Ивану Дворецкому, сотникови на сей час острицкому, млын куплений, стоячий под морованою церквою на слободі, посередьку межи двома товаришами, п(а)ном Богданом Войничом и п(а)ном Отрофимом Подтеробом з трома колами мучними, а третею заставькою ступною, за симсот золотих личби литовской на вічност ему самому, жоні и дітам продадем и в кого купилем міючие права подалем; чим мает п(а)н Иван Дворецкий щититца, а я, жона моя и потомъковое, отрыкаючися продажи добровольной, даю и сее мое писанье. Волно будет п(а)ну Ивану Дворецкому, жоні его и дітям, продат, даровати и на свой куда хотя обернути пожиток. Кто бы міл отезватися з добровольной моей продажи, втрое тоєі сумми провинен на уряд войсковый и міський заплатити.

Дан в Остру июня 11 дня 1676.

Петр Иванович Домонтович, писар польковый киевський.

Леонтий Терешъченко, войт зо всім маестатом острицкий при печати мічкой ратушной подписался.”

ІР НБУВ, ф. 307, № 535 П./1763 Копія XVIII ст.

№ 5

1683, червня 30(20).—Батурин.— Лист ієромонаха Димитрія, ігумена

Крупицького монастиря в Батурині до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

“Мні велце ласкавый м(о)сці п(а)не полковнику Войска их ц(а)рского прес(ві)тлого в(е)л(и)чества комонный, мні велце м(о)сці п(а)не и бл(а)годітелю.

Не сподіваюся по законниках моих, котории зостають в Тиниці, бы в сіножати в(ашої) м(о)с(ти), м(о)сци пана, тамочние втручалис и собі заижджали, гдиж без відомости моеї давно и найменшой речи не могут важитися. Хиба если з невідомости бы тое могли учинити, о том не відаю. Господар в(ашої) мо)с(ті) м(о)сци пана чи не удаючи опачне, такою на них пошол річю, з якої завзятости? Зачим велце в(ашу) м(о)с(ть), м(о)сци пана, прошу тому выстатчити и не доносит ясневелможному его м(и)л(о)сти пану гетману, добродієви нашому, аж гаразд о том вивідавшис. Я и сам, даст Б(о)г, завтрешнего дня до Тиниці буду, где о такой новині правдивую озму відомость. А тепер ласце в(ашої) м(о)с(ти), м(о)сци пана и добродія, и приязни себе полекаю.

З монастиря батуринского Крупицкого иуня 20 1683. В(ашій) м(о)с(ти), моему м(о)сцивому пану и бл(а)годітелеви всего добра зычливый слуга и б(о)гомалец иеромонах Димитрей (...)”.

ІР НБУВ, ф. II, № 14029. Оригінал завірений особистим підписом о. Димитрія і печаткою, яка погано збереглася. Адреса:” Моему м(о)сцивому пану его м(и)л(о)сти Гелиашу Новицкому, полковникови Войска их ц(а)рского пр(ес)в(і)тлого в(е)л(и)чества комонному, мні велце м(о)сци п(а)ну и бл(а)годітелеви”.

* Незначна частина тексту є втраченою (відрізана).

№ 6

1685(?), вересня 12(2).– Свято-Микільський Рихловський монастир.– Лист ігумена Луки Григоровича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

“М(о)сці п(а)не полковнику Войска их цар(ского) пре(свіи)лого величест(ва) Запорозкого, велце мой м(о)сті п(а)не и добродію великий!

При залеценю м(о)литв моих и отданю звыклого моего в(аш) м(ости) поклону, сп(асе)ния, здравия, долголітства сполне (з) п(а)нею и всіми любящими цного домовства в(аш) м(о)с(ти) заживати зичу;оріхов волоских, котрие в нашей (зем)ли родятся, на

бл(а)гословение от місца с(вя)того в(аш) м(ости) през братию нашу посилаю, котри в(аш) м(о)с(ть), м(ой) м(о)с(тивий) п(а)н, в мой(?) дар бл(а)гоприятелне ласкаве рач прийняти и посадити, що потреба можна и от плодов их прийняти, в(аш) м(ости)м(о)ст(ивого) п(а)на сподобит Б(о)г, чого желаючи з молитвами моими (...) * ласце в(аш) м(о)с(ти), м(оего) м(о)с(тивого) п(а)на, покорне отдаюся и зо(стаю) в(аш) м(о)сці, моему м(о)сцівому п(ану), великому добродію, цале добра, здравия, и сп(а)сєния, слуга, а щоденне уставичний б(о)гомалец) Лука Григорієвич, убогий игумен, з братією.

З монастира Рихловского 1685(?) року септеврия 2 д(ня)."

ІР НБУВ, ф. 2, № 14016. Оригінал завірений монастирською печаткою. Адреса: "Моему велице ласкавому мосцівому п(а)ну его м(и)л(ос(ть) п(а)ну Гєлиашу Новицкому, полковнику их цар(ского) прєсв(ітлого) вел(ичества) Войска Запор(озкого), комонному в(аш) м(о)с(ти) м(остивому) п(а)ну и великому добродію, як напокорній отдати належит". Запис того ж часу іншою рукою: "З Рихловского м(о)н(а)ст(и)ря с поклоном оріхов волоских 1685."

* Фрагмент тексту написаний нерозбірливо.

№ 7

1686, березня 18(8).– Чигирин-Діброва.– Лист осавула охочокомонного полку Івана Максимовича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

"М(о)сці п(а)не полковнику комонний, добродію мой!

Ознаймую в(ашу) м(о)с(ть), иж на сих днях дано знати ко мні, же чоловіка виділи на том боку Днєп̄ра с товаром и овцами. Теди я посилав товаришов трох на добрих конєх, довідуючися тое тропи, куди оная поїшла, и посилав козаки, нашедши тропу, яко и дой(ш)лиш чоловіка верх Ин̄гулца Малого. С котрим чоловіком дітий четверо и жонка, и волєв два угорі и двое товару и овец пятеронад̄цятеро, крупєсии(?) в міхах. А сей чоловік з Уласовки, а знат, же конєчне ишов у Лядщину, бо и сам повідаєт, же прежде бував у Любарі, то и тепер его найшли межи шляхами, якие идуєт от Чорного ліса, от верху Ин̄гулца на Бурки. Зачим сего чоловіка за всім тут припровадили, о яком добродію ознаймую до в(ашой) м(о)с(ти) м(остивого) п(а)на. Рач добродію мой и до велможного его м(и)л(о)сти п(а)на гетьмана ознаймити, якая его добродіа о таких непостоян̄них людєх будєт информация, о чом в(аш) м(о)с(ті) м(остивому) п(а)ну извістивши, ласце отдаюся.

С Чигирин Дуброви марта 8 1686 року.

В(аш) м(о)с(ти) м(о)сці п(а)ну зичливим слугою Иоан Максимович, есаул полку комонного.”

ІР НБУВ, ф. 2; № 14394. Оригінал завірений печаткою. Адреса:” Мні велце м(о)сці п(а)ну и добродієви его м(и)л(о)сти п(а)ну Илиї Новицкому, п(а)ну полковникови Войска их ц(а)рского пресвітлаго величества комонному отдати.” Запис тут же іншою рукою: “Од пана асаула полкового комонного сторони завернення з того боку з жоною, з дітми служебного (?) чоловіка, марта 10 у Снетин 1686 послано.”

№ 8

1691, листопада 15(5).– Чернігів.– Стверджувальний універсал-привілей чернігівського полковника Якова Лизогуба Криштофу Фридрикевичу.

“Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого черниговский полковник Яков Лизогуб.

Тобі, войтови Хрипкови села з тяглими жителями ознаймую, иж подлуг листовного ясневелможного его милости пана гетмана, милостивого добродія моего, его милости пану Криштофу Фридрикевичу, як много ест вас, тяглих людей, опроч войскового товариства, подаю в подданство; которому ажебисте всякую повинност и послушенство безо всякое противности отдавали, властию моею полковничею приказую.

Дан з Чернигова 5 ноевр(я) 1691 року.

Вишменованный полковник черниговский”.

ІР НБУВ, ф. 1, № 68476, арк. 8. Копія XVIII ст.

№ 9

1696, грудня 2 (листопада 23).– Батурин.– Лист генерального осавула Івана Ломиковського до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

“Мні велце м(о)сці п(а)не брате!

Трафил слуга мой наперед новост (?), же у в(аш) м(ости) м(остивого) п(а)на не стало грошей розходних; поки еще не наспіли рочни дачи и всяких промислов прыходы, всеконечні у (...)*. Для того розказал в(аш) м(ость) м(остивому) п(а)ну инако(?) з ктиторм(?) своим(?) на засипку тютюну. Бо лежачей сумми невозможно начинати было, поки розходная не наспіла. Теды оние гроши чужие послалем сторожем лытом(?) лохвицким, болше тижня, зол(отих) сорок без копи и через того ж писалем, просячи увідомлення: если

еще по той же цене достанет купити тютюну доброго каменей з двадцят, если меншою не можна ценою; о що(...) * прошу и естем в(аш) м(ости) м(остивому) п(а)ну зичливый кум, брат и слуга его царского пресвіт(лого) величества асаул енералний И. Ломіковський.
23 ноевр(ия) 1696, з Батурина.”

ІР НБУВ, ф. 2, № 13962. Оригінал завірений печаткою. Адреса: "Его мил(ости) п(а)ну Илияшеві Новицкому, моему велце м(ос)цівому п(а)ну коханому кумові и брату").

* Незначний фрагмент тексту написано нерозбірливо.

№ 10

1701, листопада 16(5).– Стародуб.– Універсал стародубського полковника М.Миклашевського до чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича.

“Ясне в Богу преосвященний мосцівий отче архиепископ черниговский новгородский, мне велце в Духу Святом мосцівий отче, пане пастиру и милостивий добродію.

Не тайна преосвященству вашому моя служебничая прихилност, яко во всяких случаях, о чом тылко мощно, вседушне желания вашей пастирской милости готов естем исполнять. И тепер о млин Лещинского, на реці Ромі стоячий, склонити пана Пригару наилучше рад бым. Иле кгда сам Пригара для своей в дому небытности, не могл стати предо мною, тилко зять его пан Доброніцкий, значный товариш войсковый, станул был в том ділі, не моглем помененной кончити sprawy. Найбарзій то до архиерейской висоце поважности вашего преосвященства подаю уваги, же трудно мні над монарших его царского пресвітлого величества грамоты о Лещинского млині кафедры поданной и над виразний рейментарский нынешнего щасливе пануючого его мил(ости) п(ана) гетмана потверждателный по прежних фундушях, на всі три части Лещинского млина пану Пригари данный универсал, новое вынаходити постановлене. В яковом ділі новгородский уряд по моему указу пилне испытывши старших особ, отвітовали ко мні, же любо всіх трох частей Лещинский з млина того користовал, еднак кгда продал пану Пригари блаженной памяти Михаил Лежайский, архимандрит новгородский, оправивши млин, и своего мірочника в оном посадивши, (...) *, того Лещинского млина, як мелницкую, так монастирские части отбирати до обители Всемилоствого Спаса. Яковой

инквизиции уряд Новгородского міста чрез превелебного его мил(ости) отца Стаховского, намістника катедрального, посылаю вашому преосвященству, иже(?) тому заводови в небытности автора Пригари жадной децидїи не моглося учинити. Архиерейского на себе прошу респекту и, несумненному вашего преосвященства благословению себе вручаючи, покорне остаю полковник стародубск(ий) М.Миклашевский.

З Стародуба ноевр(я) 5, 1701."

ІР НБУВ, ф. І, №68476, арк.31. Копія XVIII ст.).

* Незначний фрагмент тексту написаний нерозбірливо.

№ 11

30-і роки XVIII ст.(до 1739 р.).– Під Стародубом.– Лист Максима Корсака, писаря стародубського (?), до свого дядька, бунчукового товариша Симеона Сулими.

"Mść panie Symeon Sulima!

Mój serdecznie kochany dziadeczku i dobrodzieju!

Piszesz waszeć dobrodziej, abym nie fatygował się do Starodubowa. Tedy ja, nie myśląc o tym, jutrzejszego dnia poradziwszy się z waszeciu, dobrodziejem moim, mogę i tu w domu widzenie dać, choć o zajęcach, choć i w drugim czym, a do Starodubowa nie chcę się jachać; a że dziś nie mogę należytego ukłonu mego oddać w. dobrodziejom, dla tego mnie exkuzuie necessitas. Tudzież posyłam gościńczyk dla j. mć dobrodziejki, pani kumy, puzku – żywuszku i miakeńkich pirożków i brzezową kaszkę dla zdrowia, bo powiadają tak: kiedy kto żony nie bije, to w nie wętroba ginie.

Tedy ja, życząc zdrowia jak najczerstwejszego j. mości, pani kumie, posyłam teremedy, do zdrowia służące, przy tym mie łasce i affektom rekomenduję w. m.m .ssss .pana i najosobliwszego dobrodzieja najniższy sługa Maxim Korsak, m(anu) p(ropria), nieumiejętny pisarz oboich storon Dnipra."

ІР НБУВ, ф. І, № 57480, арк. 41–44.-Автограф, завірений печаткою з червоного сургуча. Адреса: "W. mć. panu Symeonu Sulimie, znaczniejszemu Wojsk Zaporozkich bunczukowemu towarzyszowi, memu wielce kochanemu dziadku i dobrodziejowi należy".

Додатки:

№ 1

1677, жовтня 19(9).-Чигирин.-Лист гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича до руського воєводи Речі Посполитої.

“Nie tylko chrześcijańska, ale przyrodzona jest ta każdego człowieka powinność winszować blizkiemu swemu dobrej fortuny. Rozumiem, iż wiel(możny) pan, jako dobry chrześcijanin, poważny pan, ukontentować się z tego zechcesz, że hardy i krwie chrześcijańskiej chciwy nieprzyjaciel bisurmanin, który mnoga chrześcijańskich dusz zguba, tak na Podolu, w dzierzawie j. k. mści, jako i pograniczu Ukrainy, chytrą jego oszukana nie udowoliwszy się, tu tego lata, w nasze jego carskie przeświełne wieliczeństwo, obrócił był stopy, złamał głowę swoich, chrześcijanom nieprzyjacielskich, zamysłów. O czym wiel(możnemu) panu czyniąc krótko relacją, postępek nasz wojenny tak opisuję. Wiedząc, iż to nieprzyjaciel z wielkimi potęgami wkrociwszy w nasz kraj, natarł był zgoła na zburzenie chrześcijańskiej fortecy i na uciemnienie chrześcijanów, ruszyliśmy się tu z Wojskiem Zaporozkim, a bojaryn, imieniem kniaz Romodanowski, z ratnymi jego carskiego wieliczeństwa siłami; i złączywszy się w jedno, ciągnęliśmy na odpór temu worohowi; gdzie, gdy nadbliżywszy się ku Czechrynowi i nad Dnieprem przeciw Bużyna chcąc się przeprawować, stanęli na brzegu; tedy tak han krymski, jako i Imbraim Szejtan pasza, Czechryn szanćami opasany i ciężko w oblężenie wzięty, pod pewnemi swemi piechotami zostawiwszy, że wszystkimi swemi potęgami, mając z sobą armatę i mułtańskie i wołoskie wojska, zaszli nam drogę; całe tedy broniąc nam i wojskom naszym przez Dniepr przeprawy, zaszańcowali byli naprzeciw nam u brzegów swoich ludu; z których szanćów armatną i drobną strzelbą mocno ludzi naszych od Dniepra odpierali, jednak gdyśmy wyborne wojska nasze nocą przez Dniepr ordynowali na sudnach wodnych, pomogła w tym prawica Boska mocno, że wybili nasi z szanćów nasadzonych janczarów nieprzyjacielskich, a tak już uczyniliśmy snadny pas przeprawy wojskom naszym, przeciw którym nieprzyjaciel wszystką swoją potęgą, kilka dni napierając, gdy od nas w odporze wielką w ludziach swoich odniesli szkodę, nie chciał dalej się rozszerać, ale wzięwszy wątpliwość przed się przed nas od Dniepru umknął, ale i zpod Czechryna wzięwszy wiele swoich zapasów tak pod samym Czechrynem, jako i po szlakach swojego biegu, bo w tej uciczce tak się spieszyli skoro, że do samej rzeki Bohu nie mieli odpoczynku. Posłaliśmy za nimi lekkie wojska w pogonią, które ostatki ich gromiły; z pol Dzikich dobytów nabrawszy, gwałtownego biegu bardzo się nasycili. Został tedy Czechryn wolny od czteroniedzielnego oblężenia; ale od ciężkiej nalegi nieprzyjacielskiej, ale od bicia burzących armat i od granatów i od podkopów zwąłtony, albowiem tak się byli poganie pod fortece blisko podsunęli, że jakby ją w rękach mieli tak o dobrym i pomyślnym sobie i we trzech miejscach znacznie dziury w

ścienie poczynili onemi, ale na onych mnostwo ich pogańców pobili obłężeńcy, mężnie dając odpór, a przed tym z wycieczkami bardzo im szkodzili, z utratą tedy wielu swoich ludzi na wstecz odszedł bisurmanin, główny chrześcianin nieprzyjaciel. Co szczęściu jego carskiego wielicześstwa przypisawszy, oddajem my za to chwałę mocnemu pomocnikowi naszemu, Bogu. Przy tej okkazyi wnoszę moją do wiel(możnego) pana instancją, za Sedorym Bulibaszą, w więzieniu za wiadomością j. kr. mci w Zołkwi zostającym. Którego żona z dziecmi w sieroctwie znajdującą się, bardzo mnie tu, w Czehrynie, o to molestowała. Uniżenie tedy upraszam, abyś wiel(możny) pan z wysokiego baczenia i chrześciańskiej dobroci swej zjednać to raczył u najasniejszego młci j. k. mci, aby on do żony i dziątek swoich był wypuszczony. Darowany ten więzeń wolnością, wystawiać będzie dobrotliwości j. k. mci i łaskę wiel(możnego) pana, a ja panom z Czehryna wszystkich zpod Doroszenka Korony Polskiej niewolników wypuścili na wolą, tak i teraz tej na przyczynę moję oświadczonej łaski, zostawszy wdzieczen wszelką(?) od mojej osoby powolność czynić będę, z którą i na ten czas łasce w. m. pana, jako najpilnej się załecam.

Datt z Czehryna d.9na 8bris 1677 anno.”

Бібліотека Чарторийських у Кракові. ВР, № 175. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передуює запис, зроблений копіїстом: “1677 d.9na 8bris. Ex ms.arch. Stan. Aug. regis. Kopia listu od Samojłowicza, hetmana zadnieprskiego, do j. m. pana wdy ruskiego”.

ПРОБЛЕМИ КОДИКОЛОГІЇ ТА КОДИКОГРАФІЇ

О. А. Іванова

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського

м. Київ

ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ РУКОПИСНИХ КНИГ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Кожна рукописна книга (далі – РК) є унікальним предметом культури і водночас комплексним історичним джерелом. Написана на пергамені чи на папері вона, як факт матеріальної та духовної культури, є предметом кодикології, яка вивчає книгу в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також її історію. РК містить різноманітну інформацію, яка може мати значення для величезного кола фахівців – дослідників з історії, літератури, філософії, музики, мови, мистецтва тощо.

Сам аналіз створення РК охоплює багато аспектів, досліджуючи подробиці технології, характеристики паперу, оправ, почерків, чорнила, організації тексту, оформлення та оздоблення сторінки, оправ тощо. Описування РК є складним процесом: вивчається походження книги (соціальне та географічне), її автори, укладачі, інтролігатори, доля (власники, міграція), історія скрипторіїв, бібліотек та багато іншого, що має зв'язок з побутуванням РК.

У процесі наукового описування дослідник використовує наукові методи: палеографічний, лінгвістичний, текстологічний аналіз тощо. Крім того, необхідно мати певні наукові знання з історії, мистецтвознавства, літературознавства, краєзнавства.

Головним завданням дослідника РК є її атрибуція: визначення часу і місця створення. “Датою ми називаємо тільки точну вказівку на час виникнення пам'ятки”¹. Саме аспект атрибуції – датування РК (на сукупності рукописних книг XVI ст. ІР НБУВ) і є предметом цієї статті.

У датованих рукописах, яких завжди менше, ніж недатованих, дати можуть бути прямі й непрямі.

Пряма дата обов'язково містить свідчення самого писця чи замовника, іншого сучасника під час створення рукопису. Так, у "Бесідах св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна" (ф. 303, № 112) на арк. 477 зв. є запис писця Сави Григоровича: "изволеніем ѿца и поспѣшеніем сна съврѣшеніемъ стго дха. исписанна бысть сіа книга рекомаа бесѣда, еуглская. недоннм рабом савоѡх григоріевичем. рокѡ божиа афпв [1587 р.]". В Уставі Єрусалимському з колекції митрополита Макарія (ф. 302, № 18) залишив поаркушний вкладний запис писець Ананія Шапкін: "Се яз Ананіе снѡ Шапкинѡ продалѡ есми сію книгѡ ѡставѡ в домѡ стомѡ мѡчнкѡ Георгию и стоимчнце Парасковѡи нареченной пятнице, а книга моя рѡка, а подписалѡ сію книгѡ сам своею рѡкою, а писана сіа книга лѣта зчи [1590 р.]".

Пряме датування, на нашу думку, все ж варто піддавати перевірці. По-перше, необхідно переконатися, що почерк запису писця не є наслідуванням почерку рукопису, якщо, на перший погляд, ці почерки збігаються. Якщо ж почерки розрізняються, необхідно перевірити, чи є одночасним запис писця і час написання самого рукопису. Запис може бути також підчищеним чи переправленим.

Про непряму дату ми можемо говорити, коли в записі без вказівки дати згадуються історичні факти, сучасні створенню рукопису, і їх можна співвіднести з визначеною датою. Наприклад, "в первое лето царствования благоверного царя Иоанна Васильевича..."

Переважає більшість рукописів XVI ст. не має прямої вказівки на час їхнього створення. Для рукописів, написаних на папері, – а це основна кількість рукописних книг XVI ст., – найбільш достовірний спосіб датування – аналіз філіграней, який передбачає поаркушне виявлення і дослідження водяних знаків рукопису.

Форми для виготовлення паперу були недовговічними, служили, звичайно, протягом двох років: до цього часу проволочені лінії зміщалися, і ставало необхідним оновлювати філігрань. Їх зміцнювали або заміняли новими. Отже, змінювались малюнки філіграней, тому існує багато різновидів однієї філіграні. Частіше за все, у філігранях ускладнювався малюнок, рідше – спрощувався, залишаючи основні типові елементи. Завдяки своїй рухливості у часі як самі водяні знаки, так їх різновиди служать ознакою для датування паперу.

Формат РК вказується за його "нормальним" розміром, що

притаманний первісному вигляду рукопису, оскільки РК обрізали при реставрації або повторному, іноді третьому оправленні.

Найчастіше зустрічаються два формати РК: в 2° і в 4°. Рукопис формату 2° містить водяний знак посередині кожного аркуша, якщо рукопис написаний на окремих аркушах та оправлений такими самими аркушами. В тих випадках, коли РК написана і оправлена зошитами, – а цей спосіб є найбільш характерним для РК XVI ст., – філігрань зустрічається на декількох аркушах підряд, а потім на стількох же аркушах відсутня. В рукописах формату 4° аркуші двічі зігнуті пополам, і новий згин проходить через філігрань, яка проглядається у вигляді половини філіграні і не на кожному аркуші.

Найнадійнішим засобом виявлення філіграней та їх фіксації на певних аркушах РК є їх калькування. Прозоре скло розміром в аркуш закладається за паперовий аркуш, який містить філігрань, зверху на аркуш слід покласти кальку і повернути аркуш до джерела світла. Потім м'яким олівцем треба обережно перенести малюнок водяного знака на кальку. В РК формату 4° важливо вичленити зошити для того, щоб правильно знайти відповідні філіграні та скласти з їх верхніх і нижніх частин, які розташовані біля корінця книги, цілісну філігрань. У РК формату 8° слід ретельно зібрати на кальку усі фрагменти водяних знаків та поставити скласти з них малюнок філіграні.

Для визначення дати виробництва паперу виявлені філіграні відшукуються за малюнком у довідкових альбомах. Альбоми наводять дати філіграней, знятих з точно датованих книг і документів, тобто дати написання цих книг, а не час виготовлення власне паперу.

Існує ряд альбомів філіграней, серед яких можна виділити фундаментальні видання Ліхачова, Бріке, Каманіна, Лауцявічуса, Мацюка² та ін.

При описуванні філіграні в рукопису, який досліджується, вказується:

1) назва, номер і рік філіграні за альбомом чи альбомами, якщо аналог виявлений у двох та більше альбомах (назва альбому передається скорочено);

2) наводяться всі типи філіграней із указівкою номерів аркушів.

При описуванні філіграні вказується ступінь її ідентифікації:

1) тотожність (повний збіг контурів знака і розташування філіграні);

2) близькість (збіг знаків у всіх деталях при незначній розбіжності контурів);

3) подібність (подібність у загальній композиції малюнків і деталях);

4) тип (подібність у загальній композиції малюнків).

Оскільки існує проблема залежаності паперу, тобто співвідношення часу виготовлення паперу і часу написання рукопису, то при виявленні аналога філіграні в альбомі до знайденої дати додають певну кількість років (для XVI ст. – 10 років) на залежаність паперу. Припускається визначення часу написання рукописів за філігранями з точністю до терміну у 10–20 років. Цей термін припускається умовно, тому що дослідження свідчать, що, з одного боку, до країни споживання папір доставляли досить швидко, і там він міг використовуватися негайно, і, навпаки, у деяких випадках міг споживатися залежаний папір попередніх років. Крім того, водяний знак може датуватися в країні виробництва за різними рукописами кілька років підряд, але це не свідчить, що в країні споживання папір з цією філігранню використовувався лише в останній час.

Цікаві дані щодо розбіжностей у термінах між виробництвом паперу та його використанням дає аналіз філіграней датованих рукописів XVI ст. в ІР.

У більшості РК дати їх створення, які вказані у записах писців, досить близькі до датування філіграней цих рукописів за альбомами. Вони відрізняються терміном від трьох до п'яти років, особливо це стосується РК кінця XVI ст.

Так, в Євангелії, яке створено в Яворові в 1595 р. (ф. 1, № 2789), наявні філіграні “сокира” та “подвійна лілея”, обидві датуються 1592 р. В Мінеї на травень-червень 1602 р. (ф. 301, № 127 п), яка написана теж в Україні, є три філіграні-герби – “яструбок”, “підкова” й “Абданк”, які датуються 1598 та 1599 рр. В українській РК 1595 р., “Псалми тлумачені” (ф. 313, № 6), філіграні теж близькі за датуванням: “Абданк” 1590 р., “Єліта” 1593 р., “сокира” 1593 р., “орел на щиті під короною” 1594 р.

Менша частина датованих рукописів містить філіграні, які відділяються від часу створення одним–двома роками і навіть співпадають.

Білоруський Апостол 1597 р. (ф. 1, № 7462) має чотири філіграні-герби – “сокира”, “яструбок”, “підкова з двома хрестами”, “подвійний хрест”, які датуються відповідно 1596, 1596, 1598 і

1597 рр. У сербській Мінеї на липень 1571 р. (ф. 310, № 8) філігрань “якір у колі з шестикутною зіркою над ним” має датування самого рукопису. Те ж само відноситься до молдавського Часослова (ф. 301, № 75 л), який датується 1575 р., і тим же роком датується його філігрань “кабан”.

Сербська Тріодь Пісна (ф. 301, № 133 л) дає можливість переконатися у тому, що певний тип філіграней протягом довгого часу існував без помітних змін. Рукопис, датований 1522 р., написаний на папері з трьома філігранями, дві з яких значно відстоять за часом як від дати створення, так і між собою: “якір з шестикутною зіркою” (1530 р.), “ваги з шестикутною зіркою” (1524 р.), “дві перехрещених стріли” (1516 р.).

До XV ст. європейські країни користуються італійським папером, з XV ст. виникає виробництво паперу у Франції. Протягом XVI ст. вся Європа створює книги на папері італійському (південна частина) та французькому (північна частина). З XVI ст. на Балканському півострові з'являється німецький папір.

Для України першої половини XVI ст. характерним є переважно італійський папір (філіграні: “рукавичка”, “гличик”), французький (з іменами власників підприємств: Edmond Denise, Jaque Lebe, Nicolas Lebe, брати Nivelles та ін.), німецький (“кабан”, “голова бика”, “тіара з хрестом”, “одноглавий орел”). Серед рукописів ІР, які датуються першою половиною та серединою XVI ст., більша кількість – до 85 % – припадає на РК, написані на папері з філігранню “кабан” (сілезького виробництва). Слід зазначити, що, хоча ця філігрань вивчена досить повно, зустрічаються такі її типи, яким не знаходиться аналогів за довідковими альбомами. У вивчених рукописах це збірники ф. 302, № 40 та ф. 313, № 47. У другій половині XVI ст. вживається папір переважно польського та українського виробництва.

В Україні виробництво власного паперу почалося в XVI ст. Ці найдавніші філіграні з українських земель мало чим відрізняються від закордонних. З другої половини XVI ст. галицькі та волинські папірники для позначення паперу користувалися гербами різних шляхетських родів та міст власників підприємств з вироблення паперу. Це були переважно емблематичні філіграні, розміщені на правій або лівій частинах аркуша. Такі водяні знаки мали Буська папірня – герб “Леліва”, Лівчицька – герб “Єліта” (герби: “Habdank”, “Torog”, “Jastrzębec”, “Podkowa” та ін.). У зв'язку з тим, що один і

той самий герб дуже часто використовувався різними шляхетськими родами, визначити приналежність деяких сортів паперу, маркованих широковживаними гербами, коли вони не супроводжуються літерами, дуже важко.

Протягом XVI ст. в Україні було засновано декілька папірень. Одна із найдавніших в Україні – Буська папірня була заснована близько 1540 р. над бічною затокою Буга. Продукцію цієї папірні позначали родовим гербом Лодзя, також на папері з'являється герб міста Буська (“два хрести над і під підковою”).

На середину XVI ст. припадає найбільш інтенсивна діяльність Буської папірні. Її продукція користувалася великим попитом на львівському ринку. Про її поширення свідчить те, що папір з Буська зустрічається як у східних областях України (за альбомом І. Каманіна і О. Вітвицької), так і у Великому князівстві Литовському (в альбомі Лауцявічуса).

Важливе місце займає Лівчицька папірня, яка, за спостереженням О. Мацюка, “мала добре налагоджене виробництво паперу ще за часів Івана Федорова, і друкар використовував продукцію цієї папірні для друкування Апостола”³. Ця папірня мала знаком герб “Єліта”. Хоча було б хибним думати, що всі філіграні із гербом “Єліта” належать до Лівчицької папірні. Цю марку могли використовувати й інші папірні, зокрема, литовські. Отже, водяні знаки з цим гербом віднесені до виробів Лівчицької папірні умовно.

Можливо, на папері цих двох папірень створені “Бесіди св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна” (ф. 303, № 112) і Збірник слів та повчань (ф. 303, № 119). Перший рукопис написаний на папері двох сортів: з філігранями “два хрести над і під підковою” та “Єліта”. Запис писця свідчить про те, що рукопис створено в Львові: “накладомъ недостоинаго диакона игнатиа савича бывшу ми въ то времяъ въ градѣ львовѣ”. Ті ж філіграні знаходимо на іншому українському рукопису, – два різновиди “підкови з двома хрестами” та “Єліту”. Про походження рукопису знову свідчить запис – цього разу дарчий запис Гедеона Балабана, архімандрита Жидачинського монастиря.

Водяні знаки розвивалися по-різному і тому містять палеографічні дати різної цінності: деякі філіграні вживалися дуже довго і тому вони датують рукопис лише приблизно; інші знаки, навпаки, вживалися недовго чи більш швидко змінювалися, тому точніше датують невеликий період часу, отже є більш доказовими. Най-

точнішу дату містить водяний знак з цифрами певного року. Наступну за точністю дату містять філіграні на французькому папері. На них наявні імена фабрикантів, утім найчастіше перекручені. Серед рукописів XVI ст. є два таких рукописи: Лествиця (ф. 310, № 13), написана на папері з філігранню “літера В на гербовому щиті” із підписом “NICOLAS LEBE”; на папері Номоканону (ф. 312, № 233) та ж філігрань із підписом “NICOLAS”.

Точність палеографічного аналізу збільшується через наявність у рукописах не однієї, а декількох філіграней, іноді РК в цих випадках можна датувати в межах десятиріччя. На папері “Бесід св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна” (ф. 303, № 112) є чотири філіграні, три з них датуються за альбомами: “хрест над і під підковою” (1585 р.), той же герб “під короною” (1582–1586 рр.), герб “сокира” (1588 р.). Водяний знак “Єліта” не має точного аналога, але за типом відноситься до філіграней 80–90-х років XVI ст. в альбомі І. Каманіна. Отже, за цими декількома філігранями можна датувати рукопис між 1580 та 1590 рр. Це ж стосується Псалтирі (ф. 302, № 20), в якій наявні п’ять датованих філіграней: “гличик з літерами ІВ” (1550 р.), “гличик з літерою М під ручкою та півмісяцем” (1545 р.), “тіара” (1553 р.), “рука з літерами RV” (1547 р.), “рука з шестикутною зіркою над нею” (1548 р.) “сфера” (1555 р.). За цими п’ятьма водяними знаками рукопис можна датувати між 1545 та 1556 рр.

Датування за допомогою філіграней для більшості рукописів можливе, але є й інші випадки. За рукописами XVI ст. з фондів ІР їх можна розділити на кілька груп, що мають свої особливості.

Першими слід відзначити розрізнені фрагменти рукописних книг, на які не випадають філіграні. В цих випадках фрагмент датується винятково за непрямыми ознаками: за типом паперу, а саме, – за розмірами вержерів і понтюз⁴, а також за типом аркуша, почерку, наявності виносних літер, лігатур та ін. Фрагментами зі Службника (ф. 1, № 7462) є п’ять розрізнених обірваних та обрізаних аркушів. Аркуші значно пошкоджені, чорнило змита, затерте в багатьох місцях. Можна припустити, що формат рукопису був 2°. Розміри аркушів відповідно: 65x170, 100x170, 65x145, 45x175, 100x170. Філіграні не проглядаються зовсім. Датування рукопису можливо лише за допомогою аналізу почерку (болгарський півустав другої половини XVI ст. крупний, вузький, з нахилом вправо).

До іншої групи належать РК, до філіграней яких у довідкових

альбомах немає не тільки подібних, типових малюнків, а іноді й малюнків, що мають хоча б віддалену подібність. До них відносяться два рукописи: “Стоглав” (ф. 302, № 13) та “Збірник житійного змісту” (ф. 302, № 43). Перший із філігранями: “гличик із літерою R” та “гличик із літерами RD”; другий з філігранями: “герб із трьома ліліями”, “дворучний гличик із виноградним гроном”, “дворучний гличик із літерами (проглядаються неясно) і виноградним гроном” тощо.

Наступну групу складають рукописи, в яких філіграні проглядаються незадовільно (ф. 311, № 575, т. V–VI; ф. I, № 2823). У першу чергу, це відноситься до книг формату 8°. Аркуші таких книг є четвертою часткою аркуша, зігнутого вдвічі. І, отже, філігрань, розділена на чотири частини, міститься в корінці книги, вгорі, і, рідше, внизу. Якщо філігрань невелика, наприклад, типу “гличик”, вона може складатися з двох фрагментів; якщо вона більшого розміру, зокрема, герб, – вона буває розділена на чотири частини. Але навіть при ретельному з’єднанні на кальці усіх фрагментів філіграней загальна картина залишається неповною, а датування ускладненим.

У рукописах формату 4° середня частина філіграні зашита в корінці книги і, як правило, записана текстом. Філігрань може не проглядатися через закриваючий її текст рукопису, а також через товщину паперу та його незадовільну збереженість. Так, в “Збірнику житійного змісту” (ф. 302, № 43), формату 4°, наявні декілька філіграней, а саме: “герб з трьома ліліями”, “дворучний гличик із виноградною лозою”, “гличик з літерами” та “голова бика із квіткою та змією”. Але папір зберігся дуже незадовільно, і всі частини філіграней записані текстом, тому майже не проглядаються; аналогів цим водяним знакам не знайдено, датування утруднене і є можливим тільки за почерком (перша половина XVI ст.).

У деяких випадках, внаслідок уживання переписувачами кислого чорнила, аркуші рукописів зруйновані по рядках, як правило, в центральній їх частині. Так, в трьох четвероєвангеліях (ф. 301, № 12 п; ф. I, № 3936; ф. I, № 7456) значна кількість аркушів пошкоджена кислим чорнилом, філіграні не проглядаються. Якщо такий рукопис має формат 2°, філігрань в ньому знаходиться в самій середині аркуша, і незадовільна збереженість перешкоджає дослідженню усіх філіграней рукопису, внаслідок цього в цих РК утруднене точне датування.

Аналіз водяних знаків є необхідним не тільки для датування рукопису або його частини. Філіграні можуть служити вказівкою

на лакуни, втрати, переміщення аркушів тощо. Якщо рукопис достатньо складний і є збіркою нестійкого, а не єдиного і не традиційного змісту, перегляд водяних знаків вказує на місце стику різнорідних частин, втрати тексту, дозволяє встановити первісну послідовність зошитів і власне тексту, його компонентів.

Одним з важливих аспектів датування РК є проблема конволюту, в якому з'єднані частини різних рукописів. Атрибуція цих частин проводиться як за допомогою аналізу філіграней, так і за сукупністю всіх можливих ознак.

Особливу увагу слід звернути на філіграні форзаців, тобто одного-двох аркушів, які не заповнені основним текстом і розташовані біля верхньої та нижньої кришок оправи. Якщо папір форзаців той самий, що і в основному тексті рукопису, або містить такі ж філіграні, хоча б за типом, то можна твердити, що оправа є сучасною рукопису. Але це треба перевірити за матеріалом та оздобленням самої оправи. В цьому випадку записи на форзаці мають особливу цінність. Якщо папір форзаців пізніший за папір усього рукопису, це свідчить про те, що оправа не є первісною, вона була змінена в пізніший час через ветхість.

Поряд з водяними знаками важливими палеографічними ознаками для датування РК є особливості почерку, тексту та оздоблення. Якщо можливість датування за філігранями відсутня, дослідник змушений користуватися лише цими критеріями, і датування хоча й можливе, але з меншою точністю.

Так, пізніше написання в півуставі букви **е**, близьке до сучасного, може служити ознакою датування третьою чвертю XVI ст. Значних змін протягом XVI ст. зазнає український скоропис, яскравим прикладом чого може бути написання букви **б**. Якщо в першій чверті XVI ст. це спрощення **б** півуставного, у другій половині століття її обриси закруглюються, а верхня горизонтальна риса іноді зовсім зникає, то наприкінці XVI – початку XVII ст. з'являються нові варіанти написання: трикутник з вигнутою рисою біля основи, **б** з вигином нагору.

В оздобленні рукописів першої половини XVI ст. спостерігається інтенсивний розвиток балканського орнаменту. Його мотиви: джуги, плетіння в пряму клітинку, плетені смужки, кола (найчастіше), вісімки тощо. У простих рукописах це контурні візерунки, виконані кіновар'ю, у більш розкішних книгах – строкате розфарбування з перевагою болгарських тонів – червоного, жовтого, зеленого.

У другій половині XVI ст. балканська плетінка залишається домінантним різновидом оздоблення РК, але починають широко розвиватися й інші орнаменти: рослинний, друкарський, у зв'язку з появою друкованої книги, геометричний тощо. У кінці XVI ст. рослинний орнамент – провідний у рукописному оформленні.

Власне текст також може бути ознакою датування. Для богослужбових книг як текстів постійного складу це характерне лише частково. Так, у довідковій частині четвероєвангелій – Місяцеслові відображається поява нових канонізованих святих, що уточнює основне датування. У текстах многоліття у складі деяких Служебників за згаданими титулами духовної і світської влади (князь, великий князь, патріарх) можна зробити припущення про час і місце походження даної РК, тому що вони виникали у визначений період історії.

Дослідження тексту як палеографічна ознака для датування РК є більш характерним для житійних і гомілетичних збірників, таких, як “Златоструй”, “Златоуст”, “Урочисник”, пам’яток світського змісту (хронографів, хронік). Приналежність збірника до визначеної текстової редакції уможливорює датування. Так, у текстах мінейних та святкових урочисників із середини XVI ст. у порівнянні з попереднім періодом значно збільшується житійна частина і майже зовсім зникає гомілетична.

Для датування РК у недатованих рукописах цінний історичний матеріал надають тексти записів писців чи замовників книг, у яких можуть міститися ті чи інші історичні відомості, у тому числі імена історичних осіб, назви монастирів, церков, а також відомості про прославляння ікон.

У більшості рукописів дослідник має справу, як правило, із сукупністю всіх палеографічних ознак, що доповнюють і уточнюють одна одну.

Яскравим прикладом уточнення датування за непрямыми датами може служити рукопис, що належав Мілецькому монастирю – “Збірник повчань недільних і святкових, приписуваних патріарху Філофею”. Збереженість Збірника можна вважати задовільною: останні аркуші кодексу трохи пошкоджені, один аркуш загублений. Філігрань “ваги” має тотожний аналог в альбомі Ліхачова, № 1673 (1539 р.). Півустав й організація сторінки характерні для першої половини XVI ст.; про це ж свідчать і прикраси рукопису – заставки та ініціали, у яких основний стиль – балканська плетінка з

хрестів, кіл і петель – ускладнений невеликою кількістю елементів рослинного орнаменту. Датування Збірника уточнюється за записом писця, дяка «Устина Яцковича Чечерянина». В цьому запису повідомляється, що книга написана «по велению благоверного и христолубивого князя Юрия Семеновича Слуцкого» (графіка й орфографія сучасні). Встановивши рік смерті князя Юрія Слуцького (1542), цим же роком можна уточнити й обмежити датування самого Збірника.

Переважна більшість недатованих РК XVI ст. у фондах ІР НБУВ мають філіграні, однак є ряд РК, що датуються за сукупністю інших непрямих ознак.

У списку «Стоглава» (ф. 302, № 13) є дві філіграні, у яких відсутні аналоги за наявними довідковими альбомами: «гличик з літерою R» і «гличик з літерами RD». Віддалену подібність з другою філігранню можна відшукати в альбомі Бріке, № 12808, що датується 1551 р., однак цей варіант не підпадає навіть під ступінь ідентифікації «тип» (подібність у загальних обрисах малюнка). Рукопис написаний російським півуставом другої половини XVI ст. В оформленні – заставка рослинного стилю зі стилізованими квітами; виконана сірою, ясно-зеленою, жовтою фарбами. Характер аркуша і прикрас дозволяють приблизно датувати рукопис другою половиною XVI ст.

Мінея місячна на травень–червень (ф. 311, № 575, т. V-VI) є конволютом. Основна складова частина його (арк. 25–389) датується XVI ст. Мінея зшита з зошитів форматом 4°, тому філігрань, що знаходиться на згині аркуша і має малі розміри, практично не проглядається. Організація сторінки і характер півуставного почерку рукопису дозволяє датувати її другою половиною XVI ст., що підтверджує стиль виконання ініціалів. Внутрішній простір двоконтурних кіноварних ініціалів заповнює рослинний орнамент (арк. 39 зв., 40 зв.), характерний для другої половини XVI ст.

Фрагмент передмови до творів Діонісія Ареопігита (ф. 301, № 132 п) зберігся на одному аркуші, форматом 2°; філіграні на цьому аркуші відсутні. Рукопис написаний півуставом з елементами українського скоропису другої половини XVI ст. Заставка, яка виконана з великою художньою досконалістю, демонструє майстерне сполучення плетінки складного геометричного малюнка з елементами рослинного орнаменту – стилізованим листям, що підтверджує датування за письмом.

Фрагменти з літургії Іоанна Златоуста, Служебник (ф. I, № 2823) представлені в п'ятьох розрізаних аркушах, обірваних і обрізаних. Аркуші значною мірою пошкоджені, чорнило місцями змита, місцями затерте. Датуючою ознакою, у даному випадку, є почерк – болгарський півустав другої половини XVI ст., великий, вузький, з нахилом управо.

Тріодь Пісна (ф. I, № 3937) збереглася в двох зошитах з 16 аркушів, у частини з них вирізане нижнє поле. Матеріалом аркуша є пергамен формату 2°. Рукопис має характерну організацію сторінок: рубрикація, текстові вставки на полях, прикраса нумерації зошитів (під номером зошита – дві риски і хрестик). Усе це у сполученні з квадратним, прямим молдавським півуставом дозволяє датувати рукопис серединою чи третьою чвертю XVI ст.

Отже, можна констатувати, що питання датування рукопису вирішується не тільки дослідженням усіх палеографічних ознак, а також і за допомогою практичного застосування знань з історії, текстології, лінгвістики, літературознавства, мистецтвознавства тощо.

Процес датування РК може передбачати такі окремі етапи дослідження, в яких використовуються відповідні наукові методи та критерії:

1. При наявності запису писця або замовника використовується метод прямого датування (при цьому необхідна перевірка автентичності).

2. Якщо записи відсутні, головним методом є аналіз філіграней.

3. Наступними методами, які можуть виступати як основні при відсутності філіграней, так і додаткові при їх наявності, є дослідження письма, вивчення стилю оздоблення, текстологічний аналіз, згадка про історичні факти. Критерієм відповідності певному часу створення рукопису є сукупність усіх цих ознак.

Кожна датована РК, її окремі досліджені характеристики, будучи елементами бази знань (даних), можуть поповнювати інформаційно-статистичну сукупність для подальшого збагачення та ефективності методів атрибуції інших недатованих РК, в яких відсутні прямі ознаки дати та місця створення або які не можна датувати через аналіз філіграней. Це можливо лише при ретельній роботі з систематизації та формалізації описів РК (створення розширених каталогів, баз даних тощо).

Проте при цьому слід зауважити, що перехід від імовірної версії дати РК за накопиченою статистикою окремої додаткової

ознаки до визнання цієї ж ознаки як наукового методу потребує кропіткої детальної роботи, оскільки “перехід від кількості до якості” стримується обмеженою кількістю самих рукописів.

¹ Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1999. – С. 169.

² Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. – К., 1923; Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Ч. 1–3; Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974; Тромонин К.Я. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге. – М., 1844; Briquet Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, 1–4. – Leipzig, 1907; Laucsevicius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. – Vilnius, 1967; Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia or Collection of Works and Documents illustrating the History of Paper, Hilversum, The Paper Publications Society. – Amsterdam, 1950; Piccard G. Die Ochsenkopf-Wasserzeichen. – Stuttgart, 1966

³ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – С. 48.

⁴ Вертикальні та горизонтальні лінії, що відповідають формі для виготовлення паперу.

М.К. Іваннікова
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ФІЛІГРАНОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ У КОДИКОЛОГІЇ
РУКОПИСНИХ КНИГ XVII ст.
(НА ПРИКЛАДІ РУСЬКОГО ХРОНОГРАФА РЕДАКЦІЇ 1620 р.)**

Філігранологія як метод аналізу водяних знаків з метою датування паперу і часу створення рукописів почала розвиватися в середині XIX ст. і була спрямована на вирішення суто науково-практичних питань атрибуції анонімних та недатованих рукописних творів під час описування та каталогізації рукописних книг та архівних документів з допомогою встановлених водяних знаків на датованих книгах та документах. Ця принципова методика мала важливе значення для історії розвитку науки, культури, освіти періоду середньовіччя, оскільки надавали можливість хронологічно простежити літературний процес, уточнити історичні події, проаналізувати весь культурний ареал певного часу. Перші філігранознавчі довідники з'явилися в середині XIX ст., і з того часу, хоча й досить повільно, створення альбомів філіграней продовжується дотепер.

Найраніша на території нашої країни публікація водяних знаків була здійснена у 1842 р., коли львівський історик Олександр Батовський в своїй роботі, присвяченій хроніці Бежановського, репродукував один водяний знак XVII ст.¹ У другій чверті XX ст. філігранографія відокремилася від палеографії, утворивши свою окрему дисципліну – філігранологію. Основу для вивчення філіграней в 20–30-х роках закладено працями К. Тромоніна, М. Ліхачова, І. Каманіна та О. Вітвіцької, Ш. Бріке, А. Ніколаї². В 50-х роках XX ст. почало діяти міжнародне товариство “The Paper Publications Society”, яке реалізує міжнародний проект філігранознавчих альбомів “Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia or Collection of Works and Documents Illustrating the History of Paper”, що був призначений для полегшення визначення часу виникнення рукописних книг, публікується значна кількість

альбомів, серед них видання Е. Хівуда, З. Участкіної, К. Тромоніна, В. Мошина³.

Поступово фактографічний матеріал, зібраний дослідниками водяних знаків, почав збагачуватися новою проблематикою, і філігранознавство вийшло за межі прикладного значення, поширюючись на увесь цикл питань, пов'язаних з виробництвом паперу, історією папірень, папірницькою справою. Опис та систематизація водяних знаків стала лише частиною загальної дисципліни філігранології. На даному етапі розвитку сучасної філігранології цей термін сприймається не лише як дисципліна, що вивчає історію водяних знаків, їх види, типи, походження, а як наука в цілому про папір (на цьому наполягав у своїй монографії “Історія українського паперу” український дослідник філіграней та автор спеціальних довідників-альбомів Орест Мацюк)⁴.

В українській історіографії більше вживається термін “філігранознавство”, якого ми притримуємось, оскільки розглядаємо практичні аспекти філігранознавчого методу в кодикології. Філігранознавче вивчення – це один з перших етапів аналізу джерела, який дає відомості про автентичність, походження та час написання рукопису. Однак аналіз історії створення рукописної книги (далі РК) з допомогою філіграней може здійснюватися лише з урахуванням результатів комплексного аналізу. Так, основна заслуга розробки комплексних питань аналізу історії РК належить палеографам і текстологам, які не можуть працювати з текстом без з'ясування питання походження та дати створення рукопису⁵.

Філігранознавчий аналіз є попереднім етапом кодикологічного вивчення рукописних книг. Його суть складається з того, що кодиколог виявляє наявність філіграней у кодексі, їх розташування, тип, вид та різновид, варіанти, порівнює знаки з опублікованими датованими знаками в альбомах філіграней, вивчає спеціальні статті, присвячені паперознавству та особливостям вироблення паперу і його маркування, торгівлі, паперовому виробництву в різних періодах існування писемної традиції, при необхідності (коли як водяні використані геральдичні знаки, символи, атрибути) звертається до геральдичних матеріалів. Усе це здійснюється з метою датування рукописів, які, в абсолютній більшості слов'янських кодексів, є анонімними. Ця анонімність і відсутність дати створення пам'ятки або переписування рукопису є певною мірою закріплена традиція, яка виходить за межі церковної книги і розповсюджується до XVII ст. також і на рукописні твори світського характеру. Поняття авторського тексту виникає в

слов'янських землях у нові часи, однак, пізніше, ніж у країнах Західної Європи і повністю реалізується лише на початку XVIII ст.

Разом з тим, традиції переписування як рукописних книг, так і творів, які за походженням вважаються компілятивними, продовжувалася в Україні і в XVII ст., хоча у цей період вже активно розгортається книгодрукування. Розвиток паперового виробництва в Європі був тісно пов'язаний із новим економічним станом країн після буржуазних революцій, починається бурхливий розвій у промисловому виробництві і запровадження нових економічних стосунків. Це відбивається на різкому збільшенні кількості паперових фабрик, відповідно швидко змінюються власники, а отже з'являється значна кількість нових водяних знаків, прискорюється обіг паперу, відкриваються нові торгові шляхи тощо. Тому філігранознавчий аналіз рукописних книг XVII ст., з одного боку, спрощується (з'являється значна кількість досліджень цього періоду, альбомів філіграней тощо), з іншого, – ускладнюється (у зв'язку із меншою залежаністю паперу, зростанням кількості варіантів та різновидів знаків тощо). Водночас, у XVII ст. зростають можливості філігранознавчого аналізу не лише для встановлення дати рукопису, а й для вивчення безпосередньо методів створення рукописної книги.

Хоча методи філігранознавства відомі вже понад ста років і, здавалось би, залежать від наявності палеографічних та філігранознавчих публікацій, однак реальна практика атрибуції дати виникнення рукопису та його філіграней завжди потребує набагато більшої роботи з рукописом, ніж простий пошук і порівняння знаків. Взагалі, однією з характерних особливостей рукописних пам'яток XVII ст. є великий обсяг і значна кількість різноманітних водяних знаків. Для полегшення роботи з філігранями ми пропонуємо табличний метод їх аналізу у співставленні із нумерацією зошитів та збереженістю рукопису.

Для ілюстрації деяких специфічних методів філігранознавчого аналізу рукописних пам'яток XVII ст. розглянемо одну з найпоширеніших пам'яток рукописної традиції – Хронограф. Це досить розповсюджений і популярний в XVII ст. пам'ятник історії, відмінними особливостями якого є те, що його тексти анонімні, він має великий обсяг, а також відомий у багатьох списках та редакціях, які виникали в XVI–XVII ст.

Хронограф як пам'ятка історії та літератури, присвячена подіям світової історії, займає особливе місце в кодикологічному аналізі істо-

рії писемної культури XVII ст.⁶ Розвиток світських тенденцій в літературі XVII ст. викликав надзвичайну популярність його як світської книги для повсякденного читання, своєрідного підручника з всесвітньої історії. Функціонально хронографи є пам'ятниками історіографії, однак вони не обмежуються викладенням тільки історичних подій та їх трактуванням, а включають також відомості географічного та природничого характеру, змістовні коментарі тощо. Відсутність канонічних вимог викликала численні переопрацювання тексту, виникнення багатьох хронографічних компіляцій, зокрема в XVII ст.

Хронографами початково називалися переклади грецьких літописів Георгія Амартола, Іоанна Малали, хронік Іоанна Зонари та Костянтина Манассія. В Росії з XV ст. були відомі пам'ятники, близькі до Хронографа, – Еллінський та Римський літописець першої і другої редакцій, які складали звод грецьких літописів Іоанна Малали та Георгія Амартола. Такі твори є хронографічними компіляціями і були відомі в Росії та Україні, як “Руські Хронографи”. До інших хронографічних компіляцій відносяться такі списки, як: Архівський та Віленський хронографи, Троїцький хронограф, Тихонравовський хронограф, “Повесть о трех пленениях Иерусалима” тощо.

Питання щодо походження та часу створення Руського Хронографа є таким, що найбільш дискутується в історіографії. Історія створення та походження різних редакцій хронографів, починаючи від Хронографа 1512 р., викладалась у працях таких відомих дослідників XIX – початку XX ст., як А. Попов, О. Шахматов, С. Розанов⁷, а також вчених 70-х років XX ст. О. Творогова, А. Седельникова, Б. Клосса⁸. Впродовж значного часу в історіографії побутувала думка відомого літописознавця О. А. Шахматова, що найраніший Хронограф виник у 1442 р. і був складений відомим південнослов'янським агіографом Пахомієм Лагофетом, а пізніші редакції 1599, 1601, 1617, 1620 рр. та відома західноруська редакція є переробками Хронографа, що виникли у другій половині XV ст. Однак дослідження О. В. Творогова довели, що найранішим видом з тих, що дійшли до нашого часу, є Хронограф 1512 р., інші – пізніші за походженням переробки Хронографа 1512 р., однак вони зв'язалися з деякими з джерел Хронографа⁹. Б. М. Клосс вважає датою створення Хронографа 1516–1522 рр. і атрибує його походження Іосифо-Волоколамським монастирем¹⁰.

В Інституті рукопису НБУВ (далі ІР НБУВ) зберігаються три Хронографи редакції 1620 р. – першого, другого та третього розрядів

(за класифікацією А. Попова). Два з них (першого та другого розрядів) надійшли до ІР НБУВ у 1934 р. разом із зібранням Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Попередній опис цих Хронографів був зроблений професором М. Сперанським в 1900 р., однак він не провадив філігранознавчого аналізу пам'ятки¹¹. Третій рукопис із колекції М. Костомарова знаходиться в ІР НБУВ від 1927 р. – після передачі колекції Київського університету до фондів Бібліотеки. Рукописна частина цієї колекції була описана С. Масловим у 1910 р.¹²

Хронографи 1620 р. складаються із 169 глав. Для всіх трьох різновидів, що містяться в ІР НБУВ, характерною є наявність кількох вступних статей. Хронограф розпочинається розповіддю про створення світу та закінчується, як і редакція 1617 р., “восшествием на престол” Михайла Федоровича Романова. Відзначимо, що опис подій початку XVII ст. значно детальніший. Важливе значення для історико-кодикологічного та текстологічного аналізу пам'ятки має стаття “О отложении мяса инокам”, де переписувач посилається на рік створення редакції, здійснюючи розрахунок років. Це дозволяє орієнтуватися в редакціях хронографів та даті створення редакції. Там вказується дата 1577 р. (помилково) або 1617 р (як у випадках, що розглядаються нами)¹³. У своїх рекомендаціях В. Рибін та О. Творогов вказують на те, що найбільш характерні відмінності Хронографа 1620 р. від Хронографа 1617 р. та розрядів 1620 р. зустрічаються в розділах, присвячених подіям так званого “смутого времени”¹⁴.

Застосувавши макротекстологічний аналіз зазначених пам'яток (більш детальний аналіз не був метою цієї роботи), треба відзначити, що серед різних списків XVII ст. дуже рідко можна зустріти два ідентичних за змістом Хронографи. Приймаючи за основу класифікацію, яку пропонують А. Попов¹⁵ та автори “Методичних рекомендацій по описуванню слов'яно-руських рукописів”¹⁶, слід відзначити певну умовність поділу цих пам'яток на редакції та ізводи: усі з досліджуваних рукописів мають значну кількість відмінностей від текстологічних характеристик, які зустрічаються в науковій та науково-методичній літературі з цього питання. Така поліваріантність текстологічних відмінностей є характерною особливістю списків РК XVII ст.

Пропонуємо опис Хронографів, що зберігаються в ІР НБУВ. Послідовність списків наводиться у порядку розрядів, незалежно від дати списку. У змісті наводяться розділи Хронографа про “смути” і вказуються їхні відмінності в різних розрядах. Слід зазначити, що

вони суттєво відрізняються від указаних О. Твороговим та В. Рибіним в методичних рекомендаціях, про що конкретно зазначається при описанні тексту розрядів.

1. **Ніжинський–І список Руського Хронографа 1620 р., першого розряду.** Кінець 80-х років XVII ст. – не пізніше 1693 р. – ІР НБУВ, ф. 310, № 39.

У 1° (18,7 x 28,7), на 677 арк. Скоропис другої половини – кінця XVII ст.

Організація сторінок непостійна. Поле тексту: 14–15,7 x 23,4–24; кількість рядків на сторінці коливається від 19 до 23 рядків (частіше – 20).

Нумерація аркушів двох типів: 1) кирилична (зошитів та розділів) та 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, вірогідно, під час опрацювання РК в Ніжинському інституті М. Сперанським, оскільки на форзаці нижньої кришки оправи є вірчий запис з його підписом. Нумерація зошитів частково зроблена з помилками, потім – виправлена.

Заголовки та ініціали виконані кіновар'ю; записи на полях (крім заголовків рубрик) – темно-коричневим чорнилом, пізніші – олівцем синім та чорним. Заголовки рубрик – кіновар'ю.

Власницькі записи: на аркушах 2–20 “Сия книга Глаголемаа Гранографъ Сто[л]ника Івана Івановича Засѣцкогѡ, а по[д]писаль сию книгу своєю рукою лѣта /зса (1693) гѡдуѡсврала въ патый д[е]нь”.

Старі шифри та штампи: на першому аркуші стоїть печатка Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Запис невідомого: “рукопись 1693 года, когда была у Занѣцкаго”.

Книга написана неохайно, з численними виправленнями. Наявна постійна зміна почерків. Стосовно редакції та ізводу – слід навести такі відомості.

Загальна характеристика змісту: в статті “Об отложении мяса инокам” (арк. 440 зв.) розрахунок років на 1617 рік.

Після вступних статей:

арк. 119: “Предисловие кнize глаголемей Гранограф, сиречь летописец.

арк. 128 зв.: “Изложение о православной вере христианста. Зри, внимай”. Сказание глав [иже в] кнize сей.

арк. 536 зв.: Глава 163. “Царство Борисово еже от синклитского сану рекомого Годунова”. Друга стаття “О ростриге и о смерти царя Бориса”. Початок: “Видев же сие всевидящее око недреманное...”. Потім статті: “О второй брани”, “О пленении Конарицкой волости от Бориса”,

“О приступех Кромам граду Борисовых воевод”, “О укреплении Борисове всенародного множества московского и всея Руси” и “О смерти Бориса”.

арк. 563 зв.: Глава 166. “Царство Василия царя попронарекovan[ие] Шуйского”. Далі статті: 1) “О поставлении Гермогена патриарха”, 2) “О злом развратнице Петрушке и о прочих мятежниках”, 3) “О принесении мощей святого мученика царевица Дмитрия и о избавлении града Москвы от безбожных мятежников”. Наступні статті – 4) “Повесть сия есть вельми дивна...” та 5) “О приходе к Москве смоленския силы и донских стрельцов”, за рекомендаціями О. Творогова та В. Рибіна, мають бути в Хронографі 1620 р. третього розряду. Далі йдуть статті, які мали б міститися після третьої: 6) “Паки о победе Василия царя на злыя мятежники и на начальнаго и препоганаго Петрушки”, 7) “Плачеве и рыдание злотекущаго кола житейского”, 8) “О новоявленном развратнице тишины егоже имя нарицашея дикой вор Тушинской”, 9) “О мужестве царского воеводы князя Михаила Васильевича Скопина”, 10) “О победе ложного царика и о побеге от Москвы” і т. д.

Філіграні.

1 Арк. 1–7, 16–39, 45–98, 107–186, 188–219, 264–271, 295–469, 522–647: “лілія під короною на геральдичному щиті” – подіб.: (без літер LD) на № 2165, (Лауцявічус¹⁷) – 1639 р., № 910 (Діанова, 1980¹⁸) – 1647 р., №№ 1675–1679 (Хівуд¹⁹) – 1699, 1704, 1701, 1700 pp., № 1666 (Хівуд²⁰) – (1654 р.),

2. Арк. 8–15, 243–246, 272–278, 470–477: “голова блазня” I – подіб. № 332 (Діанова, 1997.²¹) – 1683–1684 pp. та № 377 (Діанова, 1997.²²) – 1689 р., № 379 (Діанова, 1997.²³) – (1689 р.),

3. Арк. 40–44, 235–242, 247–254, 478–485, 494–505, 656–665: “голова блазня” II – тотож. № 199 (Діанова, 1997²⁴) – 1677–1683 pp.

4. Арк. 99–106, 227–234, 506–513, 648–655: “голова блазня” III – тотож. № 233 (Діанова, 1997²⁵) – 1680 р., сх. № 842 (Діанова, 1993²⁶) – 1669 р., № 843 (Діанова, 1993²⁷) – 1680 р.

5. Арк. 220–226а: “голова блазня” IV – філігрань нечітко проглядається, подіб. № 512 (Діанова, 1997²⁸) – 1678–1680 pp.

6. Арк. 279–294, 486–493, 514–521: “голова блазня” V – подіб. № 258 (Діанова, 1997 р.²⁹) – 1684 р.

7. Арк. 187: “кола” – подібного знака не знайдено.

8. Арк. 666–677: “якір” – сх. на №№ 1290–1292 (Діанова, 1980³⁰) – 1692–1694 pp., № 1437 (Лауцявічус³¹) – 1691 р.

Для того, щоб мати уявлення про змішування філіграней та зміни

паперу під час складання списку, водяні знаки розташовані по зошитах так:

№ зошита	№ аркуша	Тип зошита	Водяний знак
1	2	3	4
а (1)	1-7	4/4	лілія в щиті під короною
в (2)	8-15	4/4	голова блазня І (7-ми зубц.)
г (3)-е (5)	16-39	4/4	лілія в щиті під короною
(6)	40-44	2/3	Голова блазня ІІ (5-ти зубц. з к/м)
з (7)-аі (11)	45-84	4/4	лілія в щиті під короною
ві (12)	85-90	4/2	лілія в щиті під короною
гі (13)	91-98	4/4	лілія в щиті під короною
ді (14)	99-106	4/4	голова блазня ІІІ (з 5-ма зубц. та великим носом)
еі (15)	107-186	4/4	лілія в щиті під короною
вклеєний?	187	—	кола з літерами
ке (25)-ки (28)	188-219	4/4	лілія в щиті під короною
кө (29)	220-226а	4/4	голова блазня ІV (7-ми зубц., менший ГБ І)
л (30)	227-234	4/4	голова блазня ІІІ (230/231); голова блазня І (227-229; 232-234)
ла (31)	235-242	4/4	голова блазня ІІ
лв (32)	243-246	2/2	голова блазня І
лг (33)	247-254	4/4	голова блазня ІІ
лд (34)	255-263	4/4	голова блазня ІV
ле (35)	264-271	4/4	лілія в щиті під короною
л (36)	272-278	4/4	голова блазня І
лз (37)- ли (38)	279-294	4/4	голова блазня V (5-ти зубц. з к/м БГ)
лю (39)-ми (48)	295-374	4/4	лілія в щиті під короною
мө (49)	375-381	4/3	лілія в щиті під короною
н (50)-Г (60)	382-469	4/4	лілія в щиті під короною
ӗ а (61)	470-477	/4	голова блазня І (470, 472, 473/474, 477); голова блазня ІІ (471/476)
ӗ в (62)	478-485	4/4	голова блазня ІІ
ӗ г (63)	486-493	4/4	голова блазня V
ӗ д (64)	494-497	2/2	голова блазня ІІ
ӗ е (65)	498-505	4/4	голова блазня ІІ 498-500/503-505); голова блазня І?
ӗs (66)	506-513	4/4	(501/502 погано просм.) голова блазня ІІІ
ӗз (67)	514-521	4/4	голова блазня V (514-515/520-521); голова блазня ІІ (516-517/518-519)

1	2	3	4
џи (68)-пг (83)	522–647	4/4	лілія в щиті під короною
пд (84)	648–655	4/4	голова блазня ІІІ
пе (85)	656–663	4/4	голова блазня ІІ
п (86)	664–665	1/1	голова блазня ІІ
87	666–672	4/3	якір
88	673–677	2/3	якір

Такий метод дозволяє унаочнити розподіл паперу впродовж усього тексту та співставити послідовність змін із текстом. У даному разі аналіз дозволяє датувати цей список Хронографа 1680-ми роками з високим ступенем вірогідності, оскільки наявні філіграні, на котрі знайдені тотожні знаки. Це “голови блазня” в альбомі Діанової – 1677–1683 рр. та 1680 р. на значній кількості сторінок. Інші види знаків також не протирічають цій даті. Співставлення змін паперу та почерків показало, що рукопис писався декількома писцями послідовно від початку і до кінця, а з огляду на неохайність – швидко і на продаж, що підтверджується власницьким записом. У скрипторії одночасно існували декілька типів паперу із знаками “лілії” та “голови блазня”. Папір на ст. 666–677 – “якір” набувався вже наприкінці 80 – на початку 90-х років, останні сторінки переписувалися безпосередньо перед продажем. Слід звертати увагу на основний, переважаючий папір. У даному випадку це папір із знаком “лілії в щиті під короною”. Інший папір міг залишитися від попередніх рукописів і пролежати певний час. Співставлення “лілії” свідчить про те, що між основним і додатковим папером протиріччя у датах немає. Отже, усі тотожні філіграні відповідають одна одній, їм же відповідають і схожі та подібні філіграні, які складають основну частину паперу – “лілія”.

2. Ніжинський–ІІ список Руського Хронографа 1620 року, другого розряду. 40-і роки XVII ст. – ІР НБУВ, ф. 310, № 38.

У 1° (18,6 x 27,2), на 849 аркушах. Скоропис декількох почерків. Чорнило світло-коричневе. Написаний охайно, без виправлень та при невеликій кількості помарок.

Організація сторінки постійна. Поле тексту: 14 x 23,4; кількість рядків – 28, розліновка – подвійна лінія.

Нумерація двох типів: 1) кирилична (аркушів та розділів); 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, вірогідно під час опрацювання РК в Ніжинському інституті М. Сперанським, оскільки на форзаці нижньої кришки оправи є вірчий запис з його підписом.

Заголовки, ініціали та приписки на полях зроблені кіноварю.

Збереженість: Поч. рукопису втрачений: сильно пошкоджені або втрачені аркуші Хронографа були частково переписані (вірогідно при повторному опрацюванні) – це підтверджує наявність на папері саме такого водяного знака, як і на форзацах (№№ 18, 19, 479, 849). Арк. 1–48 (А-МІ) відсутні.

Поч.: “... недвижимо пребывание [их] заповеданная от святых духовных трьох прехвальных апостолов...” (арк. 1 за новою нумерацією).

Оправа суцільна, дошки обтянуті шкірою. Оздоблення оправи: сліпе тиснення, середник ромбовидної форми без прикрас; збереглися застібки. Оправа ХІХ ст., що підтверджується аркушами форзаца, на яких стоїть водяний знак фабрики Гончарова³² (арк. І, 850), а також на папері, яким реставрувалися аркуші 1–17.).

Власницькі записи: на першому аркуші форзаца є запис [М. Сперанського]: “О врем[ени] напис[ания] Хроногр[афа] см[отри] 497 стр[аницу]. Онъ написан 1617 г.” Але цей запис не можна вважати датуючим для даного списку рукопису, оскільки висновки, зроблені М. Сперанським, стосуються створення протографа данної редакції Хронографа.

Загальна характеристика змісту: в рукописі 169 глав; в статті “Об отложении мяса инокам” (арк. 497 зв.) розрахунок років на 1617 р.

Початок тексту втрачено. Арк. 1 (за попередньою нумерацією зошит 49-й м) – “Слово о[б] премудрости Соломона, в наказание”. На реставрованій частині аркуша, на полях запис: “о вдовицах”.

Глава 163 (арк. 790) – “Царство Борисово, иже от синклитского сану рекомого Годунова”. Перша стаття закінчується словами: “...а был игумен святых чудотворцов Зосимы и Савватия Соловецкия обители”. Далі містяться статті: 2) “О великом боярине московском Федоре Никитиче”; 3) “О ростриге Григории Отрепьеве и начало злым бедам в Росийском государстве”; 4) “Об [от]шествии с Москвы в Литву черного диакона Григория, з двумя черныцы и о растрижении его икакo [прельстил] литовскаго короля, со всеми паны”; 5) “О собрании войска Ростриги Гриши”; 6) “Пришествие на русские пределы из Литвы ростриги Григория со множеством вои”; 7) “О приходе московских воевод от царя Бориса”; 8) “О истории брани с еретическими войсками” (стаття з такою назвою не згадується в праці О. Творогова та В. Рибіна³³); 9) “О второй брани с еретическими войсками”; 10) “О пленении Борисове Комарицкие волости”; 11) “О приходе московских воевод от царя Бориса вкромы навзятие града”; 12) “О смерти царя Бориса...”.

Глава 166 (арк. 812 зв.) – “Царство Василия царя попронарекованию Шуйскаго и родословие его”. В списках II розряду такі статті: 1) “О поставлении Гермогена патриарха”; 2) “О сожжении сквернаго тела Растригина и со [адам] сотворенным от него”; 3) “О злом развратнице Петрушке и о прочих мятежниках”...; далі, після статті 7-ої “О мужестве царского воеводы князя Михаила Васильевича Скопина” знаходиться 8-ма стаття “О сонмище мятежников на царя Василия”; 10) “О чудеси бывшем их бытъ воцарство Василия царя”; 11) “О пленении царя Василия и о смерти его и о разорении града Москвы” (назви останніх двох статей також не згадуються в “Материалах к классификации списков Русского хронографа”³⁴).

Філіграні

1. Арк. 1–8, 10–17, 20–67, 68–160, є 159а, 201–232, 249–256, 284–285, 297–312, 337–461, в тому числі літерні: 376а, 391а, 392а, 462–469, 478–565, 655–660, 662–685, 694–717: “лілія в щиті під короною I” – сх. на № 2163 (Лауцявічус³⁵) – 1645 р., № 905 (Діанова, 1980³⁶) – 1643 р., № 211 (Гераклітов³⁷) – 1648–1649 рр., № 212 (Гераклітов³⁸) – 1660 р.

2. Арк. 9–17, 20–67; 464–467: “колони з виноградом” на арк. – сх. № 3797 (Лауцявічус³⁹) – 1640 р.

3. Арк. 257–264, 281–282, 287–288, 289–296, 313–320, 566–597, 599–604, 606–613, 686–693, 686–693: “лілія в щиті під короною” II – тотожн. № 2165 (Лауцявічус⁴⁰) – 1639 р.

4. Арк. 273–280, 283–286, 290–295: “лілія в щиті під короною” III – подібна № 919 (Діанова, 1980⁴¹) – 1643–1644 рр.

5. Арк. 598–605 : “лілія в щиті під короною” IV – подіб. № 192 (Гераклітов⁴²) – 1646 р.

6. Арк. 614–653, 654–661, 726–741, 766–812, 28–847 : “лілія в щиті під короною” V – сх. № 917 (Діанова, 1980⁴³) – 1636 р.

7. Арк. 9–67: “колони з виноградом” – подіб. № 3800 (Лауцявічус⁴⁴) – 1643 р.; № №3491–3492, № 3514 (Хівуд⁴⁵) – 1652 р., 1640 р., 1667 р.

8. Арк. 161–200: “гличик” I – подіб. № 296 (Діанова, 1989⁴⁶) – 1644–1646 рр.

9. Арк. 718–725, 742–765, 813–827а : “гличик” II – подіб. № 298 (Діанова, 1989⁴⁷) – 1644–1646 рр.

10. Арк. 233–248: “лев в гербовому щиті” тотожн. № 866 (Діанова, 1980⁴⁸) – до 1642 р.

11. Арк. 267–270: “Герб Базеля” – сх. №№ 1139–1140 (Діанова, 1980) – 1646–1654 рр., 1632 р.

12. Арк. 18–19 : “Вензель Афанасія Гончарова” – тотожн. № 3445 (Лауцявічус) – 1764–1767 рр.

№ зошита	№ аркуша	№ арк. літерні	Тип зошита	Тип водяного зака
1	2	3	4	5
1	1-8 9-67* ¹	мѠ, мд-ми, н-на	4/4	лілія в щиті під короною I колони з виноградом (арк. 9) лілія в щиті під короною I (арк. 10-17, 20-67), вензель Афанасія Гончарова (арк. 18-19)
9-20	68-160* ²	и-рг* ³	4/4* ⁴	лілія в щиті під короною I
21-25	161-200	рд-рмг	4/4	глечик I (з однією ручкою, гребінцем під півмісяцем)
26-29	201-232	рмд-роє	4/4	лілія в щиті під короною I
30-31	233-248	pos-рча	4/4	лев в гербовому щиті (233-234/239-240, 241-242/247-248), лілія в щиті під короною I (235-236/237-238, 243-244/245-246)
32	249-25 6	рчв-рчѠ	4/4	лілія в щиті під короною I
33	257-264	с-сз	4/4	лілія в щиті під короною II (з літерами LD),
34	265-272	си-сеі	4/4	лілія в щиті під короною II Герб Базеля (267/270)
35	273-280	csi-скг	4/4	лілія в щиті під короною III (з к/м ID) (275-276/277-278) та Лілія в щиті під короною II
36	281-288	скд-сла	4/4	лілія в щиті під короною I (284/285); Лілія в щиті під короною II (281-282/287-288); лілія в щиті під короною III (283/286)
37	289-296	слв-слѠ	4/4	лілія в щиті під короною II (289/296); Лілія в щиті під короною III (290-292/293-295)

1	2	3	4	5
38–39	297–312	см-сне	4/4	лілія в щиті під короною I
40	313–320	снс-сзг	4/4	лілія в щиті під короною II
41	321–328	сзд-соа	4/4	колони з виноградом (322–324/325–327); лілія в щиті під короною II (321/328)
42	329–336	сов-соѿ	4/4	лілія в щиті під короною II
43–58	337–461 ^{*5}	сп-уг	4/4	лілія в щиті під короною I
59	462–469	уд-уаі	4/4	лілія в щиті під короною I (462–463, 465/466, 468–469); колони з виноградом (464/467)
60	470–477	уві-уѿі	4/4	лілія в щиті під короною I (470, 471, 473/474, 476, 477); колони з виноградом (472/475)
61–83	478–565	ук-фе	4/4	лілія в щиті під короною I
84–87	566–597	фс-фкз	4/4	лілія в щиті під короною II
88	598–605	фки-флд	4/4	лілія в щиті під короною II (599–601/602–604); лілія в щиті під короною IV (інша форма щита та к/м) (598/605)
89	606–613	фле-фмв	4/4	лілія в щиті під короною II
90–94	614–653	фмг-фпв	4/4	лілія в щиті під короною V (з літерами IV)
95	654–661	фпг-фч	4/4	лілія в щиті під короною I (655–657/658–660); лілія в щиті під короною V (654/661)
96–98	662–685	фча-хді	4/4	лілія в щиті під короною I
	686–693	хаі-хкв	4/4	лілія в щиті під короною II
	694–717	хкг-хмс	4/4	лілія в щиті під короною I
91	718–725	хмз-хнд	4/4	глечик II
92–93	726–741	хне-хо	4/4	лілія в щиті під короною V

1	2	3	4	5
94–96	742–765	хоа-хчд	4/4	глечик II
97–100	766–797	хче-ψкд	4/4	лілія в щиті під короною V
101	798–804	ψке-ψлд	4/3	лілія в щиті під короною V
102	805–812	ψле-ψмг	4/4	лілія в щиті під короною V
103–104	813–827a	ψмд-ψно	4/4	глечик II
105–107	828–847	dʒ-doo* ⁶	4/4* ⁷	лілія в щиті під короною V

*¹ Аркуші мають три нумерації, зошити після опрацювання виділити складно; № 18 та 19 переписані у XIX ст.

*² Є арк. 159a.

*³ Бракує номера лв.

*⁴ 12-й зошит – 3/4; 14-й зошит – 4/3.

*⁵ Є літерні арк. 376a, 391a, 392a.

*⁶ Арк. 848 не має кириличної нумерації

*⁷ 3/3 (з. 108), 4/3 (з. 107)

Зміна почерків здійснюється безсистемно і не збігається із зміною зошитів, що свідчить про послідовне переписування протографа. Усі філіграні однозначно дають можливість датувати рукопис 40-ми роками XVII ст. Відсутність початку і наявність паперу з вензелем Афанасія Гончарова (арк. 18–19), що датується 1764–1767 рр., вказують на дату реставрації і опрацювання рукопису – середина 60-х років XVIII ст., коли був переплутаний текст на початку рукопису.

“Лілія в щиті під короною V” та “глечик II” додавалися у кінці, після нестачі паперу. Великий різнобій у використаному папері також свідчить про те, що скрипторій працював на продаж і закупав багато паперу. Хронограф писався на залишках паперу, послідовно по зошитах різними писцями.

3. Костомаровський список – I Руський Хронограф редакції 1620 р., третього розряду. 70-і роки XVII ст. – ІР НБУВ, ф. VIII, № 112/144.

У 1° (30,8 x 19,8), на 566 арк. Скоропис.

Організація сторінки: поле тексту – 13,5 x 23,5, кількість рядків – 30. *Нумерація* двох типів: 1) кирилична – зошитів та глав (внизу посередині аркуша, поч. з *иі* (18). Зошити пронумеровані коричневим чорнилом, глави – кіновар'ю; 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, коричневим чорнилом та олівцем.

Оздоблення не завершено: ініціали писані кіновар'ю, на арк. 45 зв. між главами залишено незаповненим місце для заставки.

Почерків шість; зміна почерків послідовно відбувається на арк. 9, 21, 29, 77, 78, 198 зв.

На полях помітки, пов'язані із текстом, зроблені в різний час різними чорнилами та кіновар'ю.

Збереженість: Рукопис був реставрований в 90-х роках ХХ ст. Зроблено нову оправу, форзаци, каптал, шиття блоку та зошитів. Частково реставровані аркуші 1–14, 20, 21, 228, 252, 255, 325.

Власницькі знаки та шифри: ст. шифр: № 144 (на першому аркуші). Екслібрис: *Отдел рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. № 144. Кол. Костомарова.*

Загальна характеристика змісту: всього 169 глав, від створення світу до початку царювання Михайла Федоровича.

Поч. (арк. 1): “Оглавление глав книги сея”.

Після вступних статей:

Арк. 72 “Глава 1. Книга глаголемая Хронограф яже суть в книзе сей рекше начало писменом царских родов от многих летописец: преже от бытии и о сотворении мира от книг Моисеевых, і от Иисуса Наввина, и от судей иудейских, і от четырех царств. Также и о ассирийских царях, и о Македонии и о римских царях, еллин же и благочестивых. И от русских летописец сербских и болгарских. Первые с богом починаем о шестих днех...”

Арк. 460 зв. “Глава 163 (РГГ) Царство Борисово, иже от сиклитскаго сану рекомаго Годунова. 1 статья оканчивается словами: “... а ставил его Богдан Бельской, и нарекоша имя ему новой Царь-город Борисов”, 2) “О начале беды во всей Руси, и о гладе велицем и о мору на люди”, 3) “О зачале разбойничества по всей Руси”, 4) “О ростриге Григории, и о смерти царя Бориса”, 5) “О второй брани”, 6) “О пленении Комарицкия волости от Бориса”, 7) “О укреплении Борисова всенародного множества московского и всея Руси”.

Арк. 495. “Глава 166 (РГ1). Царство Василия царя [попринарекомаго] Шуйского, и родословие ему” в цьому розділі після третьої статті “Святого мученика царевича Димитрия, о принесении мощей и о избавлении града Москвы от безбожных мятежников” розміщуються статті 4) “Выписка из целовальной записи”, наступні (п'ята та шоста) статті “О новоявльшимся развратнице Петрушке, его ж имя нарицашеся дикой вор тушинской от северских градов попов сын Матяшка Веревкин” “О мужестве царского воеводы князя Михайла Васильевича Шуйского Скопина” за Методичними рекомендаціями має бути в Хронографах першого та третього розрядів⁴⁹, 7) “О приходе к Москве

Гетмана пана Желковского и о бое князем Дмитрием Шуйским...”, 8) “О чудеси бывшего в царство Василия царя”, 9) “Пакийно бысть преславное чудо”, 10) “О пленении царя Василия, и о смерти его и о разорении града Москвы”. Треба зауважити, що за згаданими “Методичними рекомендаціями для Хронографів 1620 р. третього розряду” ще мають бути статті “Повесть сия есть вельми дивна...” та “О приходе к Москве смоленския силы...”, які в даному рукопису відсутні.

Філіграні:

1. Арк.1–8, 29–76, “голова блазня І” – у нашому рукописі папір з цим знаком був виготовлений на давно використовуваний, старій формі, що засвідчується деформованими бубенцями коміра; подіб. № 1921 (Хівуд⁵⁰) – 1648–1649; подіб. №№ 25–26 (Діанова, 1997⁵¹) – 1656, 1651–1653 рр.

2. Арк. “герб Амстердама” – подіб. № 137 (Діанова, 1980) – 1658; сх. на № 75 (Лауцявічус) – 1682, 1686 рр.

3. Арк. “голова блазня ІІ” – тотож. № 181 (Діанова, 1997) – 1677–1681 рр.; сх. на № 1981 (Хівуд) – 1681 р.

4. Арк. “голова блазня ІІІ” – сх. на № 12 та № 14 (Діанова, 1997) – 1651–1652 рр., 1652 р.

5. Арк.77–204: “двоголовий орел” – подіб. на № 1024 та № 1025 (Діанова, 1980) – 1628–1629 рр; 1638 р.; сх. на № 1299 (Хівуд) – 1646 р.

6. Арк. “щит під короною” – сх. № 326 (Гераклітов) – 1648–1649 рр.

№ зошита літерний	№ зошита	№ аркуша	Тип зошита	Водяний знак
1	2	3	4	5
–	1*	1–8	4/4	голова блазня І (5-ти зубц. з к/м D)
		9**	1/0	голова блазня І
	2	10–17	4/4	герб Амстердама
	3	18–21	2/2	герб Амстердама
	4	22–28	4/3	голова блазня ІІ (5-ти зубц. з к/м)
	5	29–32	2/2	голова блазня І
	6	33–34		голова блазня І
	7–8	35–50	4/4	голова блазня І
	9	51–56	3/3	голова блазня І
	10	57–64	4/4	голова блазня І
	11–12	65–76	3/3	голова блазня І
	13–28	77–204	4/4	двоголовий орел

1	2	3	4	5
иі-кв	29–33	205–244	4/4	Голова блазня ІІІ (5-ти зубц. з літерами LC та к/м)
кг	34	245–252	4/4	Голова блазня ІІІ (245–246/251–252); голова блазня І (247–248/249–250)
кд-кф	35–40	253–300	4/4	Голова блазня ІІІ
л-лд	41–45	301–340	4/4	Щит з перев'язю під короною з літерою [Щ] та к/м
ле	46	341–348	4/4	Щит з перев'язю під короною (341–343/346–348); голова блазня І (344/345)
лс-м	47–51	349–388	4/4	Голова блазня І
ма	52	389–396	4/4	Голова блазня ІІІ
мв	53	397–404	4/4	Голова блазня ІІІ (397, 398/403, 404); голова блазня І (399, 400/401, 402)
мг-ме	54–56	405–428	4/4	Голова блазня ІІІ
мс	57	429–436	4/4	Голова блазня І (429, 431–432/433–434, 436); голова блазня ІІІ (430/435)
мз-[за]	58–72	437–556	4/4	Голова блазня І
	73	557–563	4/3	Голова блазня І

* Нумерація переписувача до зошита иі (18) відсутня

** Відсутній аркуш між арк. 17–18.

У досліджуваному списку, що також писався послідовно, використано папір голландського походження, переважаючи філігрань – “голова блазня” першого типу, яка відливалася вже не на новій, а на довго використовуваній формі, оскільки бубенці в ній значно деформовані, що ускладнює точне встановлення тотожності знака за альбомами. За іншими ознаками також не можна чітко визначити термін написання РК. Крім того, тотожність знаку “голова блазня ІІ” і те, що він зустрічається як на початку, так і в кінці рукопису, свідчить, що рукопис писався, скоріше, в 70-х роках XVII ст., проміжок часу охоплює і початок 80-х років XVII ст. Однак інші філіграні, що датуються значно раніше, та те, що вони розташовані впереміш, свідчать про те, що, вірогідніше, це були 70-і, а не 80-і роки.

При аналізі важливо співставити усі філіграні, що зустрічаються

в рукопису, з метою виявлення протиріч в їх датах на зошитах. Зокрема, важливо відзначити, що слід звертати увагу на основний, переважаючий папір пам'ятки. Крім того, доцільно співставляти зміну філіграней із зміною зошитів та почерків. Хоча для XVII ст., скоріш за все, не дуже характерним є використання одночасно декількох переписувачів навіть для таких рукописів, що були призначені для продажу, однак важливо уявити кількість переписувачів і масштаби скрипторію. Переписуванням книжок в XVII ст. займалися не тільки монастирі, а й спеціальні майстерні. У даному випадку, РК готувалася не на замовлення, про що свідчать неохайні почерки, різний папір, а також відсутність вказівок щодо замовників.

Аналізуючи філіграні будь-якого джерела, треба мати на увазі, що кожна папірня мала не одного, а кількох ганчірників та майстрів-відливальників. Кожний майстер мав свою форму, тому філігрань одного майстра могла не збігатися з філігранню іншого при однаковому типі знака. Крім того, в певній місцевості одночасно могла працювати не одна, а кілька фабрик, які використовували той самий символ, але з варіантами⁵².

Виконавши аналіз філіграней, виділимо ті, що найчастіше зустрічаються.

Герб – “лілія на щиті”. Аналізуючи водяні знаки, наведені в різних альбомах, визначаємо, що “лілія на геральдичному щиті” зустрічається дуже часто і у великій кількості варіантів, тобто ця філігрань була досить розповсюдженою (зокрема, серед паперу московських письмових пам'яток). Зображення подвійної “лілії в геральдичному щиті” як марки для помічення паперу на Заході з'явилося в кінці XVI ст. Одна з найраніших “лілій” була зафіксована Хейцом⁵³. Основною ознакою, за якою ця філігрань розподіляється за групами, – це форма щита. В зв'язку з цим виділяються два різновиди: щит вишуканої форми (ранні варіанти) та щит доволі простої форми, яка наближається до квадратної (пізній за часом варіант).

Рукописи, які аналізуються в цій роботі, мають на своєму папері “лілію” з другим варіантом щита (1639–1645 рр. – ф. 310, № 38; 1639–1700 рр. – ф. 310, № 39). Цей різновид знаку характеризується щитом спрощеного типу та невеликою короною, яка тільки торкається нижньою вигнутою стороною верхньої лінії щита. На щиті – геральдична лілія.

“Лілії на геральдичному щиті під короною”, які стоять на папері Хронографів, – різної якості та чіткості; використано папір з двома водяними знаками одного типу, змішаними без будь-якої системи.

Найраніший знак було виявлено В. Мошиним на документі 1320 р.⁵⁴ Від другої половини XV ст. цей знак ставився французькими фабрикантами⁵⁵. Найпізніший знак цього типу було віднайдено А. Николаї на документі 1697 р.⁵⁶ У всіх своїх видах, варіантах та різновидах він був сформований ще в XVI ст., тому в першій половині XVII ст. він майже не змінювався.

Філігрань “глечик” вважається основним водяним знаком першої половини XVII ст. Цей факт відзначають в своїх працях О.О. Гераклітов, Т. В. Діанова, К. Я. Тромонін⁵⁷. Виникає питання про країну-виробника паперу з таким водяним знаком. Велика кількість варіантів “глечика” французького походження XVI–XVII ст., які вивчав Ш. Бріке⁵⁸, продовжує своє існування і в першій половині XVII ст. Саме тому можна стверджувати, що цей папір також виготовлявся у Франції⁵⁹. Основна ознака, яка покладена в основу класифікації цього типу філіграні, це кількість ручок глечика. Першим таку класифікацію провів Бріке⁶⁰. Керуючись цією ознакою, всі водяні знаки “глечик” були поділені на два основних типи – з однією та двома ручками. Наступною за значенням ознакою є хронологічна зміна форми кришки “глечика”. У межах кожного виду вагомими ознаками є відсутність або наявність прикрас понад “глечиком” та форми такого оздоблення. Всі філіграні зазначеного типу в нашому випадку мають таку характеристику: “глечик” з однією ручкою та з кришкою, яка завершується місяцем. Спираючись на довідковий матеріал, приблизно датуємо папір 1640–1646 рр.

Найбільш відомим водяним знаком XVII ст., безперечно, є “голова блазня”. Ще В. М. Щепкін, аналізуючи характерні типи філіграней для кожного часу, відзначав, що папір з “головою блазня” в зубчастому комірці вказує в російському рукописі на XVII ст.⁶¹ О.О. Гераклітов свого часу зробив цікавий висновок: “Замечательно, что время исчезновения из московских бумаг кувшинчика совпадает с появлением ла фоліе”⁶². Період обігу цієї філіграні – 30-і роки XVII ст. – перша половина XVIII ст., але в довідковій літературі (працях Бріке, Ліхачова, Клепікова, Лауцявічуса) найперші філіграні “голова блазня” датуються XVI ст. Перший папір з таким знаком був вироблений в Німеччині. У XVII ст. з’явилася значна кількість різновидів цього знаку, які мали очевидне різне походження. Пізніше виробництво означеного паперу не стало об’єктом відповідного дослідження серед істориків книги, оскільки для Заходу рукописна книжна культура XVII ст. вже не мала характеру анонімності і була значно меншою за обсягом, ніж друкована книга. Переписування книжок здійснювалося,

як правило, з друкованих книг для поповнення необхідного репертуару літератури у приватних колекціях. Тому висновки російських дослідників різні: О.О. Гераклітов вважав “голову блазня” філігранню французького виробництва, С.А. Клепиков – німецького, В.М. Щепкін писав про цей папір, як про голландський. Це свідчить про відсутність необхідних розробок щодо виробництва пізнішого паперу в Західній Європі та дослідження торгових стосунків між Сходом і Заходом.

Існує два типи філіграні “голова блазня”: з п’ятьма та сімома зубцями на комірі. Подальша класифікація передбачає врахування дрібніших ознак: розміру, форми голови, обличчя, капюшона, бубенців, косички тощо. Ця різниця лежить в основі класифікації знака. У досліджуваному хронографі є п’ять варіантів філіграні. Серед них три варіанти з п’ятьма зубцями на комірі і два семизубцевих. У нашому випадку мова йде про папір 1666–1689 рр.

Що стосується інших типів філіграней: “колони з виноградом”, “кола”, “якір”, “герб Базеля”, то можна робити різні висновки з цього приводу. По-перше, папір з іншими знаками міг потрапити до стопки, наприклад, з “гличиком”, випадково; по-друге, орієнтуючись на датування знаку “якір”, найпізнішого за часом вживання, можемо зробити припущення, що папір з “лілією” закінчився, новий був закуплений вже у іншої папірні чи іншого фабриканта пізніше.

Чергування паперу з різними водяними знаками паралельно із зміною почерку, а також постійна зміна почерків свідчать про паралельне переписування Хронографа кількома писцями, тобто книга писалася нашвидку. Це робилося, коли книга призначалася, як правило, для продажу.

Отже, у філігранознавчому аналізі РК з метою встановлення дати створення рукопису (а стосовно РК слід зазначити необхідність перевірки філіграней і датованих рукописів з метою встановлення підробок) існує певний методичний апарат, що складається із сукупності спеціальних правил та прийомів, які дозволяють з певністю встановити час написання рукопису у межах десятиліття. Порядок здійснення цього аналізу можна репрезентувати так:

1. Перший крок складається з точного обліку та опису усіх водяних знаків, що зустрічаються в рукопису, та встановлення за опублікованими альбомами-довідниками або, при наявності, за існуючими в робочих картотеках датованими рукописами дат цих водяних знаків. Калькування знаку дозволяє встановити його розміри. Необхідно враховувати і деформацію знаку.

2. У разі фіксації розбіжностей у датах знаків, які виходять за

межі можливого терміну написання дат (тобто розходження понад 20 років), проводиться кодикологічний аналіз через співставлення цих водяних знаків із нумерацією рукопису та послідовністю зошитів, типом паперу, зміною почерків, реставраційними роботами, текстом твору з метою встановлення конволютності рукописної книги та з'ясування часу створення окремих її частин й тих творів, що увійшли до складу РК.

3. Після встановленості однорідності або конволютності РК провадиться аналіз однорідних частин РК за філігранями і з'ясовуються терміни побутування водяних знаків. При цьому провадиться класифікація знаків за типом, видом і різновидом, а також ступенем схожості (тотожний знак, близький, подібний тощо). Аналізується як час існування тотожних, так і подібних та схожих знаків.

4. При встановленні дати рукопису необхідно, спираючись на дати водяних знаків, провадити аналіз можливостей залежаності паперу і, відповідно, розширювати межі існування водяних знаків. Отже, питання атрибуції пов'язане не лише із точним встановленням водяного знаку та знаходженням його аналогу або близького знаку в альбомі, а й з питанням залежаності паперу і, відповідно, розбіжністю дати при встановленні часу створення рукопису лише за водяними знаками. Для періоду XVI ст. Ш. Бріке визначав максимальну залежаність у 15 років, хоча він і зауважив, що для більшості рукописів звичайного формату цей термін буде не більшим за 5 років. Російський вчений М.П. Ліхачов вказував, що десятиріччя при датуванні і є максимально точною датою, та й то у випадку, коли в рукопису кілька знаків. В.М. Щепкін та К. Я. Тромонін підтримували (кожний свого часу) М.П. Ліхачова, вважаючи, що "претендовать практически на точность, большую чем десятилетия, вообще не следует..."⁶³. Для паперу на східнослов'янських землях у XVII ст., на нашу думку, можна встановити дату у 5 років, а в окремих випадках – у 10 років. Дата залежаності, на нашу думку, також встановлюється на базі аналізу обсягів паперу, зокрема, – у 5 років можна встановити, орієнтуючись на дату основного масиву паперу. Додані листи, які, як правило, зустрічаються в пам'ятках великого розміру, можуть мати і більші терміни залежаності.

Питання залежаності паперу для XVII ст. в літературі є найменш вивченим у зв'язку з тим, що для цього часу філіграні з роком відливу паперу на малюнку зустрічаються рідко. Найбільш ґрунтовні праці, присвячені висвітленню цієї проблеми, опубліковані Т.В. Діановою⁶⁴. Детально аналізуючи рукописні та друковані книги XVII ст.,

які зберігаються у Відділі рукописів ДІМ (Москва), дослідниця виявила значну кількість датованих знаків і запровадила до наукового обігу новий матеріал, який дозволяє з великим ступенем точності датувати рукописну книгу в межах десятиліття. Водночас, філігранознавчий аналіз за своїм значенням ширше за просто встановлення дати.

Філігранознавчий аналіз джерела має велике значення не лише для визначення дати створення рукописної книги, тобто датування РК, а також історії вироблення, розповсюдження та торгівлі папером. У будь-якому разі проведення подібного дослідження може бути здійснене лише на базі кодикологічного аналізу та кодикографічного описування, коли здійснюється атрибуція джерела, проводиться аналіз часу створення, походження тексту, шрифтів і почерків. При цьому розкривається історія створення та побутування текстів і книги, система організації сторінок, втрати тексту тощо. Філігранознавчий аналіз є попередньою стадією кодикологічної роботи, результат якої стане базою для кодикографічного опису та подальшої репрезентації рукописного джерела і створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст.

¹ Мацюк О. Історія українського паперу. – К., 1994. – С. 10.

² Тромонин К. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. – М., 1844; Лихачев Н. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. – СПб., 1891; Он же. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899; Альбом филиграней / Систематизировал по сюжетам и снабдил указателями В.М. Загребин. – СПб., 1892; Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566–1651). – К., 1923; Nikolai A. Histoire des moulins a papier du Sud-Ouest de la France, 1300–1800. – Bordeaux, 1935. – Vol. 1–2; Briquet C. M. Les filigranes... – Leipzig, 1923. – Т. 1–4.

³ Повна бібліографія цієї серії див.: Андрушайтите Е.В. Материалы к библиографии по филиграноведению // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. – М., 1990. – Вып. 3., ч. 1. – С. 107–110.

⁴ Мацюк О. Історія українського паперу. – С. 7.

⁵ Черепнін Л.В. Русская палеография. – М., 1956; Лихачов Д.С. Текстология. – М.; Л., 1983; Щепкин В. Н. Русская палеография. – М., 1967.

⁶ Найстаріший з відомих видів хронографів – Хронограф 1512 р. виданий у складі “Полного собрания русских летописей” (СПб., 1911. – Т. 22, ч.1).

⁷ Попов А. Обзор Хронографов русской редакции. – М., 1864. – Вып. 1–2. Шахматов А. А. К вопросу о происхождении Хронографа. – СПб., 1899.

⁸ Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Л., 1975; Клосс Б.М. О времени создания Русского Хронографа // ТОДРЛ. – Л., 1971. Т. 26. – С. 248–250.

- ⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы.— С. 188–231.
- ¹⁰ *Клосс Б.М.* Иосифо-Волоколамский монастырь и летописание конца XV – первой половины XVI ст. // *Вспомогательные ист. дисциплины.*— 1974.— Вып. 6.— С. 112–113; 116–118; *Он же.* Никоновский свод и русские летописи XVI–XII веков.— М., 1980.— С. 158–169.
- ¹¹ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине.— М., 1900.— Вып. 1.— С. 81–84.
- ¹² *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета св. Владимира.— К., 1910.— С. 17.
- ¹³ *Рыбин В.А., Творогов О.В.* Материалы к классификации списков Русского хронографа // *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.*— М., 1976.— Вып. 2, ч. 1.— С. 143.
- ¹⁴ Там же.— С. 152–154.
- ¹⁵ *Попов А.* Указ. соч.— С. 147–229.
- ¹⁶ *Рыбин В. А., Творогов О. В.* Материалы к классификации списков Русского хронографа.— С. 140–156; *Творогов О.В.* Описание хроник, хронографов и хронографических компиляций // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.*— М., 1973.— Вып. 1.— С. 224–260.
- ¹⁷ Лауцевіціус Е.Т. Вказ. пр. В рукописі дана філігрань без літер.
- ¹⁸ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.— М., 1980.
- ¹⁹ *Heawood E.* Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries.— Hilversum, 1950.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ *Дианова Т.В.* Филигрانی XVII–XVIII вв. “Голова шута” : Кат.— М., 1997.
- ²² Там же
- ²³ Там же
- ²⁴ Там же
- ²⁵ Там же
- ²⁶ *Филигрانی XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы :* Кат. / Сост. Т. В. Дианова.— М., 1993.
- ²⁷ Там же
- ²⁸ *Дианова Т.В.* Филигрانی XVII–XVIII вв. “Голова шута”.
- ²⁹ Там же
- ³⁰ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.— М., 1980.
- ³¹ Лауцевіціус Е. Т. Вказ. пр.
- ³² *Клепиков С.А.* Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века.— М., 1959.
- ³³ *Рыбин В., Творогов О.* Указ. соч.— С. 153.
- ³⁴ Там же.— С. 154.
- ³⁵ Лауцевіціус Е. Т. Вказ. пр.
- ³⁶ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.

- ³⁷ Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— М., 1963.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Лауцевіціус Е.Т. Вказ. пр.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Дианова Т.В. Водяные знаки рукописей России XVII века.
- ⁴² Гераклитов А.А. Указ. соч.
- ⁴³ Дианова Т.В. Водяные знаки рукописей России XVII века.
- ⁴⁴ Лауцевіціус Е.Т. Вказ. пр.
- ⁴⁵ Heawood E. Op. cit.
- ⁴⁶ Филигрань "Кувшин" XVII в. / Сост. Т. В. Дианова.— М.— 1989.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Дианова Т.В. Водяные знаки рукописей России XVII века.— 172 с.
- ⁴⁹ Там же.— С. 154.
- ⁵⁰ Heawood E. Op. cit.
- ⁵¹ Дианова Т.В. Филигрانی XVII–XVIII вв. "Голова шута".— 165 с.
- ⁵² Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— М., 1963.— С. 26.
- ⁵³ Heitz P. Les filigranes des papiers, contenus dans les archives de la ville Strasbourg. Strasbou.— 1902. —N 279 (1590 г.).
- ⁵⁴ Mošin V., Traljić S. Filigranes des XIII-e – XIV-e ss.— Zagreb.— 1957.— N 6827.
- ⁵⁵ Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— М., 1963.— С. 236.
- ⁵⁶ Nikolai A. Histoire des moulins a papier du Sud-Ouest de la France. 1300–1800. Vol. I-II. Bordeaux. 1935.— Vol. 1–2.— t. CXIII-21.
- ⁵⁷ Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения; Филигрань "Кувшин" XVII в. / Сост. Т. В. Дианова.— М., 1989; Тромонин К.Я. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых можно узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. — М., 1844.
- ⁵⁸ Briquet Ch.M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier de leur apparation vers 1282 jusqu'en. 1600.— Leipzig, 1923.— Vol. 1–4.
- ⁵⁹ Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— С. 23, 236.
- ⁶⁰ Briquet Ch.M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier de leur apparation vers 1282 jusqu'en. 1600.
- ⁶¹ Щепкин В.Н. Русская палеография.— М., 1967.— С. 101.
- ⁶² Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— С. 23.
- ⁶³ Щепкин В. Н. Русская палеография.— С. 208.
- ⁶⁴ Дианова Т. В. Водяные знаки рукописей России XVII века.— 172 с.; Филигрانی XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы : Кат.— М., 1993; Дианова Т.В. Филигрانی XVII–XVIII вв. "Голова шута". Кат.— 165 с.

ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНІ ОГЛЯДИ

Н.М. Маслакова

Національна бібліотека України

імені В.І. Вернадського

м. Київ

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ “НАУКОВІ ПРАЦІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО” (1998–2002 РР.): АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

“Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” започатковані в НБУВ у 1998 році під егідою НБУВ та Асоціації бібліотек України з нагоди до 85-річчя НБУВ. Збірник доповнив уже існуючі журнал “Бібліотечний вісник” і збірник “Рукописна та книжкова спадщина України”, що видаються НБУВ з 1993 р. На жаль, у першому випуску “Праць” не було вміщено необхідну у таких випадках вступну статтю від редколегії, де розкривалися б мета, зміст та профіль цього продовжуваного видання. Однак, промовистою є назва першого випуску: “Бібліотека. Наука. Культура. Інформація”, яка окреслює тематичну спрямованість цього збірника. Тобто “Наукові праці” створювались як збірник з широкою тематикою, який передбачає всебічно розкривати роль бібліотеки у розвитку науки, культури, інформації, оперативно реагувати на актуальні проблеми книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, відбивати інноваційні процеси у розвитку технологій та інформаційної діяльності бібліотек. “Наукові праці” мають підводити підсумок розвитку “бібліотечних наук” в Україні та за її межами, а також ініціювати пріоритетні напрями їх розвитку, публікуючи матеріали щорічних міжнародних конференцій НБУВ.

Аналіз дев'яти випусків наукових праць, що вийшли друком (вип. 1, 1998; вип. 2, 1999; вип. 3, 2000; вип. 4, 2000; вип. 5, 2001; вип. 6, 2001, вип. 7, 2001; вип. 8, 2002; вип. 9, 2002), показує, що у “Працях”, починаючи з першого, публікувалися найрізноманітніші

за змістом і проблематикою статті стосовно вдосконалення технології бібліотечного та науково-інформаційного обслуговування, бібліотечних інформаційних технологій та інформаційної діяльності бібліотек, висвітлювалися бібліографознавча тематика, а також питання використання інформації, що зберігається в бібліотечних фондах.

Чільне місце в цих працях посідає розкриття унікальних та цінних фондів бібліотек, уведення цього знання, що його накопичило людство, у сучасний науковий та соціокультурний обіг, осмислення рукописної та книжкової спадщини як компонента сучасної науки, освіти, культури, її значення для розвитку теорії і практики книгознавства.

Питання рукописної та книжкової спадщини розглядаються в різних аспектах: це і огляди рукописних та книжкових колекцій і зібрань, і історичні дослідження їхньої долі, дослідження окремих пам'яток, і питання створення наукових каталогів та інформаційних систем, баз даних, і висвітлення специфіки обслуговування рукописними та книжковими фондами, а також проблеми збереженості спадщини тощо.

Кожний випуск "Праць" виходив після щорічних міжнародних конференцій, тому обсяг книгознавчих досліджень у різних випусках різний. Так, перший випуск був присвячений 85-річчю заснування Бібліотеки, і тому, цілком закономірно, у ньому вміщені статті, присвячені заснуванню Бібліотеки в 1918 році, діяльності Тимчасового комітету по заснуванню Всенародної бібліотеки України та окремим маловідомим етапам її діяльності (Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко, О.П. Степченко, О.М. Гальченко), організації філій, зокрема Вінницької (Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, Б.В. Грановський, Т.Р. Соломонова, М.С. Шлеймович).

Надалі основними темами були питання обслуговування в бібліотеці, каталогізації, бібліотечно-інформаційного обслуговування, а також матеріали конференцій, присвячених тисячоліттю літописання в Україні (вип. 3) і 425-річному ювілею львівського Апостола Івана Федорова (вип. 4).

Питанням розвитку українського літописання присвячені публікації наукових виступів на міжнародній конференції "1000-ліття літописання в Україні" (вип. 3). Серед них як висвітлення конкретних питань книжної культури, так і окремі наукові дослідження, пов'язані з питаннями історії культури, мови, літератури, зокрема П. Кононенка ("Українська книга та писемність за тисячу років")

(вип. 3, с. 19–22); Я. Дашкевича (“Руські чи сурські письмена. Роль св. Костянтина в становленні слов’янської писемності”) (вип. 3, с. 23–27). Питанням історії та дослідженню окремих літописних пам’яток присвячені статті Я. Дзири, І. Дзири, І. Чепіги, Є. Кабанця. Літописну оповідь про заснування Печерського монастиря (у світлі нових досліджень), зокрема у контексті Життя Антонія Печерського, критично розглядає Є. Кабанець (вип. 3, с. 86–94). Літописознавство у творчості В. Іконникова розглянуто у статті І.Н. Войцехівської (вип. 3, с. 95–119), де проаналізовано внесок ученого у дослідження давніх літописів. Цій темі присвячена стаття С. Павленко та Н. Солонської “Літописознавство в Україні в 50–90-х рр.: Анотований огляд матеріалів “Українського історичного журналу” (1957–1998)” (вип. 3, с. 120–145).

Певну увагу приділено у “Працях” питанням збереженості старих видань. Зокрема, вміщено статті: Л.А. Сорокіної, Л.В. Бабутіної (“Реставрація стародруків у НБУВ”) (вип. 4, с. 163–169); Л.І. Розумної, Л.М. Льоди (“Дослідження стародруків Івана Федорова у процесі їх реставрації”) (вип. 4, с. 170–177); М.М. Омельченка (“Особливості паперу львівського Апостола Івана Федорова”) (вип. 4, с. 194–199). У цих роботах порушуються питання про види забруднення та засоби очищення, вивчення паперу, закріплення аркушів, методи контролю, необхідність реставраційного опису тощо.

Віддаючи належне цим працям, у даному огляді ми аnotуємо ті, що безпосередньо стосуються опрацювання теми рукописної та книжкової спадщини, що зберігається в рукописних та книжкових фондах бібліотек.

Теоретичні питання українського книгознавства

І.Ф. Курас. “Українські першодруки в дослідженнях вітчизняних учених” (вип. 4, с. 5–12). Коротко висвітлюється питання вивчення історії книгодрукування від початку ХІХ ст. (Є. Болховітінов, М. Максимович, Д. Зубрицький), діяльність різних археографічних комісій кінця ХІХ–ХХ ст., ВУАН, УНІК, НТШ, Державної публічної бібліотеки (нині Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського тощо. Згадано відомих учених, які працювали в галузі історії українських стародруків. Оглянуто основні академічні і державні проекти в галузі духовної спадщини, що спрямовані на вивчення книжкової культури України.

О.С. Онищенко. “Наукове освоєння тисячолітньої літописної та книжкової спадщини (в НАН України та НБУВ)” (вип. 3, с. 6–12). Розглянуто історію вивчення літописання в НАН України, починаючи з 20-х років XX ст., відзначено основних літописознавців та книгознавців, діяльність окремих комісій та установ НАН України щодо публікації пам’яток літописання як доби Київської Русі, так і козацьких літописів кінця XVI–XVIII ст., а також роль НБУВ у розгортанні наукових досліджень у галузі літописознавства.

Я.Д. Ісаєвич. “Історія писемності, книговидання і бібліотек. Проблеми періодизації” (вип. 3, с. 13–18). Автор пропонує виокремити такі періоди: княжа доба (IX–X ст. – 1471 р. – до скасування удільного Київського князівства); період співіснування рукописної та друкованої книги (від 1483 р. – часу появи першої друкованої книжки – до початку нової української літератури – видання “Енеїди” І. Котляревського); з кінця XVIII ст. до 1918 р., – періоду, коли на перший план виступає українське книгодрукування нового часу та створюються бібліотеки “Просвіти”); 1918–1990 рр. – творення інтернаціональної книжкової культури; з 90-х років починається новий етап, коли книговидавнича та бібліотечна справа має слугувати розбудові незалежної держави.

П.С. Сохань. “Проблема збирання та використання писемних джерел з історико-культурної спадщини України” (вип. 3, с. 33–36). порушено питання про необхідність організації перевидання культурної спадщини, що зберігається в бібліотеках України, а також опрацювання уніфікованих правил публікації таких книжкових джерел, передачі текстів при виданні рукописних пам’яток з історії України, рукописної та книжкової україніки.

Є.І. Франчук. “Українська книга і книжкова культура в національній культурі України. Проблемне бачення міждисциплінарних досліджень” (вип. 2, с. 155–173). Автор розглядає книгу як феномен національної культури в її історичному розвитку, як об’єкт і суб’єкт певної культури, розглядає історіографічні підходи до розкриття поняття книги та її культурологічного змісту, висвітлює питання дослідження книги як явища культури.

Л.А. Дубровіна. “Рукописна книга як об’єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття “писемна пам’ятка” (вип. 2, с. 141–154). У статті розглядаються важливі аспекти специфіки змісту поняття рукописної книги, рукопису, писемної пам’ятки, рукописного твору, тексту, копії, списку, поняття “автора тексту”.

Я. Запаско. “Роль рукописної книги у тисячолітній історії книжкової справи в Україні” (вип. 3, с. 28–32). Автор розглянув питання часу започаткування писемності в Україні, починаючи із Велесової книги та ранішого (за відомою датою Десятинного скрипторію кінця X ст.) часу.

Є.В. Рукавіцина. “До історії питання книжкових зібрань України за матеріалами анкетування, проведеного Ю. Меженком у 20–30-х роках XX ст.” (вип. 2, с. 187–219). Надаються відомості про цінні історичні зібрання, що збиралися представниками шляхетних родів, окремих видатних діячів церкви, освіти, науки, а також матеріали до мартирологу приватних колекцій за матеріалами анкетування, проведеного Українським науковим інститутом книги.

Л.У. Биковський. “Книгодрукування на Україні”, “Історія української преси”, “Історія книжної торгівлі”, “Ціна на книгу” (вип. 2, с. 247–322). Публікація ранніх праць Л. Биковського (20-ті роки), підготовлено Н. Солонською.

Г.Я. Рудий. “Теоретичні і методологічні аспекти дослідження української періодики 1917–1920 рр.” (вип. 7, с. 399–411). Газетна періодика розглядається з позицій комплексного за складом джерела, передусім у контексті періоду революційно-визвольних змагань українського народу в 1917–1920 рр., коли існувала різна за походженням і, відповідно, за видами преса – партійна, військова, кооперативна, громадська, профспілкова, просвітницька тощо. Висвітлюються деякі теоретичні питання класифікації, зокрема поняття тип, вид і різновид, засади класифікації, інформаційна функція газет, соціальна спрямованість, склад часописів. Приділяється увага і теоретичним питанням систематизації газет цього періоду, а також обґрунтовується застосування кількісних методів аналізу газетної періодики з огляду на значні обсяги (300 центральних, 577 губернських, 279 повітових газет).

В.О. Горбик. “Багатотомний “Звід пам’яток історії і культури України” як джерело біографістики” (вип. 1, с. 421–424). Охарактеризовано проект створення зводу пам’яток, спеціально розглянуто питання щодо авторів пам’яток, зокрема, згадуються діячі КМА і генерал-губернатори Києва, відомості про яких вміщені в томі “Київ”, та військові – у томі “Севастополь”.

М. Шамрай. “Стародруки кириличного шрифту XV–XVII ст. як об’єкт джерелознавства” (вип. 4, с. 222–226). Йдеться про те, що записи на сторінках стародруків цього періоду є унікальним джерелом з історії книги, освіти, культури тощо.

В.О. Шевчук. “Виховання української людини в XVI ст. у зв'язку з тодішнім книготворенням та суспільно-культурними процесами” (вип. 4, с. 200–206). Спростовується теза польської історіографії того часу, що русини – народ неосвічений, доводиться тісний зв'язок між книжкою та освітою як складниками єдиного культурного процесу в Україні, висловлені ідеї виховання української людини у “Пересторозі”, що приписується Юрію Рогатинцю.

Г.І. Глотова. “Тематико-типологічні особливості кириличних стародруків Ставропігійського братства” (вип. 3, с. 161–166). Автор пропонує релігійну літературу класифікувати за типами на: теологічну та церковно-повчальну; богослужбову книгу: літургійну та повсякденну; релігійно-виховну та навчальну книгу; нормативно-церковну; синкретичну (Біблія, Апостол та ін.); релігійно-світську і світську. Розглянуто етапи діяльності друкарні братства: 1591–1848 рр.; середина XVII–40-і роки XVIII ст.; 40-і роки XVIII ст. – 1788 р., а також репертуар виданих книг.

Огляди бібліотечних зібрань і колекцій

Т.О. Борисенко. “Газетні фонди НБУВ” (вип. 1, с. 80–84). Розкривається історія надходжень найцінніших газетних колекцій, зокрема, “волиніки”, що потрапила до Всенародної бібліотеки України в 20-х роках XX ст., зібрання Київського університету, переданого з Київського інституту народної освіти в 1925–1927 рр. Згадуються і власні, вкрай цінні колекції газетного відділу: армійської преси періоду української революції 1917–1920 рр., нелегальних революційних газет 1900–1918 рр., газети періоду нацистської окупації Києва 1941–1943 рр.; колекція газет спецхову за 1918–1990 рр. та неформальних видань 1989–1990-х років, а також найпопулярніша в умовах сьогодення колекція видань політичних партій та рухів України 90-х років.

М.І. Гончаренко. “Особливості використання української архітектурної преси 1929–1930-х років у біографічних дослідженнях” (вип. 7, с. 294–304). Це огляд журналів “Зодчество”, “Будівництво”, “Будівництво соціалістичних міст”, “Соціалістичний Київ”, “Архітектура Радянської України” тощо. Особливу увагу приділено журналу “Архітектура Радянської України”, аналізуються і класифікуються за блоками: архітектурні публікації, матеріали про будівництво та будівельну промисловість, персоналії, довідкова частина.

А.Л. Герус, О.І. Латушко, І.В. Сіра. “Картографічний фонд НБУВ

(історія створення, сучасний стан та перспективи роботи з ним)” (вип. 1, с. 85–87). Розглянуто найцінніші західні картографічні видання фонду, починаючи з XVI ст., в тому числі космографію А. Ортелія, географічний атлас – Меркатора, відомий Атлас І. Блау, твори І.Б. Гомана та ін. Згадані і найраніші українські видання 1784 р., зокрема, “Карта Киевской губернии” та “Атлас Реки Днепра...” Савви Коковцева, а також плани Києва XVIII–XIX ст., в тому числі рукописні карти архітектора А. Меленського.

Р.С. Кириченко. “Французька книга у фондах НБУВ” (вип. 1, с. 90–96). Подано загальний огляд французькомовних видань XV–XX ст., що зберігаються в різних фондах, залах, підрозділах НБУВ, охарактеризовано найцінніші примірники та висвітлено історію надходження цих книжок до Бібліотеки. Подано огляд французькомовної періодики. Розглядаються окремі колекції, зокрема дарунки офіційних установ, як, наприклад, Управління книг та бібліотек Міністерства закордонних справ, Національна бібліотека Франції та Дім наук про людину, які надійшли в 1995 р.

Р.С. Кириченко. “Енциклопедична спадщина Франції XVIII–XIX століть (фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)” (вип. 5, с. 273–285). Огляд енциклопедичних видань з різних колекцій.

М.А. Стельмашова. “Німецькомовні видання кінця XVIII – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” (вип. 7, с. 250–262). Йдеться про необхідність дослідження німецькомовного фонду книжок з різних книгозбірень України, що опинилися на сьогодні в НБУВ, його історію. Охарактеризовано основні енциклопедичні та довідкові видання XVIII–XIX ст. з фондів сектору організації іноземної періодики відділу історичних колекцій та зібрань НБУВ.

Історія бібліотечних колекцій і рідкісних видань

І.О. Ціборовська-Римарович. “Книжки Тульчинської бібліотеки Потоцьких (у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ)” (вип. 1, с. 117–121). Стаття про новознайденої у фондах НБУВ книжки графів Потоцьких XVII–XVIII ст. з Тульчинського маєтку. Розкривається зміст та історія бібліотеки і представників роду, зокрема, йдеться про фундатора бібліотеки Станіслава Щенсного Потоцького, Юзефи та Софії Потоцьких, Яна Віттова та ін.

С.О. Булатова. “Провенієнції видань другої половини XVI ст.

з колекції польських магнатів Яблоновських (у фондах НБУВ)” (вип. 1, с. 122–128). У статті висвітлюється історія цього видатного книжкового зібрання шляхом встановлення ознак власників на їх дарчих або власницьких записах на книжках, виявлення осіб, що були причетні до комплектування цього зібрання у XVI–XVIII ст., серед котрих багато імен видатних європейських діячів доби Просвітництва.

Є.В. Рукавіщина-Гордієвська. “Колекція гражданського друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ” (вип. 1, с. 97–105). Авторка представила огляд колекції XVIII ст., коротко зупиняється на репертуарі книжок, його представленні в існуючих друкованих каталогах, розглядає окремі найцінніші видання, а також привертає увагу до цікавих особливостей історії деяких книжок, записи видатних учених, відомих власників книжок, авторів, які також є об’єктом дослідження.

О. Полегайлов. “Кириличні стародруки XVI–XVIII ст. у збірці Центрального державного історичного архіву України (м. Київ): попередні підсумки вивчення” (вип. 4, с. 73–82). 208 книг, які репрезентують 21 друкарню України, Білорусії, Росії, описано в каталогах частково. Подається коротка характеристика за змістом, типом, походженням, розглядаються найцікавіші записи.

Н.П. Бондар. “Стародруки з бібліотеки П.М. Попова (з фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ)” (вип. 1, с. 149–155). Подається короткий огляд колекції книжок XV–XVIII ст. чл.-кор. АН УРСР П.М. Попова. Зокрема, у слов’янському розділі вкрай цінним є видання Біблії 1497 р., надруковане І. Паганінісом у 1497 р., видання “Історія Олександра Великого”, а також інші. Зокрема, слов’янський розділ починається вкрай цінним виданням Ф. Скорини “Біблія руська” та багатьма іншими. Розкривається історія придбання книжок та надходжень до бібліотеки П.М. Попова.

С. Зінченко. “Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові” (вип. 4, с. 101–112). Подається детальний опис оправи рукописних книг кінця XIV–XVI ст., висловлюється припущення про існування в цей період в Україні візантійського типу оправи як впливу інтролігаторського мистецтва балканських країн і Молдавії.

В.В. Стасенко. “Розвиток іконографії сцен Різдва, Благовістя та Успіння Богородиці у гравюрах галицьких кириличних друків XVII ст.” (вип. 4, с. 178–189). Йдеться про особливість галицьких

зображень, спричинену помітним впливом Західної Європи, її тематики та іконографії при одночасному збереженні архаїзуючих мотивів візантизму та місцевих традицій. На думку автора, саме галицькій гравюрі завдячуємо введенню в українське мистецтво нової стилістики й нових іконографічних схем із мистецтва західно-європейського.

В.Л. Колосова. “Післямова Івана Федорова до львівського Апостола 1574 р. в аспекті кирило-мефодіївської традиції (до проблеми: духовність українського народу)” (вип. 4, с. 113–123). Автор подає порівняльний текстологічний аналіз Післямови з Житієм Костянтина-Кирила Філософа і відзначає вплив останнього на Передмову.

О.М. Колосовська. “Колекція кириличних стародруків з бібліотеки Народного Дому у Львові” (вип. 4, с. 124–132). Розглянуто долю бібліотеки Народного Дому, подається короткий огляд стародруків та їх походження з різних збірок, які увійшли до складу зібрання Народного Дому, що нині зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника.

В.М. Райко. “Слов’янські інкунабули й палеотипи кириличного шрифту ОДНБ ім. М. Горького” (вип. 4, с. 132–138). Йдеться про створення каталогу “Старопечатные издания кирилловского шрифта XV – первой половины XVI в. Одесской государственной научной библиотеки”, підготовленого В. Райко (Одесса, 1998).

В.А. Дятлов. “Києво-Гнилецький монастир у стародруках та рукописах XVI–XVIII ст.” (вип. 4, с. 139–145). Розглянуто пам’ятку друку “Патерикон” 1635 р. та відомості про заснування монастиря.

Т. Антонова. “Українські стародруки у фондах Наукової бібліотеки Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича” (вип. 4, с. 146–149). Висвітлюється історія бібліотеки з 1875 р., описуються 16 українських стародруків.

В. Шерстюк. “Діяльність Івана Федорова в контексті тисячоліття літописання та книжкової справи в Україні” (вип. 4, с. 190–193). Розглядається можливість існування друкарства на українських землях і до Івана Федорова, у зв’язку з чим виокремлюється проблема “першодрукарства”.

О.О. Овчаренко. “Символіко-алегоричні гравюри Патерика Печерського (спроба історико-культурного аналізу)” (вип. 4, с. 83–100). При розгляді, зокрема, цієї збірки агіографічного характеру, виданої вперше в 1661 р. друкарнею Києво-Печерського монастиря, звертається увага на співвідношення в її образній системі та структур-

ній організації традиційного та модернового, індивідуально-авторського та канонічно-усталеного, взаємодію зображення і слова. Доводиться, що гравюри Патерика – визначні твори раннього українського бароко.

Р.Є. Кисельов. “Специфічні особливості розкриття фондів стародруків (на прикладі варіантів почаївського Трефологіона 1737 р.)” (вип. 9, с. 289–293). Доводиться важливість історико-книгознавчого попримірникового опису стародруків, встановлення їх особливостей, історії створення.

С.О. Булатова. “Рукописні матеріали з колекції Яблоновських в Інституті рукопису НБУВ як об’єкт історико-книгознавчого дослідження” (вип. 9, с. 294–299). Автор зупиняється на групі латинських середньовічних рукописів: з бібліотеки Д. Сальтена, а також послідовно розглядає окремі кодекси XV–XVI ст., характеризує зміст групи кодексів кінця XVI–XVII ст., XVIII ст., східні рукописи із зібрання Яблоновського, окремий комплекс сімейних та родових документів.

Н. Бондар. “Видання Апостола в українських та білоруських землях упродовж XVI–XVIII ст. та їх примірники у зібранні НБУВ” (вип. 4, с. 13–26). Розглянуто особливості примірників, подано коротку історію 22 видань Апостола, видрукованих у різних українських друкарнях (авторка вважає, що їх у цілому було не менш ніж 27).

Л. Гнатенко. “Львівський апостол 1574 р. в контексті староукраїнської конфесійної орфографії” (вип. 4, с. 27–39). Авторка підкреслює, що в орфографії львівського Апостола 1574 р. відбилися як основні особливості староукраїнського узусу у вживанні букв для передачі голосних звуків, вироблені в конфесійному рукописному письменстві, так і орфографії, напрацьовані при його виданні.

А. Романова. “Трактати з хронології в острозьких виданнях XVI ст.” (вип. 5, с. 40–44). Доводиться, що вони значно вплинули на рукописну традицію російських календарно-хронологічних збірників XVII ст.

Л.Г. Рева. “Апостол І. Федорова як первісток українського друкарства” (вип. 4, с. 236–240). Загальний опис Апостола та його оцінка як явища культури.

П. Нестеренко. “Український протоекслібрис” (вип. 3, с. 233–244). Аналізуються Київський псалтир 1397 р., Архієрейський Службеник і Требник Петра Могили, Граматика 1643 р. тощо, де існують герби на книжках, які розглядаються як “протоекслібрис”.

Дослідження образотворчих видань, естампів і репродукцій

Л.М. Гутник. “Образотворчі видання фонду сектора естампів та репродукцій” (вип. 1, с. 129–133). Здійснено огляд деяких колекцій сектора, передусім, лубків (XVII–XX ст.), української та зарубіжної гравюри (XVII–XX ст.), у тому числі портретних та тематичних зібрань, дарів окремих осіб (екслібрисів Г.В. Малакова, Г. Сергєєва), колекцій фотографій та поштівки, плакату, репродукцій, прикладної графіки тощо.

Т. А. Галькевич. “Ілюстрована поштівка початку XX ст. як документ епохи (Київ на ілюстрованих поштівках)” (вип. 1, с. 134–137). Поштівка розглядається як джерело з історії Києва, а також видавництва, що випускали поштівки, зокрема, видавництва Д.Т. Маркова, А. Ріхтера, “Хромосвіт”, А.Ю. Теуфела, С.В. Кульженка, Д. Дітріха, “Рассвет”, фототипії “Шерер, Набгольц і К.”, Києво-Печерської лаври тощо.

Т. Галькевич. “Спеціалізований фонд художніх поштових карток: історико-краєзнавчий аспект дослідження” (вип. 9, с. 254–261). Дано опис фонду (загальний обсяг – понад 50 тис., хронологічний період – від 90-х років XIX ст. до наших днів). Художні та фотографічні, за своєю тематикою: історія, портрет, види міст і місцевостей, святкові поштівки, образотворче мистецтво, архітектура, пам’ятки історії та культури, музеї тощо. Докладно розглядається краєзнавча та етнографічна тематика. Підкреслюється джерелознавча цінність поштівок для вивчення історії та культури України.

О.М. Донець. “Класифікація лубкових картинок 20-40-х років XX ст.” (вип. 6, с. 324–333). Розмежовуються поняття “графічний лубок”, “масова друкована картина”, “репродукційний лубок”.

Н. Белічко. “Науково-дослідницькі ресурси фонду оригінального екслібриса відділу образотворчого мистецтва НБУВ” (вип. 9, с. 249–270). Екслібрис розглядається як історико-книгознавче та культурологічне джерело, окремий вид графічного мистецтва. Подано загальний огляд колекції екслібрисів НБУВ.

Г.М. Юхимець у статті “Україніка в офортах Катерини Михальцевої” (вип. 1, с. 169–172) розглядає як колекцію графічного мистецтва сектора естампів та репродукцій НБУВ у цілому, так і альбоми К. Михальцевої, яка, на його думку, продовжувала етнографічну традицію Л. Жемчужнікова, розпочату у серії “Живописна Україна” в 1861 р.

Опис та каталогізація пам'яток рукописної та книжкової спадщини, створення наукових та електронних каталогів спеціалізованих фондів

Рукописи та стародруки

Г.І. Ковальчук. “Неопублікована інструкція С.І. Маслова по опису українських стародруків” (вип. 4, с. 45–64) з особового архівного фонду С.І. Маслова в ІР НБУВ. Дослідження та публікація тексту Інструкції.

Г.І. Ковальчук. “Проблеми створення каталогів колекцій рідкісних видань” (вип. 5, с. 194–198). Про особливості побудови різних каталогів та картотек рідкісних фондів з урахуванням їхньої специфіки.

Л.М. Дениско. “Довідково-біографічний апарат книжкового фонду рідкісних видань” (вип. 5, с. 199–203). Розкриваються особливості ДБА на ці фонди.

Н. Бондар, Г. Ковальчук. “Кириличні стародруки НБУВ та їх наукове освоєння” (вип. 4, с. 207–214). Репрезентується зібрання НБУВ, що нараховує понад 8 тис. примірників. Розглянуто історію наукового опису впродовж 20–90-х років ХХ ст., намічено основні шляхи подальшої роботи із стародруками, зокрема, у напрямі створення електронного каталогу. Вміщено інформацію про електронну копію львівського Апостола, підготовлену до конференції “Львівському Апостолу – 425 років”.

Н.П. Бондар. “Зведений каталог кириличних стародруків НБУВ в аспекті сучасних тенденцій бібліотечно-інформаційного забезпечення читача” (вип. 9, с. 271–280). Розглядаються етапи діяльності в галузі створення каталогу стародруків, зокрема, облікового та повного. Подано схему опису та структуру облікового каталогу, що створюється в електронному вигляді. Підкреслюється складність наукового опису видань, зокрема, атрибуції книги, виявлення підробок тощо.

Л.В. Лисенко. “Бібліотечні колекції та зібрання НБУВ: історіографічний аспект описання” (вип. 9, с. 427–434). Розглянуто розвиток дослідження питання щодо поколекційного описання книжкових та рукописних зібрань, зокрема, в проектах “Архівна та рукописна україніка” і “Рукописна та книжкова спадщина України”, наводиться схема та структура опису, пропозиції щодо паспортизації книжкових колекцій та зібрань з метою державного обліку.

І.А. Павлуша. “Рукописи і стародруки на www-серверах національних бібліотек” (вип. 1, с. 332–336). Запропоновано архітектуру онлайнового банку даних пам’яток східнослов’янської писемності та українського друку як системи із чотирьох компонентів (пам’ятки писемності та друку; тлумачення термінів книгознавчої та історичної тематики; особи, які сприяли книжковій культурі; установи, які забезпечували створення та збереження рукописних книг і стародруків).

В.М. Пономаренко. “Використання гіпертекстових технологій для освоєння історико-культурних фондів бібліотек” (вип. 1, с. 341–344), де розкривається досвід побудови БД “Книжкова спадщина України”, яка використовує НТМЛ і реалізована як інфологічна модель, що визначає сукупність суб’єктів та об’єктів української книжності.

Образотворчі документи

І. Цинковська, Г. Юхимець. “Науковий опис аркушевих образотворчих документів. Проблеми методики” (вип. 5, с. 273–279). Розглянуто структуру наукового опису плакатів, лубків XVII – середини XX ст., поштових листівок кінця XIX ст. – початку XX ст., репродукцій, рисунків, зарубіжної гравюри XVII–XX ст., екслібрисів тощо. Зокрема, описуються унікальні зібрання українського політичного плаката 1917–1945 рр., українського кіноплаката 20–30-х років, колекцій творів окремих художників.

Музичні каталоги

В.Д. Шульгіна. “Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського як джерело RISM” (вип. 1, с. 289–291). Інформація про міжнародну діяльність Міжнародної асоціації музичних бібліотек, архівів, документальних центрів в галузі каталогізації нотних колекцій бібліотек і створення Міжнародного каталогу музичних джерел RISM.

О.А. Вакульчук. “Формування національного репертуару нотографічних видань періоду українізації” (перша половина 20-х років XX ст.) (9, с. 357–362). Огляд репертуару нотографічних видань.

К. Кайль (директор Головної редакції Міжнародного каталогу музичних джерел при міській та університетській бібліотеці Франкфурта-на-Майні (ФРН) (RISM). “Міжнародний каталог першоджерел музичних творів”. (вип. 7, с. 120–126). Подається гляд RISM як глобальної міжнародної організації з центральною редакцією у

Франкфурті-на-Майні, розглянуті серії щодо рукописних та друківаних музичних джерел, тематичні серії, принципи каталогізації тощо. Зокрема, проаналізовано серію А – рукописні музичні твори, їх тематику, починаючи з найдавніших часів – за видами, типами, національним аспектом, хронологією тощо, а також серію С – путівники по музичних бібліотеках, у яких зберігаються рукописні першоджерела та стародруки. Розглянуті опрацьовані і прийняті для Міжнародного каталогу принципи опису та формат, який передбачає урахування специфіки музичних творів.

І. Бичковська Штаба. “Стародавні музичні рукописи в Польщі (їх облік у каталогах RISM і схоронність у фондах мікрофільмів Національної бібліотеки)” (вип. 7, с. 127–137). Огляд історії мікрофільмування з 1983 р. – дати заснування Центру з координації RISM, а також Центру обліку і документації історичних пам’яток Інституту музикознавства Варшавського університету Варшавської Національної бібліотеки, де здійснюється централізований облік та опис музичних рукописів польських зібрань. Розкрито досвід бібліотек і організаційні аспекти RISM: проведення спеціалізованого анкетування бібліотек, створення путівника по бібліотеках Польщі, впорядкування за групами композиторів, фондами, анонімами, видами музичних рукописів та видань, каталогами і картотеками окремих музичних напрямів, що створюються в різних бібліотеках.

І.Ф. Бобришева. “Електронний каталог рукописів музично-сценічних творів сучасних українських композиторів з фондів НБУВ” (вип. 9, с. 363–367). Розглядається колекція під назвою “Музфонд”, її складові частини: музично-сценічні твори, лібрето музично-сценічних творів, твори для оркестрів; камерно-інструментальні, вокальні та хорові твори. В основу покладений робочий лист бібліографічного запису В.Д. Шульгіної та О.В. Ісаєвої, створений для електронного каталогу, розглянуті окремі рубрики та специфіка заповнення даними.

О. Іванова. “База даних “Кодекс” рукописної книги XVI ст.” (вип. 6, с. 289–303). Розкривається схема опису та структура даних, що передбачає опис 11 обов’язкових показників щодо фізичного стану, кількісних характеристик аркушів, організації сторінки, матеріалу письма, мови, прикрас, змісту, записів, оправи, шифрів та штампів тощо. Базу створено на основі СУБД Visual Fox 5.0. Характеризуються функції БД, питання її розвитку.

М. Іваннікова. “Проблема створення наукового каталогу слов’ян-

ської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування” (вип. 9, с. 337–347). Підкреслено специфіку рукописних книг XVII ст., зокрема, складнощі у датуванні книг, розкрито методи і засоби датування книг на принципах філігранознавчого аналізу.

Т.В. Міцан. “Каталог матеріалів з історії Києво-Могилянської академії: специфіка археографічного опрацювання рукописних документів” (вип. 9, с. 343–350). Огляд документів XVII–XVIII ст., принципи класифікації, схема археографічного опису документів.

С.А. Папарлій. “База даних “Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1798–1923 рр.” як частина зведеного каталогу україномовної книги” (вип. 8, с. 450–474).

Рукописні пам'ятки та документальні джерела

О.А. Іванова. “Рукописна книга XVI ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ” (вип. 9, 465–469). Загальний огляд жанрів, характеристика походження.

І.А. Сергєєва. “Пінкасі́м як джерело для вивчення історії євреїв в Україні (на матеріалах зібрання єврейських рукописів та друкованих видань сектора сходознавства Інституту рукопису НБУВ)” (вип. 1, с. 138–145), а також її ж “Пінкасі́м як єврейські хронікальні документи України (на матеріалах зібрання єврейських рукописів та друкованих видань сектора сходознавства Інституту рукопису НБУВ)” (вип. 3, с. 358–368). Авторка розглядає пінкасі́м як рукописи записників різних єврейських громад і організацій України, своєрідні хроніки XVIII – початку XIX ст. Вона характеризує їх, як пам'ятки рукописної спадщини єврейської історії та культури, класифікує за походженням, розглядає джерельну значимість.

П.Б. Пиріг. “Рукописні джерела з історії Чернігівщини XVII ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ” (вип. 1, с. 146–148). Розглянуто коло документальних джерел зібрань О. Лазаревського, В. Модзалевського, О. Кістяківського, В. Данилевича, колекції київського Університету св. Володимира тощо.

Я. Дзира. “Козацькі літописи у трактуванні М.С. Грушевського” (вип. 3, с. 37–45). Розглядається питання збирання, опрацювання та підготовки нових видань українських літописів, як це заповідав М. Грушевський, на базі критичного підходу, що передбачає вивчення усіх списків пам'яток, аналіз редакцій, варіантів, продовження дослідження текстів, аналізу історіографії.

І.П. Ченіза. “Києворуські літописні традиції та українське літо-

писання другої половини XVI–XVII ст.” (вип. 3, с. 61–71). Доводиться, що частина літописів XVI–XVIII ст. зберегла форму старокіївських літописів, однак наповнила їх новим змістом. Літописи пишуться вже не в монастирях, а світськими особами із широким використанням різних історичних хронік та інших джерел, – до появи “Синописа” у кінці XVII ст.

І. Дзира. “До питання про час написання та авторство “Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладела, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого” (вип. 3, с. 72–85). Аналізуються джерела, покладені в основу цього твору, стверджується пізнє походження цього твору і зв’язок його із діяльністю гуртка харківських студентів 20-х років із І. Срезневським на чолі.

М. Кольбух. “Службові мінеї в українській рукописній книжності” (вип. 3, с. 151–155). Розкрито зміст та історію мінеї службових і четьїх, оглянуті найдавніші з рукописів (з XV ст.), що зберігаються в книгосховищах України, стверджується, що вони, хоча і були канонічними перекладними творами, однак розвиток тексту та роль переписувачів досить значні, оскільки вони виступали, як співавтори, які вносили зміни в тексти. Це важливо для розуміння розвитку духовної культури, оскільки мінеї були повсякденними книгами.

Г.П. Білоус, Т.Ю. Супрун. “Пересопницьке євангеліє – перлина рукописного книжкового мистецтва” (вип. 3, с. 156–160). Подається загальна історія рукопису і надходження до Полтавського краєзнавчого музею під час Другої світової війни.

В.Г. Сарбей. “Перша енциклопедія з українознавства (до 200-річчя виходу в світ книжки Якова Марковича “Записки о Малоросии, ее жителях и произведениях” (вип. 3, с. 199–207). Проаналізовано історію та зміст пам’ятки, показано її надзвичайну джерелознавчу цінність щодо опису українських земель XVIII ст., порушено питання про видання в повному обсязі цього історіографічного твору.

О.З. Клименко. “Національний буквар Західної України (перша половина XIX ст.): книгознавчий аспект” (вип. 3, с. 286–292). Специфічні особливості, відкриття нових тенденцій, в тому числі полонізація та онімечення населення (існування паралельних текстів цими мовами), трансформація до світського змісту тощо.

О.З. Клименко. “Букварі в інформаційному просторі країни” (вип. 6, с. 116–119). Показана роль букварів як пам’яток навчально-виховної книжки у поширенні освіти та культури XIX ст.

І.В. Остапова. “Технології підготовки до видання “Пересопницького євангелія”: друкована та електронна версії” (вип. 8, с. 220–230). У статті доводяться переваги створення електронної версії друку пам’яток історії та культури, які дають змогу використати можливості електронної техніки і побудови мовного пошуку за принципами баз даних.

Історія видавничої справи в Україні

С. Кагамлик. “Видавнича справа у Києво-Печерській лаврі у XVIII ст.: умови, характер, особливості” (вип. 3, с. 176–186). Показано, що, незважаючи на несприятливі умови в XVIII ст., зокрема, спроби Синоду обмежити діяльність друкарні виключно богослужбовими книгами, друкарня КПЛ залишалася найпотужнішим осередком видавничої справи в Україні.

О.В. Антоник. “Популярні видання “Просвіти”: типологічний аналіз” (3, с. 223–232). Розглянуто репертуар, типологічні риси, жанрове розмаїття видань на підставі вивчення читацьких інтересів, що постійно аналізувалися її діячами, а також концепцією популярної книги. Проінформовано про бібліографічний показник Видання “Просвіти” Галичини: Книги та аркушева продукція (1868–1939). Укл. С.Л. Яворський. К., 1995. Вип. 1.

І.В. Клименко. “Архів часопису “Киевская старина” з фондів Інституту рукопису НБУВ як джерело з історії редакційно-видавничої справи кінця XIX – початку XX ст.” (вип. 9, с. 300–307). Огляд архівів видавництва часописів кінця XIX – початку XX ст., що зберігаються в ІР НБУВ, документальних комплексів. Охарактеризовано часопис “Киевская старина”, висвітлено його специфіку.

С.В. Старовойт. “Епістолярна спадщина як джерело до вивчення історії організації видавничої діяльності ВУАН” (вип. 7, с. 208–213). Подано коротку характеристику епістолярію УАН–ВУАН, що зберігається в різних фондах (зокрема, особових архівних фондах діячів Академії), Інституті архівознавства та Інституті рукопису НБУВ.

С.В. Старовойт. “Документи з видавничої діяльності УАН–ВУАН: проблема використання” (вип. 9, с. 374–383).

Документальна спадщина бібліотек та архівних фондів НАН України

Л.М. Яременко. “Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського – науково-методичний центр фор-

мування та використання архівного фонду НАН України” (вип. 7, с. 200–207). Подано загальну характеристику організації архівного фонду НАН, висвітлено діяльність Інституту архівознавства щодо публікації документів УАН–ВУАН, створення науково-методичної та нормативно-правової бази діяльності в галузі комплектування, зберігання, опрацювання та використання фонду, публікації нормативних документів та видань, що розкривають зміст і склад документів.

Л.М. Яременко. “Описання і використання документів Комісії для виучування продукційних сил України у фондах НБУВ” (вип. 9, с. 392–401).

О.О. Колобов. “Архів і бібліотека у першому наближенні: до питання про їхні завдання, об’єкти зберігання, організацію” (вип. 7, с. 214–222). Розглянуті спільні риси та відмінності в об’єкті зберігання та організації діяльності бібліотек і архівів, зокрема, відмінності, пов’язані із паралельним використанням поняття “документ” і різним його змістом.

Т.В. Папакіна. “Документальна спадщина комісій порайонного дослідження історії України Всеукраїнської Академії наук (1923–1932)” (вип. 7, с. 232–240). Підкреслюється значення регіональних досліджень, роль М. Грушевського в організації цих досліджень в системі ВУАН у 20-х роках ХХ ст., оглянуті документи комісій Києва та Правобережжя, Лівобережної та Полудневої України, Комісії дослідження історії Західної України.

Т.В. Папакіна. “Комісії порайонного дослідження історії України (1924–1932)” (вип. 9, с. 368–373). Висвітлюються проблеми створення покажчика документів (за фондами Інституту рукопису НБУВ).

Т.В. Міцан. “Документи з історії Києво-Могилянської академії як джерело з історії освіти України XVII–XVIII ст.” (вип. 7, с. 223–231). Характеризуються комплекси документів, що зберігаються в ІР НБУВ: нормативні акти стосовно діяльності Академії, організація навчально-виховного процесу, документи щодо викладацького складу і курси лекцій, реєстри, списки та атестати студентів, документи внутрішньої господарчої діяльності, листування з різних питань тощо.

С.В. Сохань. “Особливості формування рукописного фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (20-і роки ХХ ст.)” (7, с. 262–268). Розкрито шляхи формування рукописних колекцій, коротко оглядаються основні форми комплектування фондів та їх специфіку порівняно з архівними документами, розподіл

у комплектуванні фондів між архівами, бібліотеками, музеями, роль Г. Житецького в організації рукописного фонду.

О.О. Циганенко. “Документи української діаспори як спеціалізований фонд Наукової бібліотеки національного університету “Києво-Могилянська академія”: історія створення та перспективи розвитку” (вип. 9, с. 220–225). Огляд засад комплектування фонду, зокрема; особового архівного фонду Ярослава Головача (вченого-лісівника, Канада), Ярослава Дужого (громадського і культурного діяча, США), Сави Зеркаля (публіциста і видавця, США), Михайла Семенця (громадського діяча, США), родини Симиренків та ін.

Персоналії

Т. Кисельова. “Яким Запаско – провідний дослідник національних особливостей українських книжкових пам’яток” (вип. 4, с. 65–72.). Простежено наукову діяльність вченого у галузі дослідження мистецтва рукописних книг України, відзначена його роль вченого у виявленні та підготовці наукових каталогів, монографічних видань з мистецтва книжки.

Л.М. Дениско. “Криловський як член Комітету по опису українських стародруків XVI–XVIII ст. при Археографічній комісії Всеукраїнської Академії наук” (вип. 4, с. 150–155). А. Криловський – останній бібліотекар Київської духовної академії, який співпрацював з С.І. Масловим, описував стародруки КДА та Київського університету св. Володимира. Відзначений внесок у складання картотеки стародруків як початку бібліографічного репертуару української книги.

І.М. Мага. “Внесок В.О. Романовського в дослідження історії друкарства в Україні” (вип. 4, с. 1567–162). Розкрито роль вченого-архівіста в дослідженні історії друку у 20-х роках XX ст., його діяльність у комісіях з опису стародруків історично-філологічного відділу ВУАН, Комісії з історії книги УНІК, Археографічній комісії ВУАН.

О.А. Вакульчук. “Нотографічний репертуар спадщини Валентина Костенка (1923–1934)” (вип. 7, с. 241–249). Огляд його творів (серед яких – 2 опери, балет, 2 квартети, симфонія, масові пісні тощо), відзначена роль В. Костенка у культурно-мистецькому житті.

Г. Ковальчук. “Книгознавча концепція П.Й. Ярковського” (вип. 3, с. 167–175). Доводиться, що П.Й. Ярковський на початку XIX ст. вперше в Україні розвиває концепцію бібліології як комплексної науки, що поєднує історію книги, бібліографію та бібліотекознавство.

С.В. Сохань. “Микола Іванович Петров і традиції збирацької

археографічної та бібліотечної діяльності” (вип. 9, 323–332). Розкрито роль М.І. Петрова у створенні Церковно-археологічного музею Київської Духовної академії у 70 роках ХІХ ст. – 10-х роках ХХ ст., комплектуванні рукописами та рідкісними виданнями, також описанні рукописних книг, пам’яток історії, літератури, науки, освіти.

Л.М. Дениско. “Автографи видатних діячів України та Росії як бібліотечно-інформаційний ресурс при забезпеченні потреб читачів” (вип. 9, с. 281–288). Розкривається поняття автографа як джерела з історії книжкової культури, окреслюється коло видатних діячів ХVІІ–ХІХ ст., чиї автографи збереглися на книжках з фондів книжкових колекцій та рідкісних видань НБУВ.

Специфіка обслуговування фондами рідкісної і цінної книги та рукописами

О. Донець. “Спеціалізований фонд лубкових картинок і питання використання його в інформаційно-довідковому обслуговуванні” (вип. 9, с. 249–253). Розглядається колекція лубкових картинок ХІХ – початку ХХ ст. Подається огляд колекції і порушується питання про поглиблене дослідження фонду, створення наукових каталогів з метою вдосконалення обслуговування.

С. Міщук. “Специфіка консультаційної роботи під час обслуговування фондами історичних колекцій (на прикладі Бібліотеки Волинського єпархіального давньолітсховища)” (вип. 9, с. 308–314). Показано, що врахування походження історичних колекцій, знання історичної долі і змісту колекцій та бібліотек дасть змогу користувачам включити цю колекцію до культурного контексту епохи, перетворити колекцію на таку що активно працює на сучасне знання.

О.П. Степченко. “Специфіка процесу обслуговування в Інституті рукопису НБУВ на сучасному етапі” (вип. 9, 315–322). Висвітлено правила обслуговування рукописними матеріалами, показано специфічні особливості роботи з читачем.